

Рк Ш 5 (24к)
М 69

Михайличенко Гнат.

Художні твори.

Впорядкував з поезіями
та бібліограф-критичн. нарисом
Гадзінський Володимир.

(Одеса), Держанд. Чкр. 1929.

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО
(ГНАТІЙ МИХАЙЛИЧ)

ХУДОЖНІ ТВОРИ

ВПОРЯДУВАВ З ПОЯСНЕННЯМИ
ТА БІОГРАФІЧНО-КРИТИЧНИМ НАРИСОМ
ВОЛОДИМИР ГАДЗІНСЬКИЙ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ТА З ПЕРЕДМОВОЮ
АНТОНА ПРИХОДЬКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Бібліографічний список введено в обіг
в Листопад Українського Друку. Журналю
реєструєть в Інституті української
Книжкової Палати

Українознавчі № 2977
Замова. № 2149. — 5000 прим.
«ОДЕСПОЛІГРАФ»
1-ше Держдрук. ім. К.Маркса
Стурдзівський завул., № 3-а
Тел. №№ 2-50. та 21-46. Одеса.

ІНСТИТУТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

*Друкується за постановою Президії
Інституту Тараса Шевченка.*

Вчений секретар І. Айзеншток.

20 червня 1929 р.

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО

Портрет робота проф. М. Жукі з 1919 р. в Києві

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО

Твори Г. Михайличенка є продукт писань видатного революціонера, що з шкільної лави ще в 1911—12 р. пірнув у вир нелегальної революційної боротьби з її жахлими і відважно-героїчними пригодами та рано пізнав і режим царської в'язниці, і жандармське катування, і заслання в просторах холодної, дикої Сибірської тайги. А в Жовтневу революцію України він уже увійшов, як один з керівників клясової боротьби. І в найлютішу смугу кривавої борні, в денікінському підпіллі Г. Михайличенко загинув у льохах генеральської інквізиції смертю хороброго.

Од Г. Михайличенка ми маємо літературну спадщину, що її нині зібрали і подаємо. Ці аркушки з тюремних спогадів, нотатки, «листки з-під снігу», що на них вилились переживання і відблиски велетенської душі, заслуговують на увагу, як витвір безперечного першорядного таланту: яскравого, оригінального, самобутнього і... самотнього.

Яскравим метеором промайнуло життя Г. Михайличенка — цього геніяльного самородка у величних хвилях революційного руху аж до трагічного кінця. І на скрижалях української історії, що її створив кров'ю й залізом пролетаріят, лишилась ніжна і тяжко-драматична творчість Г. М-ка, як якийсь парадокс; як скалки чудових везерунків, що випадково збереглися після руйни; як рештки фрагментів, на яких заховались сліди таємничих знаків нерозгаданого, надзвичайно змістовного, глибокого життя.

Неспокійна, небезпечна і завжди майже мандрівна доля революціонера не сприяла можливості для Г. М-ка розвинути, скультивувати й виявити могутню потенціальну творчість літератора-поета. Талант Г. М-ка, як письменника, проривався стихійно з-під ґрат підпілля царизму, вибухав з юнацько-молодої, героїчно темпераментної індивідуальності, яку зламано підпільним життям, скалічено тортурами царських в'язниць... Гнат М-ко був виключно кріпка натура з сильним аналітично-філософським розумом, з надзвичайним темпераментом, з залізними вольовими імпульсами, що завжди становили передумову й запоруку перемоги в тій або іншій акції, бо могли повести його на всяке взяте на себе до виконання завдання і навіть на божевільно-відважний героїзм. Але водночас він мав і ніжне ліричне серце. І ліризм це—та риса, що розм'яксувала крицеву постать революціонера-вождя М-ка та штовхала й скеровувала його на шлях літературної творчості.

Тягмими струмочками, джерельцями інтимності виливалися глибокі, поетичні емоції Гн. Михайличенка у формі новельок, написаних чудовою віршованою прозою. Ці твори були проривом нестримного лірично-поетичного надхнення музи Гн. М-ка, що відривала його од виру революційної бурі та відносила до тихої оази творчості поета.

І тяжко сказати, що переважало у душі Г. Михайличенка: революціонер, відважний борець, чи письменник-поет, що крадькома у кутку в'язниці на шматках газетного паперу, або в нелегальному помешканні під погрозою щохвилинного арешту й смерті, «слова разом нанизав між рядками свого смертного присуду, написав власною кров'ю»¹⁾...

Безперечним є, що Г. М-ко на арені великої борни був і поетом. Могутній гомін життя, процес історичної

¹⁾ «Блакитний роман».

боротьби вимагав від кожного салдата-борця насамперед кебети революціонера. І Г. Михайличенко був ним до загины. Одначе в середині у нього завжди палало невгасиме багаття ніжного, меланхолійно-елегічного лірика. І чим тяжчі переживання поета, тим сильніша емоціональна насиченість його творів. Історія революцій знає чимало прикладів, коли творчий екстаз поета-лірика підносився до апогею в хвилини найбільшої небезпеки. Як відомо, Каміль Демулен і Андре Шеньє у французькій революції, перлини своєї ліричної творчости лишили напередодні перед стратою на ешафоті. І Гн. Михайличенко перед смертю пише «Блакитний роман», що напоений надхненням останнього подиху, останнього проміння світла, з пророчою посвятою життю: «На страті тебе я пригадую, останній свій погляд тобі я присвячую».

Літературні твори Г. Михайличенка, як вже ми сказали, складаються здебільшого з коротеньких новельок, шкіців, з психологічних художніх мініатюр та нотаток власних його переживань і настроїв. Вони—і кожний сам по собі, і в циклях—ув'язані закінченою художньою концепцією, оформлені задумом, оздоблені і наповнені імпресією великого майстра, виключного в сучасній українській літературі чарівника слова. Мова Г. М-ка, як гіпноз,—принадна й легка; вона захоплює читача своїми несподіваними зворотами, хвилює симфонією незвичайних музичних ритмів і сполучень... Але характерною особливістю творчости Г. М-ка є надзвичайна емоціональність і любовний ліризм. Кохання, як лейтмотив, проходить зажуреним акордом через всі майже його твори. І цікавим особливо є те, що більшість цих творів написано у в'язниці, в підпіллі, в період активної клясової боротьби, цебто тоді, коли Г. Михайличенко горів, як борець, в огні клясової війни.

Мимоволі у кожного, хто читає твори Г. Михайличенка, виникає питання: чим же пояснюється той пара-

доксальний факт, що письменник-революціонер, який перебував на бойових аванпостах і закликав трудящих до борні, мав водночас такий сильний лірико-індивідуальний ухил? Чому бракує бойових соціальних мотивів? Чому, замість патосу життя, брешуть ноти журливого кохання, суму про нездійснені мрії, звучать мелодії знесилоного стогону, страждання зламанної душі? Чому від творчості Г. Михайличенка віє незрозумілим ніби упадництвом та приниженим тонусом життя? Чому?

Перед тим, як відповісти на ці запитання, ми дозволяємо собі дуже коротенько зупинитися на основних мотивах творчості письменника.

Всю невелику спадщину Г. Михайличенка, на мій погляд, можна розподілити за мотивами на чотири групи: 1) В'язниця, 2) Місто, 3) Лірика, вірніше лірична проза і 4) Різні щодо характеру твори.

Тюрма—це те найбільш трагічне, що вплинуло на психологію творчості Г. Михайличенка та знайшло собі відзеркалення в усіх його творах.

Передусім в'язниця обпалила молоду юнацьку душу Г. М-ка, що з романтичним екстазом, захопившись голубою мрією про соціалізм, пішла на нелегальну революційну роботу ще підчас царського режиму. Вона надломилася ніжну, експансивну істоту юнака, глибоко вразила тонку, чулу і вражливу психоорганізацію; вона була могилою, що замикала в товстих мурах живу людину, обривала у неї всі життєві надії. В'язниця в ув'язненні Г. М-ка була конденсованим символом суспільного ладу: могутнім, часом, здавалося, непереможним; навіть сонце не пододало страшної тюрми («Тюрма»).

Г. М-ко в тюремних зошитах подає оповідання: «Погроза невідомого», де змальовує виключне напруження людської психіки, доведеної до галюцинації. У героя оповідання з'являється настирлива ідея про самогубство. Герой галюцинує і в афективному стані ледве не кінчає самогубством.

Твір цей автобіографічний. Г. М-ко змальовує самого себе, свої переживання, роздвоєність власного я. Пригадую, коли ми з Г. М-ком в 1918 р. сиділи у в'язниці й чекали виконання смертного присуду, він в одну з гарних хвилин (і у в'язниці бувають гарні хвилини) розповідав про свої минулі тюремні пригоди і зокрема розповів епізод про те, як він у 1915 р. ледве не повісився. Це, власне, і був переказ його оповідання «Погроза невідомого» без жодних змін. Потім я прочитав його в альманасі «Зшитка боротьби», що його підготував до друку небіжчик. «Погроза невідомого»—один з найкращих художніх творів Г. М-ка. Це шедевр художньої репродукції тюремного психозу, реалістичний, яскравий, вражливий... Він годен вивчення не лише митця, але й психіатра...

«Погроза невідомого» у Г. Михайличенка подана в циклі з «Тюремних зошитів». Але цей загальний оглав можна додати до всіх майже його творів, бо більшість з них написано або в неволі, або в умовах нелегального життя.

В'язниця, надламавши психологічну рівновагу Г. М-ка, назавжди залишила на ньому «знаки незнані», невиявлені, якоїсь роздвоєности, що є характерна для його життя і творчости.

Суть цієї роздвоєности, своєрідного дуалізму в тому, що Г. Михайличенко могутньою волею і розумом підкоряв в собі болюче і пекуче ниття своєї виснаженої до краю нервової системи—і на арені революційного та громадського життя був як людина—монолітний: розум, воля й чуття перебували в певній видимій гармонії. Але, лишаючись з самим собою, на самоті, він попадав у полон свого чуття, рефлексій і гри напружених нервів. І тут уже діяв Михайличенко другий: той, що в певному емоціональному екстазі набував метерлінківську прозорість бачити потойбічну «душу речей», Кантівську «річ в самій собі»; той, чия гострота уявлень

і творення фантастичних образів пересягала навіть виключну барвистість образів і різноманітність форм славетного художника Чурлянїса; той, що образи свої доводив до меж галюцинації...

Досить показати, для ствердження наведеного, що в багатьох його творах діють дві особи: «Я» і «Ти», які щодо суті є виявленням напівсимволічних, напівмістичних трансів («Історія одного замаху», «Погроза невідомого», «Блакитний роман» та інші). Важливим також є і те, що Г. М-ко, перебуваючи в творчому захопленні, з надзвичайною барвистістю і яскравою детальністю фіксує всі свої спостереження, всі поривання часом дивної і геніяльної фантазії та нотує в своїх оригінальних творах.

Другий мотив творчості Г. М-ка, це—місто, що відбилося в новелях з циклю «Місто». Письменник малює кілька образків з нашої соціальної дійсности, які є пережитками старого суспільного ладу (Повія, Старчиха, Дівча). Він сумує над болячками і соціальними антагонізмами нашого міста, виявляючи знову надто вражливу, навіть сентиментальну письменницьку душу.

А найбільший розділ у Г. М-ка—його ліричні твори з «Блакитним романом» включно. І художня якість їх надзвичайно висока: вона дорівнюється до найліпших взірців світової лірики. Форма і композиція їх самотня, оригінальна, хоч деяка частина їх неначе заховує на собі сліди впливів Уїтмена, якого Г. М-ко не міг не знати.

Але в них надто сильне особисте, суб'єктивне.

Його ліричні новелі—то безперечно еротичні страждання, його безпосередні переживання. Вони втілені в чудові художні форми, оброблені в своєрідному, властивому лише Г. М-кові стилі, і, як літературні взірці, це етюди високохудожнього надхнення, єдиного в українській, і, я б сказав, у світовій літературі письменника-поета.

І вся ця лірика до краю, до хворобливості мінорна: це або стогін велетня із зламаними крилами щастя, або лебедина туга хворої людини, що живе лише блакитною мрією про тойбічну даль, про «Мавку Іріс» («Блакитний роман»), про сонячну гру осіннього суму...

Це трагедія особистого в революції...

Ось тут ми підходимо до відповіді на поставлене раніше запитання: «Чому?»

На мій погляд, настрої розпачу, скарга на самотність, марно витрачену молодість і, взагалі, мотиви часом безмежної печалі й суму в творчості Г. М-ка — це не ідеологічне упадництво (той, хто знав Г. М-ка мусить це відкинути). Ні. Це лише фрагменти настроїв і переживань, що з'являються в вирі боротьби, як певна реакція, в надзвичайно тяжких нелюдських умовах тюремного і нелегального життя. Вони природно могли з'явитись у юнака, що ліпші роки розквіту свого молодого віку віддав в'язниці, боротьбі.

Перебуваючи зеленим романтичним юнаком на засланні в далекому Сибіру, в його казково пустельних і страшних тайгах, Г. М-ко мріє жагучо про образ дівчини, бо «я після довгих років неволі відчув, що чогось мені бракувало, що не зовсім одноцільний я»... («Дівчина»). І він кличе і шукає її скрізь, навіть там, де... не можна найти: в закутках порожньої кімнати, під столом, за бганками вишитого квітчатого настольника, в скрині з листами, за сніговими наметами, в ополонках з крижаною водою»... («Дівчина»).

А в «Блакитному романі» Г. М-ко в уста одної з своїх героїнь — Іни — вкладає свої пояснення про жагуче прагнення до особистого: «Тепер дуже вподобали льохи (ховатись у льохах). Згадаеш про цю неминучу долю і затремтиш. Так хочеш жити, вхопити від життя найбільше... Ви знаєте, як щемить боляче, коли немов перед смертю перегортаеш сторінки свого життя і не знаходиш всього, що мусить бути: не знаходиш осо-

бистого життя. Коли б не фанатична віра в неминучу, за стільки років виборену перемогу червоного всесвіту... І хоч не нам про це говорити, все ж хочеться. Хочеться тієї ніжності, якої давно не знав, яка цінна»...

Оце і є ключ до розгадки характеру творчости Г. М-ка. А коли ще додати, що Г. М-ко був завершений естет, який вважав, що «пошана до прекрасного тебе зупинить по дорозі до злочинства» («Кольорові аркушки»), то зрозумілим стає і та екзотично-чарівна пишність фантастичних образів і форм його творів, в які він втілює бризки і скалки своїх калейдоскопічних багатогранних емоцій.

Молодості властива романтика і ліризм. І це є перше і головне пояснення мінорности лірики Г. М-ка. За ґратами в неволі, 20-тилітній юнак мріяв про людське: про дівчину, про радість і насолоду кохання. Сидячи на кручі (у Києві) в конспіративному помешканні, він писав «Листки з-під снігу», склав прерасні вірші в прозі «Зацвіла моя люба».

В музиці новельок-віршів він виливав свої болі, розв'язував напруженість своїх нервів, здобував, як в акордах сумної симфонії, відпочинок перевтомленої, напруженої нервової системи. В ліриці й символіці творив казку-посму, марив про сонячну блакить, про блакитний роман, що на крилах мрії вливали йому насолоду життя, барви зелено-сонячної радості, ентузіазму...

Вибринівши на струнах ліричного екстазу свої летючі настрої, він—як після ніжно-мрійної музики,—заспокоєний, знову кидався у вир боротьби.

Не можна обминути і того факту, що своїх сутоліричних творів Г. М-ко за життя не друкував, бо це було його власне, інтимне, призначене не для широкого вжитку. З надрукованого за його життя і за його згодою були лише: «Історія одного замаху» і «Соціальні новелі» з циклю «Місто».

І, нарешті, про відсутність упадництва в сучасному

розумінні свідчать його літературно-публіцистичні виступи на сторінках преси...

На закінчення кілька слів про літературний напрямок його творчості і, зокрема, лірики, що у Г. М-ка домінує.

Г. М-ко не створив власної школи. Але вплив його в сучасній літературі є факт безперечний. Творчість його можна схарактеризувати; як символіку, своєрідну, надзвичайно афективну, що часом межує з містикою. Проте, це не містика, а художній опис афективних переживань і спостережень; це художнє виявлення високого психічного напруження і пригнічення, що переходить майже до явищ справжнього афекту й психозу. І загалом вся творчість Г. М-ка надто психологічна і потребує особливого вивчення. Вона є в основному юнацькою творчістю, творчістю першого етапу письменника.

Тяжко сказати, якими письменницькими шляхами пішов би Г. М-ко, якби дожив до наших днів.

Але я особисто вважаю, що Г. М-ко, як піонер української нової літератури, в оточенні великого будівничого захоплення мільйонів, дав би нам нові літературні цінності, що переламлювали б в художньому мисленні й уяві Г. М-ка наше комуністичне—творче буття.

Роль Г. М-ка в українській літературі, як самобутнього письменника, уже відзначена в численних критичних статтях і виступах, але ще далеко не визначена.

І, нарешті, не можна не відзначити того факту, що Г. М-ко був не лише письменником, але й першим організатором жовтневих літературних сил на Україні. В ту пору 1918—19 р. в Києві, де точилася майже безупинна збройна боротьба, збирати, скликати людей було не легко. Але Г. М-ко прикладав величезних зусиль до консолідації письменників-піонерів. Тоді їх було небагато: Г. М-ко, Василь Блакитний, Василь Чумак, Андрій Заливчий і ще кілька. Але головною організаційною і літературно-ідеологічною фігурою був безперечно Г. М-ко. Він мав колосальний організаційний

хист. А найважливіше, це—організаційний ентузіазм, з яким він брався за кожну літературну і видавничу справу: він і писав, і редагував, і технічно оброблював, і малював—все в його руках оформлювалось, набувало змісту, серйозности.

Бувши завідателем літературного відділу ЦК У КП(б), він свою активність скеровував на те, щоб цей «літ-відділ» перетворити в «*prima mater*» пролетарської літератури... І за його участю утворено в 1919 році перше видавництво «Українських письменників», що, об'єднуючи письменників, встигло видати твори Б. О. Зарудного, Вас. Чумака «Заспів» і інші, і було прообразом майбутнього «Гарту», що його вже провадив наступник Г. М-ка В. Блакитний.

Були тоді вже й інші видавництва українські. Але це були просто підприємства, тоді як видавництво «Українських письменників» становило той перший осередок, де зародились і зійшли перші паростки жовтневої літератури.

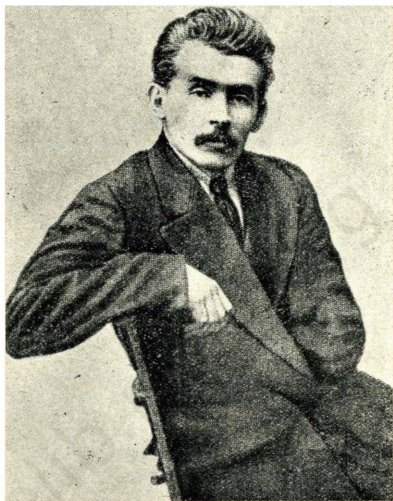
Ще в підпіллі гетьманському, пригадую, в зустрічах і нарадах, під розкішними дарницькими смереками, Г. М-ко мріяв про видання великого літературно-політичного журналу під назвою «Досвід», літературного альманаха «Боротьба», складав різні плани та провадив велику підготовчу до цього роботу. Гетьманська в'язниця перервала ланцюг кипучих видавничих заходів Г. М-ка: журнал «Досвід» так і не з'явився, а альманах «Боротьба» довелося закінчувати авторові цих рядків разом з В. Блакитним.

І не лише збиранням письменницького молодняка та видавничими справами обмежувалась кипуча літературно-організаційна діяльність Г. М-ка. Він уже в ті часи шукав шляхів розвитку пролетарського мистецтва (зокрема літератури), та теоретичного оформлення їх. Це було складне завдання—заглядати в практичне майбутнє жовтневого мистецтва, коли ще Жовтень виявляв

лише своє реальне обличчя після збройної боротьби. Проте, Г. М-ко не зупинявся над тим, щоб дати власне наставлення щодо перспектив і ліній мистецької політики й практики. І ми маємо тези його доповіді «Пролетарське мистецтво», де Г. М-ко висловлює надзвичайно цікаві, оригінальні і в основному правдиві твердження. Ці тези не втратили свого значення і сьогодні. І в історичному завтра відіграють свою роль в розвитку пролетарської мистецької теоретичної думки.

Я певен, що поява в світ усіх літературних творів Г. М-ка, уважно зібраних В. Гадзінським, буде визначною подією в українському культурному процесі.

А. Приходько

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО
з часу призначення його за Наркома освіти УСРР в 1919 р.
(Нар. 27.IX 1892 р., загинув 21.IX 1919 р.)

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО

(Життя і творчість)

Трагічним, несподіваним арештом і стратою із рук денікінських катів обірвалося, напередодні відступу білогвардійців із Києва й повороту до нього більшовиків у грудні 1919 р., життя трьох товаришів: Клави Ковальової, Василя Чумака та Гната Михайличенка.

В пору, коли довкола Києва гули більшовицькі гармати, коли стало ясно, що Київ візьме знову Червона армія і закінчиться важке життя денікінського підпілля, коли у мозках зазначеної трійки горіла радісна надія й горде почуття революціонерів: «Наші вертають» — провалилося конспіративне помешкання так званої «Дачі на кручі» (у Києві, «на Звіринці») і за тим смерть...

Тоді не стало Гната Михайличенка.

Не стало людини, що вийшла з глибин українського села Курської губернії, пробивалася вродженим талантом і завзяттям крізь диковинну темряву режиму царської школи, перебула важкі роки царської реакції 1913 і 14 років та першого року світової війни на нелегальному стані революціонера-бойовика, пережила всі «розкоші» охоранки, знущання, процесу й заслання, і — дочекалася днів волі на Сибіру в 1917 р. І поринувши з головою у вирах революції, переживаючи тонкими нервами артиста й борця усі складні процеси клясової боротьби та національного відродження України, загинула на фронті революції в розквіті інтелектуальних сил несподівано, жорстоко, без сліду...

Саме тоді, коли ці інтелектуальні сили, загартовані дореволюційним підпіллям, вибухали просто яскравим промінням мозкового горіння на криваво освітленому тлі соціальних зворушень і національних вибухів визволеної із пазурів царського орла України.

І тільки три роки (1917, 18 і 19 р.р.) тривало це горіння в загальному вирі революційної пожежі. Але й цей короткий час не зв'язаної дореволюційною цензурою мозкової машини, короткий трилітній час вільного продукційного процесу Гната Михайличенка залишив незатерті сліди у політичному й літературному житті даної доби на Україні.

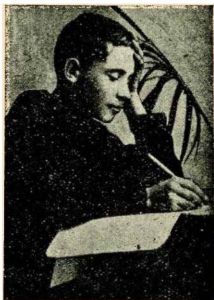
І тим більше цікаво розслідувати ці життєво-побутові та історично-біографічні передумови з попередніх періодів життя тонкого артиста та видатного борця, що визначили пізніше, вже за часів революції, шляхи бурхливої, просто вибухової діяльності його так революційно-політичної, як і літературної.

Наука й перші революційні кроки

Гнат Михайличенко уродився в слобідці Студенка, Миропільської волости, Сужанського повіту на Курщині, 27 вересня 1892 р. Батько його, середняк, дбав про освіту дітей, і тим пояснюється те, що тихий і вдумливий хлопчина попав до Миропільської двокласової взірцевої школи, яку й скінчив у липні 1907 р., маючи 15 років, із правом військової пільги 2-го розряду з дуже гарними успіхами ¹⁾ і з похвальним листом. Це видно із «п'яток» в усіх предметах крім геометрії та співу. (Дивись виноску на ст. 20 і 21).

¹⁾ Із свідоцтва, що його видав Миропільська 2-класова взірцева школа Г. В. Михайличенкові, синуві селянина з Миропілля, Миропільської волости, Сужанського повіту, 15 літ, з правом військової пільги 2-го розряду (переклад):

Звідтіля, по закінченні науки в Миропілля, дали його батьки до фельдшерської школи в м. Курськ, але швидко Г. Михайличенко забрався із неї та перейшов до середньої сільсько-господарської школи в селі Лозовенькій, біля Деркачів, під Харковом (тепер «Зоотехнікум» ім. Г. Михайличенка), де пробував до 1912 року. З часу навчання у цьому закладі залишилися цікаві матеріали та спогади, що дуже добре висвітлюють цей період життя покійного письменника. 1-го червня 1908 р. подано за № 376 на руки «Его Благородия господина директора»... і т. д. тої ж сільськ.-госп. школи заяву селянина Василя Ігнатовича Михайличенка, у якій батько Г. М-ка прохає прийняти його сина на науку. До цієї заяви було додане посвідчення про військову,

Гнат Михайличенко з миропільських часів, коли йому було 12—14 літ

«Підчас навчання поведження було взірцеве.

Закон божий	5
Рос. мова	5
Церк. слов	5
Арифметика	. 5
Історія	5
Географія	. 5
Природознавство	. 5
Краснопис .	. 5
Геометрія	. 4
Співи	. 4

Видано свідоцтво 18 липня 1907 р. за № 187.

службу, що її Г. Михайличенко мав одбувати через 2-й призывний «участок» Сужанського повіту¹⁾ в 1913 р.

Перші два роки в цій школі це, мабуть, перші кроки до пізнішого політичного й артистичного розвитку автора «Блакитного роману». Про ці часи старенький колишній інспектор сіль.-госп. школи П. О. Явецький, що ще й сьогодні, хоч йому 72 роки, працює в теперішньому Зоотехнікумі, оповідає так:

«Гнат Михайличенко був дуже здібний, меткий, серйозний учень, тільки до церкви дуже не любив ходити. І, навпаки, директор школи був надзвичайно побожний і суворо доглядав, чи його вихованці пильно та дбайливо віддаються релігійно-церковним практикам. Бувало директор у церкві шкільній оглядається, чи всі учні прийшли, а тут, як звичайно, Гната немає. Приказує інспекторові Явецькому відшукати «злочинця» й припровадити до церкви. Іноді уся школа сміялася, коли «злочинця» відшукано, й Явецький його приводив до «храму божого». І раз, коли трапилася та ж історія, й після молебня інспектор Явецький зробив рапорта директорові, що Г. М-ка привів, директор безнадійно махнув рукою та відповів: «Я видел, что Вы привели. Но и стоял, стоял, даже не перекрестился»...

Ці характеристичні для формування мозку й світогляду Г. М-ка події мали серйозніші, ніж як

¹⁾ Подавємо переклад посвідчення, що його видавло Г. М-і Миропільське вол. управління:

Посвідчення

Миропільське волосне управління Сужанського повіту підписом і печаткою стверджує, що пред'явник цього, селянин слоб. Студенка Ігнатій Василієв Михайличенко род. 1892 р. 27 вересня і якому тепер 14 літ, повинен відбувати військову службу в 1913 р. через 2-й призывний участок Сужанського повіту. Видано на прохання батьків для подання в школу.

Волосний старшина *М. Апонасенко*

Писар *М. Ридняк*

1907 р. 25 липня

здавалося б на перший погляд, наслідки в житті автора.

Вже за 1-й квартал 1911—12 року навчального за «упорное уклонение от богослужения» в записках шкільних на карб Г. М-ка є записана з поводження одмітка «З». І хоч, як видко з таблиці успіхів із 5-ї класи¹⁾, Г. М-ко був дуже добрий учень, та все ж у цьому ж 1911—12 навчальному році педагогічна рада школи виносить 7-го грудня ухвалу, в якій попереджує його, що «въ случае уклонения отъ посещения церкви безъ уважительныхъ причинъ, онъ будетъ уволенъ изъ училища»²⁾.

Крім цього, за другий квартал цього ж навч. року педагогічна рада залишила Г. М-ка без атестації поводження балом, а за третій квартал, це було в четвертій класі, Г. М-ко звернув на себе особливу увагу тої ж

¹⁾ Таблица успіхів у 5-й класі Харк. с.-госп. школи (переклад):

Предмети	Бали	Серед. екз.	Предмети	Бали	Серед. екз.
Закон божий .	4	4	Хемія	—	3,5
Рос. мова	5	3,5	Космографія	5	4
Нім. мова	5	—	Мінералогія	4	3,5
Арифметика	4,5	4,5	Грунтознавство	—	5
Альгебра	3	5	Анатомія звірин	3	3,5
Геометрія	3,5	4	Анатомія	3	4,5
Тригонометрія	4	4,5	Фізіологія рослин	3	3
Географія	4,5	5	Зоотехніка	4,5	4
Стар. історія	5	5	С.-госп. економія	5	—
Заг. історія	4,5	5	Геодезія	5	—
Зоологія	4	3	Рисування	5	—
Ботаніка	3	4	Поводження	5	—
Фізика	3	3			

Увага. Із матеріалів «Зоотехнікуму ім. Г. М-ка» — особиста справа № 47.

²⁾ Із матеріалів у архіві «Зоотехнікуму ім. Г. Михайличенка» «Личное дело» № 47, що його заведено в серпні 1908 р.

педагогічної ради тим, що також поведження залишено без атестації¹⁾.

У зв'язку з тим систематичним нехтуванням з боку Г. М-ка релігійними практиками шкільними директор школи пише до матері учня (батько вже тоді помер) 30-го листопада 1911 р. за № 2937 такого листа (переклад):

«Син Ваш, учень IV класу, не раз був замічений у крайнє недбалому відвідуванні церковної служби: іноді зовсім не буває на призначеній службі, іноді приходять на церковну службу на дуже короткий час.

Через те Вашому синові не раз робили зауваження п.п. наставники, але від цього жодного успіху добротворного не було.

3-го жовтня я особисто зробив йому відповідне зауваження, але це не змінило характеру його ставлення до церковних служб.

Беручи це на увагу, вважаю за потрібне попередити Вас, що явне таке небажання Вашого сина не підпорядкуватися моїм розпорядженням може допровадити, і то в дуже короткі часі, до звільнення його з школи.

Директор Ланідевський С. А.»

Безперечно, що ця вперта й завзята боротьба Г. М-ка проти релігійного насильства та брехні не спала з неба. Видко, що це мусило бути наслідком впливу якогось, незвісного сьогодні, таємного гуртка або окремих товаришів його, з тим, що у Г. М-ка це бунтарство та завзяття виступали упертіше та різкіше, ніж у інших учнів. Одночасно треба підкреслити, що цей „саботаж“ проти релігійних практик мусив бути наслідком політичного дозрівання та поглиблення знань із природничих наук.

Отже, в 1911—12 р. революційний характер Г. М-ка щодо світогляду з релігійного боку має, безперечно, певні доводи у поданих спогадах і документах, і він — цей характер — формувався моментами соціально-політичного дозрівання.

¹⁾ Виписка із протоколу педагогічної ради зроблена пізніше, певно на запитання Харківського жандармського управління. бо датована 15-V-1915 р. (із «Особистої справи № 47»).

Також немає ніякого сумніву, що вже й тоді цей молодий 19-літній юнак мусив мати зв'язок як не з організаціями підпільними есерів, то щонайменше з поодинокими революціонерами.

Гнат Михайличенко з часів перебування у Харківській с.-госп. школі в селі Лозовенькій, біля Деркачів, під Харковом

У цій неприхильній з боку «хазяїв» школи ситуації для Г. М-ка, мабуть у нього, а також у його матері й рідні, повстає гадка про перехід до іншої школи. І, справді, 12 вересня 1912 року до дирекції тої ж сіль.-госп. школи подано від імені неписьменної матері Г. М-ка, за підписом зятя Р. Гетьманця, заяву, де повідомляється управу школи, що вихованець їхній і син переходить із Харківської сіль.-госп. школи до такої ж школи в Москві, і куди вони прохають вислати всі шкільні документи¹⁾. Мабуть, дирекція Харківської школи була задоволена, що має нагоду спекатися без-

¹⁾ Також із архіву Зоотехнікуму.

божного й непокірного вихованця, бо, справді, у вересні 1912 року післано до Московської сіль.-госп. школи відповідного листа про перехід Г. М-ка, з тим, що водночас дирекція подавала за причину переходу несприятливі для свого учня «кліматичні умови»...

Треба признати дирекції, що, мабуть, тільки через те, що школа звільнялася таким чином од «вредного елемента», подано таку дипломатичну причину.

У цьому ж часі можна документально ствердити невияснений, але безсумнівний зв'язок Г. М-ка з нелегальними особами чи організаціями. Зв'язок цей стверджує вже не хто інший, як Харківське губ. жандармське управління, яке, за підписом помічника начальника управління, підполковника Фінке, викликає через дирекцію сіль.-госп. школи учня її — Г. В. Михайличенка, на допит за свідка в справі державного злочину¹⁾. Це була, правдоподібно, перша зустріч Г. М-ка з охранкою. Невідомо, чи був тоді Г. М-ко в охранці, чи ні, чи давав які признання, чи ні. Слідів про це в архіві Харк. губ. жандармського управління немає. Невідомо також, чи застав цей лист Г. М-ка в Лозовенькій. Це був місяць липень; можливо, що він за цей час виїхав додому або

¹⁾
Харківське Губерняльне
Жандармське управління
5 липня 1912 р.
№ 10536
м. Харків

(Переклад)

Пану Директорові
Харківської Середньої сіль.-госп. школи

Прошу розпорядження Вашої Милости про викликання на 7 цього липня, на 11 годину перед полуднем до Харківського губерняльного жандармського управління (Старо-Московська вул. № 57) для допиту за свідка, в справі про Державний злочин вихованця дорученої Вам школи Ігнатія Васильовича Михайличенка.

Виконуючий слідство
Помічник начальника управління
Полковник *Фінке*

Увага. Цього листа отримала дирекція школи в Лозовенькій 6-го липня 1912 р. (Дод. мій. В. Г.).

куди інше, можливо, що вже й тоді десь заховався. Можливо також, що дирекція школи не хотіла поспішати з відповіддю, щоб не рознеслося, що в Харківській сіль.-госп. школі є «крамола», виховуються революціонери, у всякому разі, коли не революціонери, то вільнодумці. Це загрожувало школі неславою в очах «начальства», і можливо також через це дирекція допомогла Г. М.-кові забратися із «довереного ей училища»...

Перше знайомство з охранкою було зроблене.

Так кінчиться період у Харківській сіль.-госп. школі в селі Лозовенькій, біля Деркачів, під Харковом. Про товаришів Г. М.-ка з цього періоду мало звісно. Певне, що вже тоді познайомився з Чернецем, із Хведором Помаленьким, можливо, що вже й на цю пору припадає його перше знайомство з пізнішими товаришами в нелегальній роботі та в'язниці—М. Алексеевим, А. Зарудним і М. Базавлуком. Немає сумніву, що живий і бунтарський юнак шукав однодумців і прихильників активної боротьби з царизмом, саме напередодні цієї «глупої ночі» громадської з початку 1914 року, про яку згадував пізніш у 1-му розділі «Історії одного замаху». І не тільки поміж своїми товаришами в Лозовенькій школі, але також у м. Харкові.

Пrawdopodobно, вже в-осени 1912 р. або на початку 1913 р. Г. М.-ко переїжджає до Москви, але там швидко покидає (а може навіть і не записується) Московську сіль.-госп. школу і вступає до університету ім. Шанявського. Цей перехід характеристичний для нього. Університет ім. Шанявського був за того часу, мабуть, чи не єдиною хоч трохи ліберально-поступовою школою в знаменитій сітці реакційних і «казенних» царських навчальних закладів. Там досить видатну вагу мали природничі та суспільницькі знання. Можливо також, що тоді Г. М.-ко усвідомив собі, що «хліборобом» він не буде, що його покликання, це — боротьба з царизмом

ділом і пером. А в цій царині сільсько-господарське знання було не дуже то потрібне.

Про зимове пробування Г. М-ка у Москві з 1912 на 13 р. звісток ніяких покищо немає. Відомо тільки, що з університету ім. Шанявського він був прикликаний на військову службу до одного з піхотних полків у За-

Гнат Михайличенко з часів перебування в Москві в університеті ім. Шанявського

мості тодішньої Люблинської губернії¹⁾. Крім цього, на підставі матеріалів, що про них пізніше буде мова, можна безперечно встановити, що Г. М-ко служив також рядовим і на Холмщині в 12 роті 66 піх. полку. Є деякі признаки (погляд сестри Г. М-ка, Е. Підгаець), що Г. М-ко пішов на військову роботу за дорученням партії соц.-революціонерів, а це дуже можливо, бо, як студент, він мав можливість відстрочити собі час відбування військової служби на пізніше, хоч це було напередодні світової війни.

Після недовгого часу пробування на військовій службі Г. М-ко тікає (як повідомляє пізніше, в 1915 р., у своїх жандармських звітах згаданий вже генерал-майор Риковський на підставі власних признань Г. М-ка)

¹⁾ В архівах департаменту поліції (за 9-им діловодством) є звіт про це генерал-майора Риковського, де він подає, що Г. М-ка прийнято на військову службу до одного піхотного полку в Замостві. Із реєстраційної книги Жандармського управління Харк. губернії, 1915 рік. 17 справа: «С перепиской по производству дознания о Харьковской организации партии соц.-рев. по 102 ст. уг. код.»

20 травня 1914 р. із своєї роти та полку й пробуває, правдоподібно, якийсь час в Австрії, тобто на весні 1914 р.

Це було ще до вибуху світової війни.

Тут повстає цікаве питання, що його тільки пізніше можна буде висвітлити. А саме: у одному розділі повісти: «Історія одного замаху» автор розповідає, як один гурток підпільників-бойовиків визнав за доконечне післати когось до Львова, де мав бути Центральний Комітет партії соціалістів-революціонерів (закордонне бюро). Можливо, що це нав'язання зв'язку було доручене Г. М-кові; також можна припустити, що, будиши недалеко австрійського кордону при війську, Г. М-ко отримав завдання зв'язатися зі Львовом, де під цей час, справді, було багато емігрантів з тодішньої «Малоросії», зокрема багато українських соц.-революціонерів.

Чи так це було, годі стверджувати напевно; у кожному разі не можна припускати, щоб у такої серйозної й завзятої, як Г. М-ко, людини дезертирство за кордон було юнацькою авантюрою або бажанням пригод. Тим більше не можна цього припускати, коли візьмемо на увагу швидкий нелегальний і на перший погляд авантурницький поворот із Австрії.

Тут ми майже напевно припускаємо секретні директиви й роботу для партії соц.-революціонерів, з якою, як ми це згадували, Г. М-ко мав уже зв'язок підчас пробування в с.-госп. школі в Лозовенькій.

Цілком немає слідів, коли саме повернувся Г. М-ко з Австрії, як також, де він там бував і що робив. Повернення мусило бути нелегальне, як дезертира і як революціонера.

З того часу, злітку 1914 р., кінчиться легальне існування Г. М-ка в межах Російської імперії.

Із цього часу зникають також усі офіційні цивільні матеріали.

Підпілля підчас війни, в'язниця й заслання

8-го січня 1915 р. промайнула у Харківській газеті— «Южный Край» малесенька згадка петитом і добре захована між рядками про те, що охранка знайшла таємну друкарню.

Ця звістка має безпосередній зв'язок з нелегальною роботою Г. М-ка після його «дезертирства» із царської армії та повернення з Австрії до Росії. Її причиною був трус у домі на вул. Котляревського № 31 у Харкові, в помешканні цехового м. Лебедина М. С. Базавлука, що жив там під прізвиськом студента Харківського Університету М. О. Глобова. Глобова підчас трусу не було. Зате затримано в приміщенні людину незвісного прізвища, що назвала себе Василем Васильовичем Гаєм. Одночасно з цим трусом відбулися труси в помешканні М. М. Алексеєва на вул. Торговій, д. № 15, також у помешканні А. С. Зарудного у Харкові, Клещевський пров., № 3; в хаті селянина І. М. Шокуна та П. І. Мороза в селі Основі, і в помешканні селянина Питюка.

Ці всі труси відбулися, як на замовлення, 6 січня 1915 р. і дали охранці досконалі успіхи.

Зокрема в помешканні М. А. Глобова, де затримано В. В. Гая, що його заскочено за роботою над дерев'яною рамою з уставленою в ній шкляною шибкою, знайдено бляшану корзину з друкарським шрифтом і приладам вагою 35 фунтів, валки, щітку до промивання та знаряддя для вміцнення шрифту. Крім цього, рукопис відозви Харк. організації соц.-революціонерів під назвою «9 січня 1905—1915 років», інші рукописи, відозви, листи та зшитки, а також фальшиві пашпорти, два револьвери системи «Брайнінг» і «Вальман», кулі до них та друкарські фарби, бруски, тощо¹⁾.

¹⁾ Ці дані про труси взято з «Обвинительного акта» Військово-прокурорського нагляду в справі про дворян М. Алексеєва та А. Зарудного, про селян П. Мороза, І. Шокуна, міщан Н. Сердарової

Із рапорту — відомого вже жандармського харківського начальника генерал-майора Риковського — посланого на адресу коменданта «отдельного корпуса жандармов» за № 312 з 16 січня 1915 р., довідуємося, що всі заарештованих підчас трусів ув'язнено в Харківській Губерніальній тюрмі, і що до них, крім арештованих в домі № 15 на Торговій вулиці на Основі і в домі № 31 на вулиці Котляревського, розпочато — при Харк. Жанд. Губ. Управлінні «в порядку охрани» — листування з метою виявити їхню політичну «благонадєжность». Щодо заарештованих на зазначених вище конспіративних помешканнях М. Алексеєва, А. Зарудного, П. Мороза, С. Пютюка (Євменєва), І. Шокуна і того, що назвав себе В. Гаєм, то — повідомляє далі той же Риковський — ведеться слідство на підставі 102 арт. карн. кодексу, з тим, що цих осіб допитується, як оскаржених за зазначеним артикулом, і вони ув'язнені. Крім цього, звідує ген.-майор Риковський, що ведення слідства доручено також вже нам знайомому підполковникові Фінке.

Охранка працювала швидко й з великим завзяттям. Вже 10 січня 1915 р., тобто 4 дні після трусів та арештів допитувано в Харк. Жанд. Управлінні В. В. Гає. На цьому допиті В. Гай подав, що він народився 31 грудня 1896 р. і категорично відмовився сказати, де саме народився; заявив також, що батьки його померли, постійного місця пробування не має й на військову службу має ставитися 1916 року.

Сидів тоді В. Гай у Харк. Губ. тюрмі, камера № 15. Звідітля пише 11 січня 1915 р. заяву на руки помічника начальника Харк. Губ. тюрми, в якій прохає дозволити йому вживати своєї постелі й харчів, користуватися

А. Ягджогової й С. Дятяц, про цехового А. Базавлука, про сина колезького редакна С. Євменєва і про рядового 66 ліх. Бутирського полку Ігнатія Михайличенка. (Підкреслення моє. В. Г.). Цей акт оскарження знайдений в матеріалах С. С. Зарудного в Харкові й переданий від нього редакції для використання.

бібліотекою, ходити на «прогулки» та умиватися у загальній умивальні¹⁾.

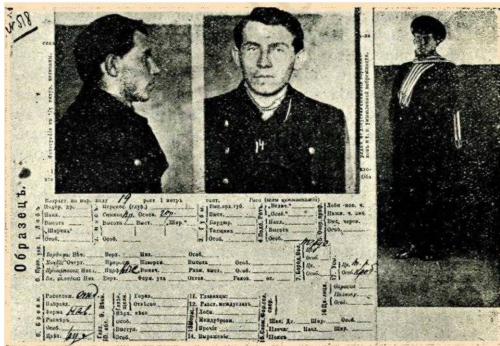
Що охрнка догадувалася в особі В. Гая Гната Михайличенка протягом уже першого десятка днів з часу арештування, видно з того, що цього ж 12 січня 1915 р. ген.-майор Риковський пише цілком таємно до дирекції сіль.-госп. школи в Лозовенькій такого листа²⁾ за № 442 (переклад):

«Додаючи до цього фотографію³⁾, прошу Вашої милости сповістити мене як найшвидше, чи була показана на фотографії особа

¹⁾ Взято із «Рєстрасійної книги» Харк. Жанд. Губ. Управління, 1915 р., 17 справа. Також: Канцелярія Харк. Губернатора, Таємний стіл 1915 р., № 119 і № 173. (За цими №№ проходили справи Г. М.-ка).

²⁾ Оригінал цього листа є в архіві с.-госп. школи в Лозовенькій, а копія збереглася в матеріалах Харк. Жанд. Губ. Управління в його ж архіві, що захований нині в Центральному Архіві революції у Харкові.

³⁾ Фотографія Гната Михайличенка, зроблена в Харк. Губ. Жанд. Управлінні в січні 1915 р.

в складі вихованців дорученої Вам школи і чи не є це колишній Ваш вихованець Ігнатій Васильович Михайличенко. Коли так, то прошу повідомити. Коли він вступив до школи, коли та чому залишив її, з якої місцевости та із якої класи він походить, а також усі інші дані, що можуть бути у Вас. Крім цього, не відмовте подати мені прохання, заяви та писані роботи, що можуть бути у Вас, і які напевно написані рукою Михайличенка.

Фотографію, що до цього додана, прохаю по використанні повернути до мене.

Підстава: 1035/15 арт. пост. карн. Суду.

Генерал-майор *Риковський*

Одночасно післано такі ж листи з фотографіями 20 січня 1915 р. за №№ 927 і 928 до жандармських управлінь Курської та Московської губернь.

Відворотний бік охрaнкової фотографії Г. Михайличенка

№ дела—17,915

Род преступности: *С.-Р. Ложное имя: Гай Василий. Прозвище, кличка: Васильев. Фам. Михайличенко.*

Имя и отч., если иновер.—то все имена, а еврей—каким назыв. христ. имен.: *Игнатий Васильев.*

Подробное звание: *Кр. Курской губ. Суджанск. у. Миропольской вол.*

Место рождения в гор., дерев.: *Село Студено, Миропольской вол., уезда Суджан. Год и мес. рожд. 1892, 27 сентября.*

Отец *Мать (и ее девичья фам. (Луліанія Ив. ур. Гончаренко. Живы ли они? Отец умер*

Женат (замуж). Холост (девица) вдов, разведен: *Холост. Любви. связь*

Имя и отч. жены (мужа) и ее девич. фам.:

Братья, сестры и проч. известн. родств.: *брат Михаил, сестры Матрена и Ефросиния.*

Вероисповедание: *Правосл. Воен. служба: бежал из 66 пех. Бутырского полка 1912 г.*

Где получил образов.: *учился в Харьк. ср. сельско-хоз. уч. и в Московской Земледельч. школе.*

Знает ли мастерст. (профес.) и последн. место служ.

Последн. местожительст.: *Харьков, Котляревская ул. д. 31.*

Опись прилет

Когда, где и как. делу задерж. или привлечен.: 6 Января 1915 г. в г. Харькове и привл. к дозн. по 1 ч. 102 ст. Уг. Ул.
По какому делу ранее привлекался? Не привлекался.
Не подвергался ли ранее фотографиров. или дактилоскопии? Не подвергался.

18. Плечи: Ширин. ср. накл. ср. шея дл. ос.

19. Руки: Величин. ср. привычк. держать ом.

20. Ступни ног: Длин. (№ обуви). 28. Особ. форма ног

21. Осанка (выпр. корпуса. Манера держаться) Пр.

22. Походка б

23. Особ. в жестик. гримасы, мимика и т. д.

24. Природн. яз.: *русский. Иностр. акцент.* Выговор (области.) наречье? голос. Шепелявость, картавость и т. п.

25. Особен. одежды. 26. Привычки

Рост 1 м.	Длин. Шир.	Длин. Шир.	Ступни Ср. палец. Мизин. Локтя	№ клас. Ред. об. Ореол Особ.	Дактилоскопическая классиф.
-----------	---------------	---------------	---	---------------------------------------	-----------------------------

Особые прим.: т. е. зажившие рубцы, раны, опухоли, наросты, тагуировка, недост. пальц.

1. Левая рука

4. Грудь

2. Прав. рука

5. Спина

3. Лицо и шея

6. Ноги

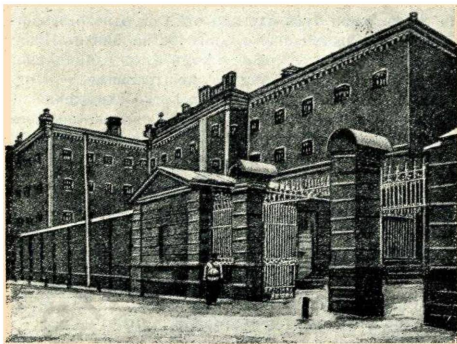
Описание составлено в г. Харькове 9 дня Января 1915 года.

(Подпись)

Седьмой	Указательный	Средний	Безымянный	Мизинцев
---------	--------------	---------	------------	----------

Примітка редакції. Подана «Охранкова фотография е наклеена на звичайному реєстраційному блянку, що його жандарми вивопняли негайно при арештуванні після фотографування. Як видно дані вписано дуже докладно. Курйозно встановлено в 24 №: «Природный язык» (!): русский.

Весь час від 6 січня аж до 17 лютого 1915 р. Г. М-ко вперто стверджує, що він В. Гай і не хтось інший, і тільки у цей день, він, бачивши, що жандарми знають усю його минувшину, подає заяву до товариша прокурора Харк. Судової «Палати», де признається, що він, В. Гай — одна особа з Г. Михайличенком, і одночасно прохає викликати його для в'яснення його особи. Ця заява була писана з 7-ї камери одиночного корпусу Харк. «Исправительного арест. отделения», куди ув'язнених переведено 20/І—1915 р.

Харківська каторжна тюрма
Одиночний корпус, де сидів Гает Михайличенко (в 1915 році)

А тимчасом жандармерія встановлює місце перебування Г. М-ка в Москві в 1914 р., де він 10 листопада був зареєстрований під прізвищем Павлова і прописаний у 2-му районі Стрітенської дільниці в домі Ільїної № 428 («явлен и записан»), а також установлено його

друге помешкання в Москві, на вул. Владимиро-Долго-руковій, д. № 12, пом. 13, де був також «явлен» и «записан» як Павлов.

Із цих фактів безперечно випливає, що після нелегального повернення з Австрії улітку 1914 р. (ще до війни) Г. М-ко в-осени поїхав чи дістався до Москви і мешкав там у поданих вище місцях.

Тим самим стверджується його перебування в Москві, в часі поміж правдоподібним поверненням із Австрії та арештом в 1915 р.

Режим у каторжній тюрмі був надзвичайно жорсткий. Арештовані були одрізані один від одного, зачинені в кам'яних мішках і нічого про себе не знали. Причиною переводу до каторжної тюрми була, власне, виява твемної кореспонденції поміж арештованими.

Щодо матеріялів слідства для акту оскарження, над яким—із завзяттям, достойним ліпшої справи—працював підполковник Фінке, то важливе значення у цій праці мали чотирі відозви, захоплені підчас трусу в уже надрукованому стані, готові для поширення, і що їх частину розіслано ще до провалення конспіративних помешкань. Із тих 4-х відозв три складені російською мовою, а одна українською. Це невеличкі летючки формату більшої книжки (оригінали є в актах Жанд. Управління). З них:

1. Ко всему русскому обществу з 17.VIII.1914 р.
2. К российскому пролетариату з 10.IX.1914 р.
3. К трудовому крестьянству з 1.X.1914 р.
4. До українського селянства з 1.XI.1914 р. (написав її, правдоподібно, Б. О. Зарудний укупі з Г. М-ком).

Розмах роботи організації, беручи на увагу короткий період з літа 1914 р. до січня 1915 р., показує, що робота ця була погоджена із закордонними центрами і виконана за їхніми директивами. Були також кошти. Це приводить до думки, що, дуже можливо, Г. М-ко привіз

з-за кордону гроші та інструкції, і праця в підпіллі аж до самого арешту швидко розвивалася.

Тимчасом охрарнка закінчує збирання матеріалів до акту оскарження. Вже 7 березня 1915 р. той же Риковський повідомляє за № 3336 начальника Люблинського Жандармського управління про те, що 5 березня Г. М-ко признався, що у 1914 р. він був молодим рядовим у 66 піх. Бутирському полку і 20 травня 1914 р. втік з нього. Також 5 місяців пізніше він нагадає комендантові 66 піх. полку про скоріше надіслання матеріалів у справі Г. М-ка з огляду на закінчення слідства ¹⁾).

Кінець-кінцем, 10 вересня 1915 р. жандармерія закінчила слідство, і всі матеріали передано до прокуратури за № 16443. А стан арештованих у тимчасовій каторжній тюрмі був жахний. Зв'язок поміж ними кілька разів провалювався. Все ж таки цікавими документами з цього часу животіння у каторжній тюрмі залишалися записки Б. О. Зарудного «Тюремний щоденник», що охоплює двома групами час: 1) З 10 січня 1915 р. до 17 листопада ц. р. під назвою «За ґратами» і 2) також з 10 січня (субота) 1915 р. приблизно до 30 жовтня 1915 р. під назвою «Зшиток № 1, № 2, № 3» ²⁾.

Для Г. М-ка цей період тюремного осамотнення був важкою спробою гартування. Йому минув тільки 23 рік, був він наймолодший поміж арештованими й одночасно над ним тяжили найважчі злочини: дезертир (за часів війни), арештований у підпільній друкарні за роботою коло відозв, з револьверами й т. д. І при тім, його тонка

¹⁾ Вих. № 13637 Харк. Жанд. Губ. Управління.

²⁾ Ці записки Б. О. Зарудного були надруковані в ілюстрованому збірнику «Богдан-Олександр Зарудний», що його упорядкували С. Зарудний і Г. Михайлич. Видання «Рух», Харків 1919 р. Крім надзвичайно цікавого особистого матеріалу Б. О. Зарудного з 29 квітня е в них згадка про Г. М-ка, що його партійна назва була «Дмитро». Подаємо це місце цілком:

«Вранці несподівано зчинили трус. Збрали від мене другу «Кольорову книжечку» від Дмитра. Се мене страшенно зденерувало.

та горда вдача, повна м'якості, ніжності й сили, всіма нервами бунтувалася проти диких в'язничних порядків каторги. Тим більше, що жандармерія не мала формального права держати їх до вироку в каторжній тюрмі. І нарешті наступив один із найважчих моментів цієї каторги: 14 жовтня 1915 р. зроблено трус у камері Г. М-ка і знайдено якусь записку, що він її проковтнув, не хтвівши, щоб потрапила до рук адміністрації. За те замкнено його на сім діб до карцеру темного й на один тиждень заборонено зустрічатися з родичами. Коли взяти на увагу записки Б. О. Зарудного, з яких видно, що 29 квітня Г. М-ка тюремники били, то, безперечно, можна припускати, що акти знущання, биття й т. ін. повторялися часто. У відповідь на карцер усі арештанти голодували з 15 до 20 жовтня 1915 р.

Сам Г. М-ко згадує про час першого пробування в Харк. Губ. в'язниці та про каторжну тюрму на Холодній горі так:

«Перший місяць арештовані сиділи в Харк. Губ. в'язниці, де режим був порівнюючи легкий. Деякі заарештовані були в дуже скрутному стані через своє нелегальне життя, з причин якого вони на початку сиділи без імені й прізвища. (Це зокрема стосується до самого Г. М-ка. Дод. рел.). Швидко було налагоджено листування. Але... Може, не пощастило, а, може, ці зносини були виявлені, словом, сім в'язтованих (очевидно «закоренілих злочинців») були переведені в Холодногорську каторжну тюрму, на підставі закону, відомого одному богові та жандармському управлінню.

Корпус одинарних камер Харк. каторжної тюрми робив враження важкої домовини, холодної й беззвучної, мертвої. В цих оди-

А там почув, як хтось, майже крізь сльози—Господин старший, господин старший! Я больше не буду! Богом прошу! Господин старший!

Той щось кричав. Я не міг розібрати, що було далі—ніби били. Як скажений, підбіг до дверей, загрюкотів, застукав чим міг, закричав.

Відчинилися квартирки. Кричали на мене, лаяли. Я теж кричав і лаявся. А тоді плакав. Вперше за доросле життя мое я плакав.

За все покарано—відібрано на 2 тижні право виписки, побачення й переведено до поганої камери.

Господи! Як страшно тут! Сі згук!»

нарних камерах ми опинилися мов у могилах, почувавши себе там навіки замурованими. Багато часу пройшло (але минув він), поки «семеро» орієнтувалися в обставинах і налагодили за допомогою старих каторжан-політиків (Зубатів, Ішханів, Чорноп'ятенко) більш-менш систематичне листування.

В каторжній тюрмі довелося пробути одинадцять місяців, і протягом цього часу заарештовані там не бачили ні разу один одного і нічого про свою долю не знали.

На 10-му місяці сидіння в каторзі, перш ніж сім'єю ув'язнених повстало жакне питання голодівки з вимогами увільнення від передчасного та незаконного каторжного режиму. Це питання довго обговорювалося, але поза ним ніхто виходу не бачив, і голодівка була вирішена. Напередодні її «засипалось» листування і Б. О. Зарудний (як і автор цих рядків) за «возмущеніє арестантов к бунту» (способом голодівки) були запроторені в карцер, де і довелося почати їм голодівку, що тяглася дев'ять днів.

(Із статті Г. М-ка «В боротьбі», част. II).

Після голодування в карцері та карцеру Г. М-ко захворів і, видно, важко, бо з 21 жовтня до 29 був перевезений до шпиталю при тюрмі, де встановлено у нього недокрів'я.

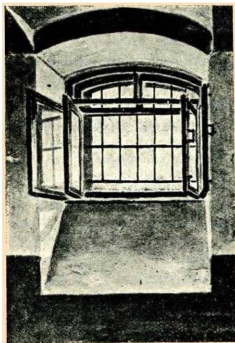
Про стан Г. М-ка після голодівки, карцеру й хвороби є звістка, що коли вперше після тих знущань вийшов на побачення з сестрою, то зомлів, і тюремники винесли його назад до камери.

І тільки через втручання прокурора, що до нього передано матеріали жандармського слідства, переведено Г. М-ка вкупі з іншими товаришами 4 листопада ц. р. назад до Харк. Губ. в'язниці¹⁾.

В Губ. тюрмі арештованим було далеко легше; є згадки, що там видавався далі тюремний журнал: «За ґратами».

¹⁾ Лист начальника «Харк. Исправ. Арест. Отделения» з 6 листопада 1915 р., № 16755 до начальника Харк. Жанд. Управління про те, що 7 арештованих (поміж ними й Г. М-ка) переведено до Харк. Губ. Тюрми. (Із мат-ів Харк. Губ. Жанд. Управління).

У сестри Г. М-ка випадково зберігся тюремний зшиток-нотатка його на 94 картки, і на другій сторінці останньої картки є напис тюремної адміністрації такого змісту:

Вікно з камери Харк. губ. тюрми, що в ній сидів Гнат Михайличенко
(Його власноручний малюнок)

В настоящей тетраде пронумерованно, прошнурованно и казенною печатью скреплено девяносто четыре листа (94). 13 июля 1915 г.

Помощник начальника
(подпись).

Печатка й шнурок тепер вирвані.

Цей зшиток — цікавий матеріал для ознайомлення з внутрішнім життям Г. М-ка в тюрмі.

З нього видно, що він інтенсивно працював над собою. Зшиток заповнений вправами із стенографії, англійської мови (навпереміну). З 61 стор.

Власноручна вінетка Г. М-ка на окладці тюремного журналу «За ґратами»

починаються вправи з польської мови та граматики, а на 63 є вправи із укр. мови — відміна дієслів. До того місця на стор. 65 зшиток дуже однотайний, без ніяких уваг, заміток, дат, малюнків. Це період самотнього ув'язнення в каторжній тимчасовій в'язниці та Харк. Губ. Тюрмі після перевodu 4 листопада.

На цій же 65 стор. записано, мабуть, з великим задоволенням та спеціально оздобленими літерами:

„Общая!!! 12 декабр.—“

Це на знак, що арештованих переведено із опрічної до загальної камери.

Далі, зміненим письмом, позначено: Ім провізіція.
Грудень 25.

«...А наспроти мого вікна не було нічого. Там лиш біла, яскраво біла далечінь, неосяжна, безмежна просторінь розстилялась байдухо й суворо. Сухе, крижане повітря було непорушне... і т. д...»

І зразу зміняється слідом за тюремним життям у зв'язку з переводом до загальної камери вигляд цього записника. Появляються малюнки, карикатури, своєрідні протоколи засідань камерної комуни, деякі нотатки з датами, також вірші та переклади віршів, список книжок, деякі нотатки із дискусій у камері, а також уваги про Т. Шевченка (мабуть, конспект доповіді). Ця частина записника власне тим цінна, що охоплює цілий майже 1916 р.

Між іншим подано цікавий уривок, мабуть, з одної дискусії, у камері, на тему світової війни, що, напевно, надзвичайно цікавила заарештованих (із 5 січня 1916 р.): «Точка зрения класса... иначе и говорить не намерен. Россия не может не поддержать Сербии, если не хочет потерять всякое влияние на Балканах («Vorwärts»). Они (господа с. д.) не могли не поддержать борьбы с русской реакцией. Они были обижены (!). Кто опаснее: нем. империализм или русский. Франк погиб на войне.

Зюдекум—национальная точка зрения». І далі: «Что такое страна атакованная и что такое страна атакующая. Мы должны иметь мужество стать против своего отечества».

Це, можливо, згадка одної з дискусій в камері, що в ній брав, певно, участь і Зарудний Б. О., як прихильник «оборончества» і Г. Михайличенко, як його противник.

На 76 ст. зшитка уміщено нарисований олівцем портрет одного з товаришів Г. М-ка (Зарудного Б. О.) з датою 2. I. 1916 р. та англійські вправи. Вона, ця сторінка, одзначена «Відділ III—з 14 січня 1916 р.»; на наступних сторінках вправи з грузинської та вірменської абетки.

Цікаві, наприклад, переміни заняттів і настроїв в картках 85, 86, 87.

На 85-ій російський вірш «Этап», написаний Г. М. на пам'ятку касації вироку (про що нижче) 26 січня 1916 р. За ним іде позначений датою 28 січня 1916 р. український переклад цього ж вірша. Далі—продовження нарису «Гулик» з першої сторінки картки 85—по-російськи. Потім несподівано такі уваги: «15 ноября 1905 г. Почтовотелеграфная забастовка. 27 — арест Хрусталева. 4 декабря — арест совета рабочих депутатов. 8 — начало всеобщей забастовки и т. д.» Далі: «Січень 31 — утра. Небо пасмурно, в камере довольно холодно и невероятная атмосфера. Настроение психическое. (!—від ред.) Лютий 4. Бачив ві сні, як Хведір П. вбився, роблячи гімнастику.

Слідує «Вірменська абетка», а потім незрозуміла увага «Ему нарисовали на руке прорез (рану), и он утверждал, что ему больно, а во всяком случае неприятно.

5. II. 1916 г. (Нахал.), і вже на наступній 87-й картці нарис-оповідання «Тюремщик», а потім знову після нього 24-а вправа англійської мови.

Протягом листопада 1915 р. помічник військового прокурора закінчив складання акту оскарження, з якого видно, що на підставі розпорядження Харківського губернатора з 25 липня 1915 р., за № 6210, начальникові Харківського Губ. Жанд. Управління, справу Г. М-ка й товаришів, згідно з 26 арт. «Положення о мерах к охранению госуд. порядка и обществ. спокойствия» (Св. Зак. Рос. Имп. том. XIV. по прод. 1906 г., прилож. I к ст. I, примеч. 2) визнано за підсудну військовому судові з метою покарання винних на підставі законів воєнного часу. У зв'язку з тим Г. М-ка і товаришів мав судити за приналежністю й судив Київський Військово-окружний суд.

Процес розпочався в Харкові 14 грудня 1915 р., як процес Харківської організації партії соц.-революціонерів. Нам не вдалося роздобути актів і протоколів цього процесу, крім акту оскарження¹⁾. Вирок був оголошений 19 грудня 1915 р. і засуджено: Г. Михайличенка на 6 літ каторги та довічне поселення (заслання до Сибіру) і М. Алексеєва на 4 роки каторги та заслання, М. Базавлука на 2 роки, 8 місяців каторги й також заслання. Решту трьох на 2 і 1,5 роки кріпости, а четверо оправдано й випущено на волю. Одночасно суд признав за можливе замінити Г. М-ві, Базавлукові та Алексеєву каторгу на поселення.

Проти цього вироку прокурор військового суду полковник Богдашевський подав протест, що мав більше формальний, ніж принциповий характер. Касація була

¹⁾ Обвинительный акт Военно-Прокурорского надзора Киевского Военно-Окружного Суда на театре военных действий по делу одворянах Николае Алексееве и Александре Зарудном, крестьянах Прокофии Морозе, Иване Шокунсе и Николае Левченко, мещанах Нике Сардарове, Ананде Ягдзоглове и Семене Датянц, цеховом Николае Базавлуке, сыне Коллежского Советника Сергее Евменьеве и рядовом 66-го Пехотного Бутырского Полка Игнатии Михайличенко.—И т. д. 60 стор. густо надрук. на машинці.

внесена через те, що окружний військовий суд не мав права самовільно замінити каторгу засланням, а повинен був подати прохання про заміну до головного військового суду.

В кінцевому рішенню найвищого суду заміну каторги на заслання затверджено. Характеристичне те, що справа цього прокурорського протесту, касації та затвердження заміни тягнулася з оголошення вироку 19 грудня 1915 р. до осені 1916 р., бо тільки 22 жовтня усі три засуджені виїхали етапом на Сибір¹⁾.

Звісно також, з того ж записника, що товариші заслання Г. М-ка—М. Алексеев і Базавлук звільнилися швидко і виїхали із Сибіру (із села Тулуп'я Іркутської губ., Нижнеудінського повіту) 21 грудня 1916 року, а Г. М-ко залишився на засланні сам аж до Лютневої революції. Вістку про звільнення з заслання М. Алексеева та Базавлука Г. М-ко записав власноручно у зшиткові, а з цього виходить, що зшиток, видно, їздив із ним на Сибір, а потім вернувся назад з автором на Україну²⁾.

Закінчуючи цей період біографії, цікаво зазначити, що, передаючи арештованих прокуратурі, охоранка не переставала цікавитись їхньою долею. Бо ось 19 грудня

¹⁾ Дата виходу «на етап» знайдена в згаданому вище тюремному зшитку-записникові на останній 94-ій сторінці, записана власноручно Г. М-ком, невизначним жовтвим чорнилом. На тій же сторінці є також записаний, значно раніш, виразним чорнилом, вирок суду та подані подробиці в справі касації. Цікаво, що попередньо до 19 грудня 1915 р. тобто до дня вироку замітку в зшиткові позначено датою: четвер 28 січня 1916 р. Це значить, що М-ко записав вирок у зшиток пізніше—після 28 січня 1916 р. Мабуть, аж до етапу зшиток лежав собі спокійно, і тільки дату 22 жовтня записано як важливу подію.

²⁾ Заміткою про виїзд М. Алексеева та Базавлука із Сибіру на підставі звільнення закінчується тюремний зшиток-нотатка. На другій сторінці 94 картки є вже тільки згаданий у статті напис тюремної адміністрації з підписом помічника начальника Селецького.

1915 р. ген.-майор Риковський запитує Суд (лист Харк. Жанд. управління, № 23602), який був вирок у справі харківської організації с.-р. На це запитання голова суду (також ген.-майор) Генінг відповів Риковському, що М. Алексеев і М. Базавлук і Г. М-ко за участь в організації з метою скинення влади в Росії присуджені до вислання на поселення, з наслідками 22, 23 25, 28, 29, 31 і 31 арт. арт. (!) Карн. кодексу і т. д.¹⁾

Здивування деяке може викликати лагідність вироку знаменитого царського військового суду. Не було у звичаях царської юстиції, зокрема за часів війни, карати такі «злочини», як дезертирство, підпільні друкарні та відозви, револьвери й набой неважкими б-ма роками каторги, що їх замінено засланням. Ця виїмка «м'якість» царського суду пояснюється тим, що режим династії Романових уже хитався у своїх підставах. Царський суд вже боявся—надходила революція: царський суд відчував це!..

Ці чинники врятували тоді ще на три роки молоде життя Г. М-ка. Коли б їх не було напередодні революції, йому загрожувала тільки за дезертирство за часів війни, в додаток ще як революціонерів, арештованому за роботою в підпільній друкарні зі зброєю, без сумніву, смертна кара.

Революція і смерть

Останні три, і то не цілі, роки життя Г. М-ка — це творчість на волі. Уся психічна енергія—яка до арешту з 1915 р. була витрачена на нелегальну політичну та бойову роботу, що за останні два роки 1915 р. і 1916 р. була скована глухими стінами царських казематів—мала змогу вилитися в двох лініях: політичній

¹⁾ Із матеріалів Харк. Жанд. Губ. Управління, том 2, № 17 (за 102 арт.).

і літературній. Стрижнем цієї діяльності була боротьба за визволення України й за революцію. У цю боротьбу пішов Г. М-ко з головою, з усім завзяттям свого глибокого художнього та політичного інтелекту.

Невідомо докладно, коли вернув він із Сибіру на Україну. Певне те, що приїхав не додому, а до Харкова.

Невідомо також, чи затримувався по дорозі у Москві і що там робив.

Гнат Михайличенко після повернення із Сибіру в Харкові з Б. О. Зврудним і сестрою та братом останнього

Звісно, що в квітні 1917 р. зібралися в Харкові товариші з процесу 1915 р. Як сам згадує Г. М-ко: «перед Харківською групою есерів стояла справа полагодження національних стосунків в організаційних межах. Представники єдиної тоді організації російських ес-рів у Харкові намагалися влити в себе всі сили укр. ес-рів, а ці останні боролися за удержання свого окремішнього існування, йдучи з першими тільки в тісному контакті¹⁾».

Коли російські ес-ри одкинули пропозицію коаліційного спільного комітету, українські ес-ри взялися за утворення окремої організації.

¹⁾ Із збірника «Б. О. Зврудний», стаття Г. М-ка «В боротьбі» стор. 302.

У цій усій роботі Г. М-ко бере активну участь.

Про ці справи згадує також він сам ¹⁾ так: «Розходження спричинили погляди установчого з'їзду партії ес-рів (на весні 1917 р. Дод. мій. В. Г.) на справу конкретизації національного руху і особливо на земельне питання. І тільки згодом, шляхом організаційного впливу удалося змінити постанови з'їзду, і Харківська організація українських ес-рів на 2-ій всепартійній конференції вже формально вступила до партії».

Тимчасом, на весні 1917 р., в Полтаві відбувся з'їзд лівобережців УПСР із представників Полтавщини, Харківщини, а також частинно Чернігівщини, що на ньому вибрано Лівобережне Крайове Бюро, до складу якого ввійшов і Г. М-ко.

Після цього лівобережного з'їзду члени Крайового Бюро вкупі з іншими делегатами поїхали до Києва на Всеукраїнський з'їзд УПСР, на якому різко закладені були підстави двох фракцій: лівих і правих (також інформація т. Л. Ковальова та за іст. даними).

Також на початку революції у літку 1917 р. Г. М-ко бере участь у Харківській газеті «Земля й Воля», виступає на численних зібраннях, і в цій наелектризованій атмосфері класової боротьби ніхто не міг запідозрити, що в Г. М-ові жив одночасно з класовим борцем революції артист широкого масштабу й глибокої індивідуальності.

Україна ще тоді не знала, що десь за кам'яними стінами в'язниць, на Сибірських тайгах повставали «Погроза невідомого» й «Тюрма», непомітно сипалися на папір рядки «Історії одного замаху», і, крім цього, — революція на Україні кидала перед очі артиста сюжети «Міста», «В тумані» і вірша «Чому?».

І, мабуть, вже тоді зароджувалися ідеї, символи та образи «Блакитного Роману».

¹⁾ Із збірника «Б. О. Зврудний, стаття Г. М-ка «В боротьбі».

І паралельно з тими процесами артистичної творчості від самого початку революції на Україні Г. М-ко займає ліву позицію орієнтації на комуністичну партію і, як лідер зазначених вище «лівобережців», увіходить на 3-му Всеукраїнському з'їзді партії ес-рів до ЦК УПСР.

А це був час, коли на естраді Центральної Ради боролися права й жовта Україна з лівою—червоною. В моменті, коли ця боротьба дійшла до свого апогею, коли ліві течії Центр. Ради перемагали, а на Київ насувало військо Муравйова, коли Винниченкові висловлено недовір'я і в Центр. Раді йшла боротьба за формування Кабінету, коли 16 січня 1918 р. на вечірнім засіданні Ц. Рада мала затвердити новий Кабінет—наступив несподіваний арешт 11-х лівих соц.-рев-рів, що йому підпав і Г. М-ко, як член президії ЦК УПСР. Це вже не був арешт царськими жандармами. Це права Україна хотіла замкнути уста сильній лівій течії, що вийшла з низів селянського руху. Про цю справу, що її активним учасником був Г. М-ко, пише він сам у знаменитому нарисі, що присвячений Б. О. Зарудному, і передає тодішній стан на Україні та зокрема в Києві:

«На цей арешт-народній міністр нац. єврейських справ і командант Київської військової округи Шинкар пішли в одставку, а київський комітет УПСР гаряче протестував «проти арешту лівих укр. ес-рів» без формального обвинення¹⁾».

З 16 січня до 26 січня 1918 р. ст. ст. сидів Г. М-ко вкупі з 8 іншими товаришами (двох звільнено раніш), під загрозою розстрілу із рук п'яного бандита Ковенка, в арешті Ц.-Ради. Цього ж 26. І Ц. Рада втекла з Києва, прийшли більшовики з Муравйовим а Г. М-ко вийшов удруге на волю.

Г. М-ко з самого початку праці на волі йшов безперервно вліво. Характеристичне для нього є його зна-

¹⁾ Із збірника «Б. О. Зарудний», стаття Г. М-ка «Передостанній арешт», стор. 315.

менитий малюнок, що він його дав на пам'ятку смерті одного з найближчих своїх товаришів—Заливчого:

«Часів повороту Центр. Ради т. Заливчий майже не переживав. Після виходу радянських військ з тих місцевостей підоспівала гетьманщина. Тов. Андрій прибув до Києва з рішучим настроєм комуніста й негайного розриву з укр. партією ес-рів.

IV-й (незаконний) з'їзд УПСР дав новий вихід, який був т. Заливчим, після деякого вагання, прийнятій.

Це вже зовсім свіжі спогади.

Тов. А. Заливчий *один із енергійних реорганізаторів УПСР. Може, надто енергійний.* (Курсив мій. В. Г.).

Світогляд його був уже цілком усталений, і він називав себе—єдиним комуністом і революціонером¹⁾.

І далі, ще кілька слів із цієї ж статті:

«Завдання України—спастися соціалістичну Росію від насування чорного інтернаціоналу. З провалом більшовиків у Росії—проваляться й самі ідеї соціалізму й соціалістичної революції. *І не правим соціалістам спастися їх потім*»²⁾. (Курсив мій. В. Г.).

Ця характеристика Г. М-ка одного із його найближчих товаришів ще більш стосується до нього самого. Він у цей час також був найенергійнішим (у цьому ж часі кризи революції на Україні) реорганізатором УПСР, був революціонером-комуністом.

І хоч різко боролися в інтелекті Г. М-ка артист і політик, та в цьому ж процесі давніша школа революції (із дореволюційних часів) давала йому одночасно змогу не зійти з шляху революції й одночасно не загубити себе як артиста.

А власне цей час напруженої й кривавої класової боротьби на Україні (німці й гетьманщина) був часом інтенсивної літературної праці. Боля у найширшому розумінні цього слова, з цілою бурєю наступів на неї, шалений зріст тодішньої України й одночасно національна слабкість, вир мінливого, просто кінематографіч-

¹⁾ Із некрологу про А. Заливчого.

²⁾ Там же

ного життя загострював надзвичайно з природи тонкий і глибокий творчий бік (літературний) Г. М-ка.

І важко визначити, який бік творчості—ідеологічно-політичний чи артистично-літературний—переважає в цьому періоді життя.

Не можна сказати, що дані умовини утворювали стан сприяльний для артистично-літературної творчості. В умовах політичної гостро напруженої роботи, в умовах публіцистичної та журналістичної боротьби—артистично-літературній праці можна було віддавати вирвані від сну або ритму життя хвилини. Але у цих хвилинах загострена буйним ритмом життя творча фантазія, заховане в глибині нервової системи й нагромаджене за час нелегальної доби й в'язниці сконденсоване творче почуття, а також потреба інтимно-любобних вражень (із фізіологічного боку),—усе те сплелось в могутній вир творчого виявлення.

І на все ставало часу: і на розроблення програм, і на статті принципів та фейлетони, на десятки засідань та зібрань і на артистично-літературну працю.

Наближався 18 рік, рік німецької окупації та Гетьманщини й рік велетенського народнього руху на Україні, що одним поривом покінчив з історією і першою і другою.

Немає сумніву, що цей період, коли по Україні розгулювали карні німецькі й гетьманські експедиції, коли верталися дідичі, коли з України вивожено все, не минаючи чорноземлі в порожняках, цю жахну добу переживав Г. М-ко дуже боляче й глибоко. Також не може бути двох поглядів, що розпад партії соц.-рев-ів, з якою Г. М-ка в'язала традиції перших революційних діянь і часи, коли ця партія серйозно боролася з царатом, а в 1918 докотилася до жовтої контрреволюції, викликавав у психіці його напружені переживання та важкі почуття. Це було ще міцніше через те, що він не був холодним політиком, що одкидає сантименти й настрої. Г. М-ко був ентузіастом революції, людиною, що горіла

почуттями доби, і у таких людей, як у фокусі, збираються усі переживання даних суспільних груп епохи.

Мабуть, Г. М-ко відчував тонким інстинктом самокритики, що артистові надзвичайно небезпечно ставати за стерно політичного проводу.

Він мав перед очима знаменитий приклад до певної міри трагічної політичної фарси, що її героєм був видатний артист та письменник В. Винниченко. І через те, отой стан, що він: «перебуваючи безперервно в колі близьких однодумців, безпосередньої участі в політичному житті не бере, а готується до розколу партії та віддається газетній критиці українських лицарів і поглиблює через газетну пресу та літературу свідомість українського пролетаріату та його розуміння завдань революції»¹⁾.

Оперті на німецьких багнетах гетьманська реакція й контрреволюція не могли спокійним оком дивитися у Києві Скоропадського, у столиці тодішньої України, на діяльність цієї видатної людини. Г. М-ка утретє заарештовують ще нові хазяї України—німці (вже за часів Скоропадщини), і він попадає до Лук'янівської в'язниці. Звідси він швидко тікає, і тоді вперше виступає в його біографії дача «на Кручі»²⁾, де він нелегально мешкає до кінця німців і гетьманщини.

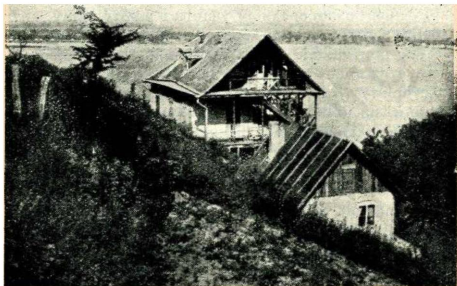
Із цього нового підпілля далі працює над розколом партії ес-рів, що її ліве крило вже тоді формувалося в комуністичну партію боротьбистів³⁾.

¹⁾ Із статті А. Прийдешнього «Гнат Михайличенко» (Генадій Брат) в додатку до 3-го № «Боротьби». Київ, 1920 р.

²⁾ Чудова своїм положенням колишня дача Корчак-Чепурківського над урвистим Дніпровим берегом недалеко Видубицького монастиря й біля дачі гр. Шмигельського на так зв. «Звіринці» під Києвом.

³⁾ Повний огляд політичної праці Г. М-ка буде поданий, як вводна стаття до II-го тому його творів, що охопить весь залишений ним політично-літературний матеріал. Через те ми у цій статті, що є передмовою до його художніх творів, тільки стисло затримуємося на важливіших моментах його політичної праці, бо вони одночасно формували та впливали на артистичний світогляд Г. Михайличенка.

Зокрема слід підкреслити, що «тихе, спокійне життя» в той час, коли він переховувався на дачі «на Кручі» так за часів німців, як також пізніше, підчас денікінського підпілля, дозволяло Г. М-ві, так би мовити, «скупчитися» інтелектуально як артистові й більше праці віддавати художнім творам.

Дача «Круча»

Криза гетьманщини й німецької окупації в-осени 1918 р., велетенська стихія народнього повстання, що охопила тоді Україну, кидає Г. М-ка із підпілля у вир організаційної роботи. Він стає на чолі ради революційних емісарів підчас повстання проти гетьмана, а в часі другої перемоги більшовиків над українською контрреволюцією на весні 1919 р. стає активним робітником радянського будівництва. І тільки в цьому другому періоді перемоги Радвлади на Україні частіше, ніж дотепер, поруч з політичними псевдонімами І. М., Генадій

Брат, Г. М., Ген. Брат, так звісними із газет, появляються художні твори, друковані звичайно під псевдонімом «Ігнатій Михайлич». Розуміється, такі твори, як «Погроза невідомого», що була вміщена у тюремному журналі «За ґратами» в 1916 р., не були звісні для широких кол читачів. І тільки в 1918 р. виходить у світ окремою книжкою в Одесі «Історія одного замаху», що її фейлетонами друковано також у цьому ж часі в Києві в газеті «Боротьба». Також у 1918 р. появляються 24 лютого у 2-му № «Боротьби» художній фейлетон «Лицар на роздоріжжі» та 27 лютого у 4-му № «Боротьби» — «Блокнот фейлетоніста». Цими творами — з-поза обличчя політика, пропагандиста, ідеолога, одним словом, передового борця революції — починає висуватися друге обличчя тьонкого та цілком оригінального письменника-артиста.

А в теці Г. М-ка, тоді ще, 1918 року, лежали вже готові такі твори, як «Дівчина», «Чуже свічадо», «Кольорові аркушики»¹⁾ і, мабуть, були вже закінчені «В тумані», й «Огонь очей моїх», «Місто» й інші.

Мабуть, підчас «німецького» нелегального періоду повстав фрагмент із бульварної новелі «Непарна рукавичка», що його тут же подаємо: «як тільки смер-

¹⁾ В «тюремному щоденникові» з 1915-16 р., що надрукований у збірнику «Б. О. Зарудний», згадає Б. Зарудний (стор. 80 цього ж збірника) під датою з 29 квітня 1915 так: «Вранці рано зробили трус. Забрали у мене «Кольорову книжечку» від Дмитра. Се мене страшно зденерувало».

Можливо, що згадка Б. Зарудного торкається тих «Кольорових аркушиків з-під снігу» й однотонности тюремного життя. Є деякі дані, що «Кольорові аркушики» були писані ще в тюрмі і то в 1915 році. У них є одно місце в 9 вірші «Мелянхолія», де Г. М-ко каже так:

«Минатимуть дні, тижні й місяці.
Я поволі вмиратиму».

Таких слів не міг писати Г. М-ко в часі революції, коли він горів і був у вирі життя. «Кольорові аркушики» — майже напевно ця книжечка, що про неї згадає Б. Зарудний, і то символічно, беручи з-під снігу сіро-білого тюремного життя.

кало на дворі, я надягав свої руденські рукавички, брав ціпок в руки і йшов, куди? Просто без мети. Я блукав і шумними, ясно освітленими центральними вулицями міста, і безлюдними напівтемними провулками околиць, і садками, і бульварами... Я ходив, доки остаточно не стомлювався. Ледав пересуваючи ноги, я зморений повертався додому десь після півночі. Повернувшись— негайно роздягався і спав давучими снами-кошмарами, глухо стогнав уві сні й часто прокидався. Вранці вставав весь розбитий, знуджений».

Слід відзначити, що здоров'я Г. М-ка не було дуже то міцне. Нелегальщина, два роки в'язниці й стагнація по-дорозі на Сибір, повернення спішне звіттія й нервово-напружена політична, публіцистична та літературна робота, усі ті чинники давали досконалий ґрунт для розвитку гострої анемії та неврастенії, що ще у каторжній тюрмі після карцеру та голодування виявилися так різко. Водночас, це глибоке внутрішнє горіння, скупчування всієї психічної енергії на напружених до останніх меж моментах тодішнього життя України й революції, це—із другого боку, психологічні чинники, а, може, коріння, отих вибухових екстаз почуття в його творах, що межують іноді з містицизмом, а деколи з психопатологією.

Крім цього, така широка скаля глибоких переживань і творчого напруження, нищення індивідуальних поривів за рахунок руху маси, це, з третього боку—ці моменти, що примушують, зокрема артиста, шукати самоти, шукати цих хвилин, щоб: «Сісти з тобою в куточок, пригорнутися щільно і руки сховати на грудях у тебе. Охопити, обняти, притулитися щогою до твого чола. Відчути тебе близьку, а далеку... Чужу й таку рідну. Забутись». (Із інтермецца «В тумані»).

Але життя брало нещадно артиста у крутоворот свого шаленого руху.

Період другої перемоги радвлади на Україні перед наступом Денікіна—це час найінтенсивнішої політичної

та літературної діяльності Г. М-ка. У 1919 р. він виходить до українського письменства, як ідеолог пролетарської літератури, як реорганізатор її в перших серйозних моментах ліквідації старих гасел жовто-блакитної і творення червоної української літератури.

Цей рік висуває Г. М-ка на найбільш передові посади радбудівництва України.

У цьому періоді, крім давніших праць, Г. М-ко працює також в Наросвіті, де за його активною допомогою починає (при Літкомі) виходити цікавий журнал «Мистецтво». Старе на Україні валилося, нове почало виростати. Також із його участю виходить знаменитий товстий альманах «Музагет», що в історії української літератури стоїть неначе поріг на перевалі двох епох: у ньому ще всі традиції старого та усі проблиски-форпости нового.

З часу праці у Наросвіті до часу, коли він був ЦК КП(б)У висушений на посаду Нар. Комісара Освіти УСРР, маємо дуже характеристичну для Г. М-ка подію, що освітлює ті умови, в яких формувалося нове українське письменство після революції. Це різкий конфлікт у Літкомі поміж Г. М-ом і головою тодішнього Літкому т. Рожіциним, якому він закинув українофобство і добився усунення з посади свого неfortunного противника. Тільки таким чином можна було добитися виходу журналу «Мистецтво».

У перших днях травня 1919 р. появилися в газетах звістки про призначення Г. М-ка на Наркома Освіти, але вже 15 травня ц. р. у № 73 «Боротьби» вкупі з інтерв'ю «у нового Наркома» є звістка, що початок виконання Г. М-ком обов'язків, зв'язаних з новою посадою, одкладається на пізніше через виїзд попереднього Наркома В. Затонського. Насправжки Г. М-ка цілком не тягнула робота на високих посадах. Вони, як пише А. Прийдешній у зазначеному вище некрологу—ці посади: «були для Г. М-ка чужі, не до душі, і він

завжди старався від них позбавитися. Його тягли до себе не міністерські портфелі й спокійна робота, а сильні переживання революції (підкреслення мое. В. Г.): його манили небезпека, безодня відваги, сила динамізму життя. Гнат шукав задоволення не в спокої й тиші, не в прозаїчній праці, а в бурі революції».

Цю надзвичайно вдалу характеристику Г. М-ка, як людини, висвітлюють подані в нас факти й доводять, що в останніх закутках свого інтелекту Г. М-ко був більше артистом ніж політиком. Політик цінить високі посади, не тільки через кар'єризм, а тому, що через них, як через систему влади, може здійснювати політичну програму чи свою, чи своєї партії, класи, нації. Артиста це не цікавить; артиста цікавить сам процес, як матеріял для творчого розроблення.

Отже, треба психологічно пояснювати факти, що Г. М-ко, будши в центрі політичного та літературного життя, висувався вперед на бойові пункти в хвилинали небезпеки, масового руху, тощо, і швидко, коли минала небезпека та стихія втихала, знову ставав на боці немов для обсервації, міркування, скупчення, для прощупування нових шляхів у нових ситуаціях.

Фактом є, що «новий Нарком» в кінці того ж травня залишив посаду й виїхав—у зв'язку з політичними подіями на Зах. Україні (війна українсько-польська 1918 і 19 р. р. й польська перемога у 1919 р., а також зростання більшовизму там же) разом з т.т. Затонським і Шумським—як більшовицький емісар¹⁾.

Ця небезпечна подорож до Зах. України (Галичина) скінчилася для Г. М-ка надзвичайно трагічно. Не встановлено докладно, чи поранено його у груди тоді, коли пробивався із загonom червоних стрільців, і з бойовиська непритомного, як трупа, везли його вантажним автомобілем на цвинтар, і тільки стогін його змусив

¹⁾ Про це є звістка у 82 № «Боротьби» з 27 травня 1919 р.

санітарів одвезти його до тюремної лікарні, де він, очу-
нявши, побачив себе під вартою петлюрівців. Отже, або
по кількох днях він утік із шпиталю, або його розпізна-
ли петлюрівці як комуніста і він утік з-під розстрілу
з перестреленими грудьми.

Факт, що в перших днях липня 1919 р. вернув Г. М-ко
до Києва після тих важких пригод, роздягнений, ледве
живий од голоду, і важко поранений кулею на виліт¹⁾.
Тоді Г. М-ко вже був відомий на Україні не тільки як
політик, але не менш, як публіцист і письменник. Зо-
крема спопуляризував його в літературних колах
журнал «Мистецтво», що його перше число вийшло в
травні 1919 р. У цьому першому числі вміщено нарис
«Місто», що вніс як символ нової України на місце
хохлацько-селянської традиції села знамените гасло:

«Кохаю тебе, велике камінне місто».

Для велетенської більшості тодішніх українських
письменників місто було чимсь ворожим, що лягало
на українське село важким чоботом русифікації та
експлоатації. Г. М-ко зробив у цій одсталій традиції ка-
тегоричний і незабутий перелім. Він кинув гасло на
завоювання для української нації зрусифікованих міст
України.

Також його стаття-тези «Пролетарське мистецтво»
з доповіді, що він її виголосив ще 3-го квітня 1919 р.
на засіданні дискусійно-академічної комісії Літкому
при Наркомосі УСРР, як класова, синтетична аналіза
мистецького процесу, ще й сьогодні не загубила своєї
актуальности, навіть підчас заглибленої літдискусії на
Україні.

¹⁾ У 122 № «Боротьби» з 13 липня ц. р. є звіdomлення, що
«з петлюрівського полону вернувся до Києва кол. Нарком Освіти
Г. М-ко, що був призначений на рев. емісара Сх. Галичини. Одно-
часно є звітка, що він був поранений кулею на виліт і його не-
притомного арештовано. Стан здоров'я дозволяє сподіватися, що
він швидко поверне до політичної праці».

До виїзду емісаром на Зах. Україну був, мабуть, уже в частинах накинений «Блакитний Роман». Є деякі відомості, що Г. М-ко читав його на одному з зібрань групи із «Мистецтва» або «Музагета», але певно цього встановити не удалось. Важко це зараз усталити. Деякі присутні тоді подають, що читано не «Блакитний Роман», але так зв. «Бульварний роман», що його частиною має бути нарис «Непарна рукавичка».

Хоч як погано було із здоров'ям Г. М-ка після повернення із Зах. України (що там було, про це він не любив говорити), все ж, крім звичайної політичної роботи, інтенсивно працює над літературними справами.

За його редакцією виходять у світ збірка творів А. Заливчого та «Заспів» В. Чумака з окладинкою та маркою його ж роботи. Можливо, що через видання збірки В. Чумака він зберіг його вірші від загиби та її взагалі цією збіркою передав цього яскравого молодого поета українській літературі. Ця його робота, це— продовження організації революційних українських письменників, бо обидві збірки вийшли як видання «Товариства українських письменників», якого розвиток дуже гаряче цікавив Г. М-ка. Він же був його засновачем. І пізніша організація «Гарту» була тільки повторенням в своїй організаційній схемі та художній платформі тих думок, плянів і змагань, що їх носив у собі Г. М-ко у 1919 р.

Незабаром після повернення до Києва вміщує у «Боротьбі» три статті «По той бік барикади»¹⁾, де змальовує розклад і побут петлюрівців на підставі своїх вражень і спостережень. Одночасно працює не-

¹⁾ Це три великі політичні фейлетони під псевдонімом Г. Михо, надруковані в 130, 132 і 134 № «Боротьби», з них 130 № з 24 липня 1919 р. Між іншим, слід згадати, що в газеті «Боротьба», де Г. М-ко часто друкував свої політичні статті, фейлетони, тощо власне з часу його емісарства на Західній Україні між 63 та 130 № № «Боротьби» є перерва—статтів і матеріалів його немає. Ясна річ.

впинно над збиранням матеріалів до згадуваного вже збірника «Б. О. Зарудний». Із листа його, писаного ще 23 серпня 1918 р., видно, що в першій половині серпня Г. М-ко їздив із Києва до Харкова, що поспішно вертав до Києва і справ щодо зазначеного збірника не встиг залагодити. Через те полагоджував їх листовно, також у 1919 р. посилюючи матеріали, малюнки й директиви.

Це все відбувалося напередодні здобуття Києва денікінцями. На Україну насунула ще одна доба чорного царського орла—вже остання, але й остання для Г. М-ка. Він залишився у Києві у підпіллі. Це також для нього характеристичне: з одного боку, як для революційного борця, що вибирає найнебезпечніші для себе частини бойового фронту, з другого боку—українця, який знав, що головна робота боротьби з Денікіним буде на Україні. А з України Г. М-ко і не гадав тікати.

30 серпня вийшов останній № «Боротьби» до-денікінського періоду (161-е число), а 31 денікінці—з одного боку, а галицько-петлюрівські частини з другого—взяли Київ. Для Г. М-ка настав другий період нелегального існування на дачі «на Кручі». Підпілля було невідготоване, умови праці матеріальні та моральні надзвичайно важкі. Це була одна з найважчих криз Жовтневої революції, коли довкола Москви замкнувся білий фронт, Мамонтов виконував свій «рейд» в центральну Росію, і біла преса з дня на день доносила про негайне здобуття «добрармией» Червоної столиці революції. Г. М-ко, як це бачимо з кількох листів, цілком не тратив енергії та надії, і провадив далі так політичну, як літературну роботу. У денікінському підпіллі був, напевно, скінчений «Блакитний Роман», зокрема, напевно, його 8-ма частина, «Посвята», так нав'язана передбаченням близького кінця:

«ОСТАННІЙ СВІЙ ПОГЛЯД ТОБІ Я ПРИСВЯЧУЮ¹⁾».

«Присвячую ці слова, що разком нанизав між рядками смертного присуду, написав власною кров'ю»...

«Коли нічого більше не лишилось».

«На stratі тебе я пригадую».

«Останній свій погляд тобі я присвячую²⁾».

І знову характеристичне для Г. М-ка.

З одного боку, передчуття, інтуїтивне передбачення смерті-кінця, з другого боку—незабування справ, суха й тверда енергія діла та виконання обов'язків.

В розпорядженні редакції було кілька листів³⁾ Г. М-ка,

Київ. 23-III-1918р.

Ваші Сергій Сергійович!

Дуже жалкую, що на тім тиждні, коли я був у Кар. Клубі мені не довелося побачити Вас поспішити вперед справу видання збірника Богдана Я. сподівався бути з вас у Каравоні знову на чому тиждні, але визвисяло, що це мені не здалося, і що прибути туди раніше ніж ввечір з Каравоні зможу. З огляду на це, я подумав, що передати до Кар. т.к. листи передаю з нею Вашим есе, написаним і кінце.

Якщо хотіли б ~~що~~ про це мені оповістити або проас кажевати, то напишіть і передайте з т. душено

*З товаришеским поважанням
Г. М.*

Автограф Гната Михайличенка (уривки: початок і кінець)

Писано у Києві 23 серпня 1918 р. до С. С. Зарудного у Харкові

¹⁾ Автор говорить до України, що її визволила революція.

²⁾ Підкреслення мос. В. Г

³⁾ Із архіву т. С. С. Зарудного у Харкові.

між ними три датовані—один 16 жовтня 1919 р., другий 10 листопада ц. р. і третій без дати. У них він дає певні й ясні директиви до Харкова в справі згадуваного в нас кілька разів збірника, присвяченого пам'яті Б. О. Зарудного. Він надзвичайно докладно добирав матеріяли, щоб пошанувати пам'ять дорогого йому з давніх літ товариша, що через помилку загинув у вирах революції.

В усіх цих справах він ні одним словом не говорить про себе, не згадує, в якому небезпечному стані сам він є; для нього важливо було, щоб без огляду на денікінщину, важкі умови друку, відсутність коштів—збірник все ж таки вийшов. Збірник появився у 1919 р., але Г. М-ко його вже не бачив. І хоч після своєї смерті, Г. М-ко добився свого. У збірнику залишилися дуже цікаві матеріяли з початків революції на Україні, а також з доби до революції—групи революціонерів, що в їхньому гуртку Г. М-ко зріс, працював і формувався як борець.

Водночас «на Кручі» одбуваються в присутності Г. М-ка дальші наради в літературних справах: були в листопаді наради-розмови про організацію так зв. групи «Здорового футуризму», що учасниками їх були Г. М-ко, Блакитний, В. Чумак, М. Семенко. Присутніми бували, крім зазначених, ще й К. Ковалева та Д. Гончаренко.

Час пробування «на Кручі» залишив нам із літературної спадщини Г. М-ка такі перлини тонкого почуття та любовних екстаз, як «Зацвіла моя люба» і «В розстанні».

І осьь здавалося, що щасливо мине чорний період денікінського підпілля. Минав третій місяць (вересень, жовтень і листопад), вже біла преса перестала голосити про негайне здобуття Москви, вже починався розклад «добровольчества». Залунало гасло «Пролетарій на коня», підготовлялося до випуску підпільне число «Боротьби», налаadowувалася робота та зв'язки

підпілля. Була надія, що ніколи не кидала Г. М-ка, і перспектива близької перемоги червоних та розгрому білих. Нічого не показувало на те, що довкола дачі «на Кручі» нависла трагедія несподівана й жорстока.

В розпорядженні Г. М-ка й близьких його були трое підпільних помешкань: 1-ше в Дарниці, 2-ге «на Кручі», 3-тє помешкання сестри Г. М-ка на Тургенівській вулиці. Г. М-ко мешкав звичайно на «Кручі». 20 листопада (7 за ст. ст.) увечері відбулося «на Кручі» зібрання згаданої вище літгрупи. Розходилися через обережність групами. Уперед пішли Д. Гончаренко з М. Семенком¹⁾, що верталися до Києва, в другій парі йшов Г. М-ко з Чумаком. Коло військового шпиталю розпрощалися. Гончаренко із М. Семенком пішли до міста, Г. М-ко й Чумак вернулися «на Кручу», де залишилася К. Ковалева з матір'ю й хазяйкою, що доглядала дачу. На другий день о 7 год. ранку 21 листопада 1919 р. (за ст. ст. 8) дачу оточили солдати з гвинтівками і окликали «виходи»²⁾. Трус роблено до 4-ої год. дня, і аж

¹⁾ Із спогадів М. Семенка, поданих ним для використання при цьому виданні. Крім цього подає М. Семенко, що Г. М-ко жив постійно «на Кручі», а до міста для зв'язку ходила К. Ковалева. Г. М-ко іноді лише ходив до міста. В. Чумак «на Кручі» не мешкав, але заходив. Власне, попереднього до арешту дня пробування його в місті, з огляду на надзвичайну нервовість поета та небезпеку помешкання на Тургенівській вул., вирішено Чумака перевести та залишити «на Кручі», що вважалася за безпечну.

²⁾ Із оповідання хазяйки дачі «на Кручі», що й досі там живе, potwierдженого іншими спогадами. Вона potwierджує також те, що В. Чумак «на Кручі» не мешкав, деколи заходив, але на ніч не залишався; тоді залишився. Це potwierджує також сестра Г. М-ка Е. Підгасець.

Крім цього, оповідає хазяйка, що приблизно перед тижнем до арешту (пам'ятає: в середу) приходили до дачі два чоловіки та питали її, «хто тут живе». Клавди Ковалевої й Г. М-ка тоді не було, і вона, не знаючи справжніх прізвищ, відповіла, що не знає. Про це вона нічого не говорила нікому, не надаючи цьому ніякого значення, через те, що цілком не знала, що Г. М-ко та К. Ковалева ховаються та живуть нелегально.

після цього трое арештованих і забрані при ревізії матеріали одвезено автомобілями до міста.

На цьому кінчиться біографія Г. М-ка.

Він, В. Чумак і К. Ковалева зникли. Од їхніх трупів сліду не знайдено.

* * *

Що являє собою літ. художня спадщина Г. М-ка?

Було і є багато закидів проти неї—важких, різких і нещадних, і було й є зараз багато прихильників її не тільки щодо ідеології, але також її артистичного стилю.

Фактом є, що до української революційної літератури Г. М-ко увійшов тільки у 20 і 21 роках, тобто аж після того, коли у «Мистецтві», а потім у «Шляхах Мистецтва» появилися не тільки «Блакитний Роман», але його дрібні, невеликі нариси. Тільки тоді літературна наша критика звернула на творчість Г. Михайличенка серйознішу увагу. Це не сталося тільки через нещасний, жакний його кінець на фронті революції, не було через те, що він в українській революції являв собою суцільний, характерний тип виїмково чистої людини й борця, повного ентузіазму й сили піонера соціалізму на Україні. А через те, що негайно після надрукування його частини помертвих творів він—не задовольнив ні лівих, ні правих.

Його стиль ішов у розріз із усіма традиціями української літератури до революції і водночас стояв у яскравій суперечності з усім тим, що ми тоді, у 1921 р. (і наступних), хотіли вважати за пролетарську літературу.

Повстав цікавий літературно-критичний конфлікт, коли не ціла дискусія:

З одного боку, М. Зеров у «Голосі друку»¹⁾ в рецензії на «Шляхи Мистецтва» № 1 пише, наприклад, що

¹⁾ «Голос друку», 1921 р., Харків, № 1, Стор. 203—204.

«Блакитний Роман» Г. М-ка — «річ, утворена в справжнім ліричним піднесенні, але в багатьох місцях писана немов шифром (підкреслення мої. В. Г.), трохи манерована (особливо там, де говориться про загадкові лотоси та зачаровані зори крокодилів), періста як Гайнівська книга «Ле-гран», але талановита. Але, проте, і вона свідчить про кризу прози. Стара повість, оповідання в манірі Кобилянської, Коцюбинського не знаходять уже нових наслідників».

І далі подає М. Зеров дуже метке зауваження: «Єдине, що можливе тепер, це форми ліричні,— поезія прозою—найкращим зразком якої є роман Г. М-ка».

І другий із цього ж табору ідеалістично-формальної критики Ол. Дорошкевич, навпаки, висловлює такі погляди про творчість Г. М-ка:¹⁾ «Новелі Михайличенкові ані своєю шаблоновою формою, ані своїм буржуазно-міським тлом не зв'язані з новими течіями в післяреволюційному мистецтві, повторюють великою мірою перейдені етапи в українській літературі». І далі:²⁾ «Сухий алегоризм «Блакитного Роману» його (Г. М-ка. Дод. ред.) так заплутаний і малозрозумілий, ще до того присмакований непотрібно-цинічною еротикою, що аж ніяк не дозволяє назвати «Блакитний Роман», за деякими критиками, «Твором незвичайно-мистецької й ідейної вартости».

На погляд О. Дорошкевича—із «Блакитного Роману»: «Вийшла невдала, мертва й штучна спроба, що не справляє помітного, емоційного враження»³⁾ (під. ред.).

Як бачимо, видатні представники української сучасної ідеалістично-формальної критики цілком розійшлися в поглядах: у М. Зерова: це річ талановита, писана в

¹⁾ «Підручник історії укр. літератури», видання друге «Книгоспілка». Стор. 319.

²⁾ Там же (О. Дорошкевич), стор. 320.

³⁾ Там же, на цій же сторінці.

справжнім ліричним піднесенні, у О. Дорошкевича: невдала, мертва, суха спроба... і т. д.

Але ще цікавіше, що О. Дорошкевич розійшовся не тільки із М. Зеровим, але й з самим собою. Ми подали його погляди із одної праці (пізнішої), бо у своїй підручній книзі «Українська література»¹⁾, виданій раніше, він все ж таки зазначає, що «Сама думка про творчу синтезу революційних подій в імені постати України вже свідчить про видатний хист небіжчика (підкреслення мое. В. Г.).

І так у одного тільки О. Дорошкевича, раз: 1) невдала, мертва, суха схема, раз: 2) видатний хист.

Революційна критика також розійшлася у своїх поглядах. Наприклад, В. Поліщук висловлюється про «прозу» Г. М-ка так: «Ритмічна проза. І потекла струмком чарівних образів. Своєрідна краса і стиль. «І далі: «Рівняеш до акварельно-прозорих Верленових «Записок вдівця»²⁾.

Це, що у Поліщука є «акварельно-прозорими малюнками Верлена та оригінальними парадоксами, це у М. Йогансена являє із себе: еротичні ексцеси—чадо рафінованої розбещености заможніх клясів* (!—В. Г.) і: «Онанизм, гомосексуалізм, безпорадні й хаотичні, цілком випадкові полові відносини», що їх: «з якоюсь побожністю малює автор, зв'язуючи їх з блакиттю душі (!—В. Г.) та її таємничими потребами, що нагадує іноді французьку бульварну літературу, та й не першорядної гідности»³⁾.

У сумі — у Йогансена, творчість Г. М-ка і, зокрема, «Блакитний Роман» це «чудернацька синтеза еротики й революційности»⁴⁾.

¹⁾ О. Дорошкевич. «Українська література», ДВУ. Київ 1922 р., стор. 418.

²⁾ Сонцвіт. Рецензія на «Шляхи Мистецтва», № 1 у «Вирі Революції» (альманах), Катеринослав, 1921 р. Стор. 119.

³⁾ М. Йогансен. Еротизм у новій укр. поезії в альманахові «Жовтень», Харків 1922 р., стор. 98—99.

⁴⁾ Там же.

Коли ми до цих поглядів додамо скептичне ставлення до творчості М-а М. Доленга та А. Шамрая, що повторюють «ідеї» сухих схем та шаблановості О. Дорошкевича, і, цілком протилежні до них, погляди автора тої статті та до деякої міри В. Коряка, то маємо перед собою низку фактів цілковитої розбіжності оцінок нашої сучасної критики.

Ми свідомо затрималися на тих зразкових поглядах зараз на початку літературної аналізи творчості Г. М-ка, щоб подати приклади цих розбіжних поглядів академічної й публіцистично-артистичної критики, і — щоб нарешті установити причину цих літературно-критичних розходжень уже сьогодні, коли до певної міри можемо із історичної перспективи прослідити характер літературного доробку Г. М-ка, зробити деякі підсумки, «найближче близькі» до так зв. «об'єктивної правди».

На наш погляд, літкритика наша в перших роках нашого теперішнього десятиліття була заскочена появою творів М-ка. Вони тоді й, тим більше ще, сьогодні цілком не подібні на літературний стиль попередників Г. М-ка в українській прозі, і, з другого боку, сьогодні цілком ясно: вони цілком розійшлися з тими літературними засобами та технікою прози нашої після Г. М-ка, взявши хоч би від Івченка, Хвильового та Головка до Копиленка, Панча та А. Любченка.

Твори Г. М-ка не зв'язані зі стилем прози української до нього, одірвані од прози після нього, і, стоячи цілком окремо і оригінально—що найбільше цікаво—не створили своєї школи, не мають ні попередників, ні послідовників. От просто: скеля серед розшалілих хвиль моря революції, непорушна своїм закінченням (через смерть автора), що грає колосальним багатством барв, тонів, образів, світляних і похмурих:

«жовто-золотих сліз жалю за минулим», «шалених танків різнобарвної смерти», «тьмавих блакитів небуття» та «крови, що переповнила жили і від близького полум'я було душно»¹⁾.

Ці безсумнівні оригінальність і самотність творчости Г. М-ка на тлі української літератури революційної доби мусять бути вихідним пунктом н/аналізи.

Нам конечно потрібно встановити ці реальні чинники оригінальності та тої самотности Михайличенкового стилю, і тоді стане ясно, чому така розбіжність поглядів критики та навіть мінливість поглядів у її, навіть видатних, активістів. Нам здається, що психологічне коріння виїмково міцної емоціональності, цього «справді ліричного піднесення», як написав М. Зеров, лежить у цій твердій школі в'язничної самоти, яка до вступлення Г. М-ка до літератури так глибоко гартувала одні з його центрів мозкових, даючи іншим центрам можливість широкого буання почуттями на самоті—через ґрати тюремного життя...

Замкнена в глухих стінах каторжної тюрми, бурхлива, здатна до життя, виїмково смілива, творча і вперта психіка Г. М-ка ще тоді звикла до фантазії й чуттєвих екстаз. Ці форми «психічного побуту», що завжди зв'язані з самотою і одірванням од людей, зокрема у людини, що рвалася й хотіла з життя мати означений соціяльний ідеал, що іноді, пізніше, на волі—ризикувала життям своїм в ім'я добра кляси й нації, мусіла у літературній практиці знайти своє виявлення. Певна молитовність, деколи просто побожність, які межують із містикою (моменти, що були причиною сильних наскоків критики на нього; він повинен був дати, як комуніст і революціонер, цілком щось інше (!)),

¹⁾ Із творів Г. М-ка.

що ними змальовує він своїх героїв, образи, проблеми, виникає з цього, що Г. М-ко, не зважаючи на його тверде, важке, може, аж трагічне життя, був і залишився індивідуалістом – ідеалістом у найкращому розумінні цього слова. Сам він був людиною посвяти, боротьби, саможертви, і таких людей або їх антитези шукає він і малює їх у своїх творах. Звіди походить це, що він не знає середньої лінії.

Узрівши товсту шию ситого буржуя і замерзлу дівчинку, що продає шнурки до «ботінок», він «міцно стиснув руку в кулак. Вигнувся як шакал і... стрибнувши на товстого пана, почав його бити». І—поліційний участок потім ¹⁾...

Або (це робила одна людина): «Пошматоване серце, закривавлене серце, розбите... Голосить», і даві:

«Я припаду на коліна до тебе, пригорнуся й тихенько заплачу.
Я твою неподільну журбу затоплю своїм смутком.
Я гадюче волосся твоє перев'ю сивиною.
Твої змучені перся я висушу в листя.
Я уб'ю твою пісню і спогади знищу у тебе» ²⁾.

Він уміє бути жорстоким до себе й других, і водночас може танути у трансх безсилля й самозабуття.

Вміє розсипувати довкола будь-якої людини перлистобарвні квіти найніжніших екстатичних почуттів, і водночас міркувати та писати про сухо ділові буденні справи.

Широта скалі психічної мембрани—від «Шаленого танку різнобарвної смерті» до тез «Про пролетарське мистецтво» та голови ради повстанчих емісарів—внїмкова. І просто:—безкрайня. Думки розводять шалений танець на краях епох, по низах і верхах людства, на полюсах крайнього ідеалізму й цинізму або нещадного, сліпого героїства! Вони не знають, що таке середня лінія. З одного боку,

¹⁾ Із оповідання «Дівча».

²⁾ Із прозовірша «Огонь моїх очей».

глибокий аскетизм підпілля, тюрми, самотнього ув'язнення й етапу, з другого—нестримна спрага любовних екстаз, так різко й без фігових листків міщанського пуританізму, змальована в етюді кохання: «Непроспівана пісня».

Виходячи із тих побутових первнів так зв. «Михайличенкової містики», а у суті із символізму у найвитонченіших технічно-стильових формах, ми ні на один момент не відкидаємо матеріалістичного світогляду в останніх консеквенціях його артистичних поглядів. Людина, що так реально підходить до життя, як це робить він не тільки в «Тюрмі» або «Дівчині», чи там у «Чужому свічаді» або «Крику» і хоч би, врешті, в такому «містичному» нарисі, як «Погроза невідомого», не могла бути ідеалістом у звичайному розумінні філософічного ідеалізму, тобто світогляду, що базою має дуалізм: духа й матерію, і то—духа на першому місці.

Г. М-ко був ідеалістом, але в дуже обмеженому та докладно означеному розумінні, тобто у своїх ставленнях до людини, у жаданні, щоб вона—людина—була не буденна, звичайна, а справді—«людина».

Не «homo sapiens» або «homo homini lupus est»¹⁾, але шукання нової людини із нового суспільства, що його мала породити революція через переміну соціального укладу. Якийсь ніцшеанський тип «Червоної надлюдини»!..

При цьому не слід забувати, що сприймання барв у природі було в нього надзвичайно витончене, до найбільш різнорідних відтінків. Це сприймання барв оком (він не погано малював як на самоука) переходило в надзвичайно кольорово-барвне, імпресіоністичне виявлення при використанні елементів техніки слова. Тут у нього колосальна різнорідність: для нього біла

¹⁾ Так зв. «Мудра людина» у цинічному розумінні крайнього стоїзму або «Людина людині—вовком є»...

барва снігу може мати тисячі відтінків, що перетворюються, або краще викликають складні мислеві або почуттєві асоціації. Образи в нього іскрають сотнями барв, що часом нагадують найяскравіші зразки малярського імпресіонізму та художньо-літературного символізму.

І для нього через те, наприклад, звичайний «нагробок при дорозі» викликає своєрідні мислеві асоціації, що зв'язуються немов би випадково з нагробком та вкупі дають іноді неясний, але завжди закінчений образ із означеним ідейним стрижнем.

Одночасно інтуїтивна метода його мислення, виявлена в складних образах у читача,—що йому ще важко читати або що звук мати у художній літературі все так ясно, як у підручникові для лікнеп'у,—викликає вражіння плутанини або недоречности. (Випадок із М. Йогансеном В. Г.) Це ж вражіння можуть мати також і кваліфіковані читачі і навіть критики, коли цього наперед і авансом хотять. Тоді завжди із найяскравішого образу, що передає означену мислеву асоціацію або складне почуття, може витворюватися почуття, наприклад, сухої схеми...

Байдуже, що цей образ цілком новий, безперечно оригінальний, ідейно глибокий та правильний, а навіть, як це ми сьогодні часто не зловживаємо, клясово витриманий.

Крім зазначених уже чинників, що були причиною оригінальності, барвности та емоціональності Михайличенкового стилю, є ще одна риса, що її конечно треба підкреслити й обговорити, закінчуючи питання про характер психіки Г. М-ка. Це—видатний суб'єктивізм, до деякої міри навіть егоцентризм, що ними так насичені його твори. Це об'єктивно зв'язано з його оригінальною індивідуальністю, що її характеристичні риси ми вже обговорили.

Розуміється, такий сильний щодо емоції й мислення інтелект пропускає кожен подій, кожне питання, що загострюють на собі творчу увагу, через фільтри світогляду не так, як звичайні люди. В цьому різниця поміж артистом і щоденним громадянином. Артист бачить їх своєрідною тонкістю барв, передає окремими ритмами словесних форм, вкладає у твір мистецтва частину свого мислення, почуття, сприймання, тощо. Що складніша психіка автора, що більш небуденні побутові боки його виховання та інтелектуального формування, що більш віддалені від себе полюси чуттєвих і мислевих вагань, ясна річ—стиль твору родиться не такий, як у інших, він переростає попередні школи і створює нові або залишається—єдино-оригінальним.

Усі ці чинники витворюють глибокий суб'єктивізм, що іноді межує з егоцентризмом. Їх ми маємо у Г. М-ка і в його біографії, аналізу їх ми подаємо.

І тим більш стає зрозуміле, чому так розійшлися у своїх висновках погляди нашої критики, через що довкола проблем, зв'язаних із художньою творчістю Г. М-ка, виростає не мала, як на українські умови її короткий час, серйозна й цікава критика.

Переходимо до огляду поодиноких творів Г. М-ка, до цієї невеликої кількості, але цікавої якості, художньої його спадщини.

Треба звернути увагу на те, що оригіналів з його творів залишилося дуже мало. І що залишилося—це не оригінали, писані від руки чи начисто, але тексти, друковані на машинці. (Дивись хронологічну таблицю). Це надзвичайно ускладнює дослідження над ними та питання хронологічного впорядкування його творів. Багато оригіналів пропало підчас трусу «На Кручі», багато загубилося вже в часі між 1921 та 1927 р.р.; так, наприклад, десь загублено копію оригіналу «Блакитного Роману», що пропав підчас арешту «На Кручі», з якої друковано

«Блакитний Роман» у № 1 «Шляхів Мистецтва» та в окремій книжці видання ДБУ в 1921 р.

Подібне ж сталося з рукописами інших творів, зокрема з «Історією одного замаху».

Приблизний хронологічний порядок його творів подаємо у зазначеній далі таблиці (в додатках); можливо, що у майбутньому доведеться увести до неї деякі зміни, поправки та укладання. Поки подаємо її в такому стані через те, що вона складена за допомогою всіх засобів, що до сьогодні були в моїх руках, а власне: матеріали, що були в моєму розпорядженні, встановлення дат через близьких товаришів Г. М-ка та його рідні, і в кінці—методом порівняння стилю деяких характерних для часу повстання даного твору місць, тощо.

Із цієї таблиці видно, що перші сліди, початки літературної роботи ми маємо з 1911 р. Це зазначені в нашій хронологічній таблиці чотири вірші, а насправжні початкові віршові вправи дуже ще слабкі та наївні, і ми не вважали за доцільне вміщувати їх в цьому томі.

Крім 3-х перекладних віршів і нарисів із «Тюремного зшитку-записника», за перший хронологічно ми вважаємо нарис «Погроза невідомого», глибоко-суб'єктивний із глибин тюремної неврастенії опис важкого переживання в'язня, що бореться з думкою про самогубство. Самогубство, аналіз цього виїмкового психічного стану, відіграють не тільки у цьому творі, але зокрема у «Блакитному Романі» не абияку роль.

Лікарі говорять, що самогубством звичайно покінчують із собою психопати. Думка про самогубство могла повставати у Г. М-ка тільки тоді, коли тюремні знущання каторжного самотнього ув'язнення, оплюгавлення гідності особистої з боку тюремщиків, зокрема побой, допроваджували нервову систему до виїмкової втоми та руїни.

Що міцніша інтелектом людина, що вище цінить вона людину в собі, то трагічніше відчуває стан «ну-

меру» в категорії в'язнів. І до того людина з такою великою громадянською, класовою й національною свідомістю, як Г. М-ко.

І «Погроза невідомого» написана в якомусь психічному трансі, коли нерви загублюють свідомість ріжнці поміж реальним та вигаданим, між дійсністю та уявою.

Характеристично для Г. М-ка, що він у цьому змаганні з «невідомим» виходить переможцем. Йому тільки здається, що він повісився. Зашморг висів над дверима, але він нічого не знав: «Що було до того часу? Що було зранку? Чи був я на проходці? Чи пив чай?»

Г. М-ко нічого більше не відчував, але знав, що жив та й що буде жити.

Раніш, до «Погрози невідомого» була вже розпочата деяка частина розділів першої більшої повісти Г. М-ка, згадувана вже в нас «Історія одного замаху». Ця повість із часів, коли він був у бойовій групі, дуже ще недосвідченій і початкуючій, коли треба було вдаватися до експропріації, щоб здобути гроші для революційної організації. Повість вельми автобіографічна, витримана в коротких ескізних розділах, і кінчиться згадкою про Холодногорський каторжний централ.

Ця повість більше цікава з автобіографічного боку, ніж із художнього. Є всі дані припускати, що це перша трохи більша робота Г. М-ка, а також, як зазначено вище, можна досить певно твердити, що майже в цілості, крім останніх розділів, була закінчена перед «Погрозою невідомого». У ній ще немає цього імпресіоністичного стилю, що вже яскраво виступає в «Погрозі» і що пізніше проходить вогненною течією його стилю пізніших творів. «Історія одного замаху» в великій мірі реалістична. Імпресіоністичних, а також експресіоністичних моментів і, зокрема, пізнішого оригінального символізму в ній майже немає, а коли й трапляються такі місця, то тільки як прогнози майбутнього. Наступна, хронологічно, група оповідань чи нарисів—це «Тюрма»,

«Дівчина», «Чуже свічадо» і, зокрема, «Кольорові аркушки» (осінні листки з-під снігу).

«Тюрма»—на наш погляд—гімн Лютневій революції. Мабуть, в понятті тюрми Г. М-ко символізує царську Росію. Як подає він в одному місці нарис: «Боротьба (із тюрмою) була довга, занадто непомірна і важка, але вона була уперта, як упертою буває лише смертна, непощадна боротьба». І хоч у моменті боротьби, що його згадує Г. М-ко, тобто в моменті його боротьби з тюрмою «довго» й побідно боролося сонце, але ж ясно було, що перемога тюрми над ним неминуча й безумовна (натяк на голодування). Але він далі зазначає короткою, як удар, фразою:

«Але тюрма вже подохла»—підходила Лютнева позиція революція...

У «Тюрмі» ще виразніше ніж у «Погрозі невідомого» виступають моменти пізнішого Михайличенкового стилю.

Те, що зазначено, стосується ще більше до «Дівчини» та «Чужого свічада».

Виймковий ліризм (не сентименталізм) кохання, туга за коханням, а, може, кохання неозначеної ще, незвідної жінки, що її образ блукає перед очима, у розбуянім вирі мрій, це сюжет тої «Новелі шукань». «Згага за дівчиною забила мені памороки»—щиро признається Г. М-ко. «Мій зір задумано шукав дівочих облич і з щемлячим болем у грудях питався зблідлими устами:— Чи не вона це?»¹⁾

Чи ж можна цю щирість артиста щодо еротики, одвертість молодого в'язня чи засланця мати за «полову розбещеність», як це робив М. Йогансен у своїх закидах щодо «еротизму» у «Блакитному Романі»?!

Не можна! Ніколи й у ніяких умовах! А тим більше не можна, коли ці почуття туги за жіночими ласками

¹⁾ Із оповідання «Дівчина».

вириваються із серця молодого в'язня в темнім казематі самотнього ув'язнення або хоч би і підчас заслання, як це мало місце у «Дівчині».

Із серця поета рветься розпачливий крик за коханням: «Де ти, дівчино?» І відповідають йому: тайга суворого Сибіру, його безмежні снігові простори та зимова ніч...

Відповідають — мертвим мовчанням!..

Сибірський короткий побут, що є закінченням дореволюційних підпілля й ув'язнення, дав нам «Чуже свічадо», — його, мабуть, написано в хвили, коли Г. М-ко складав свої манатки «на чужому ліжку чужої кімнати», збираючись у дорогу із заслання. Він побачив тоді себе в чужому свічаді; у ньому: «уявилась постать незграбна, кудлата». Це був вигляд Г. М-ка після знаменитих умов тюремної культури. І з грудей його, з радости, що прийшла воля, виривається крик:

«Я життя поцілую просто в губи. У червоні, повні губи, гарячі.

Я життя відіб'ю, відвоюю для всіх. Охоплю і занімію. Заплачу». (Підкреслення моє. В. Г.).

З тим гаслом вертався Г. М-ко на Україну.

Окреме місце у цій групі займають зачислені в нас до неї «Кольорові аркушки»¹⁾. Це із цієї доби яскраві передвісники чудових віршів у прозі з останнього часу життя, як от «В розстанні», «Зацвіла моя люба» і «Непроспівана пісня».

«Кольорові аркушки» — це чудові поетично-прозові мініатюри, овіяні глибоким ліризмом, присвячені тузі за коханням. Можливо, що останній із 12-ти віршів написаний у 1917 або 1918 р., коли Г. М-ко проредагував їх і оздоблював власноручно мальованими окладинками, заставками та кінцівками. Два примірники із цих друкованих на машинці оригіналів збереглися. (Дивись

¹⁾ Уперше опубліковані в журналі «Блиски» № 2, Одеса, 1928 р.

таблицю: увага). Із цих віршів дуже виразно спізнається, як добре відома була для Г. М-ка духовна самота, і як він її любив, шукав, хоч іноді проклинав; тихий смуток, викоханий із переживань за ґратами. Вони надають тим віршикам тихість задушевної інтимності, що стоїть на межі самотньої меланхолії. Це часто повторюється в його творах: десь поза межами бурхливого життя революції, а до цього часу важкого тюремного, просякають моменти глибокої самотності, і в них неначе зарисовується погроза чи прогноза близької смерті: трагічного кінця. Можливо, що Г. М-ко інстинктом витонченої людини передбачав або усвідомлював собі, що люди його типу, зокрема в добі великої суспільної бурі й класових змагань, здебільшого гинуть. Гинуть через те, що їх мало, а критичних, небезпечних місць на фронтах і в часі криз так багато! Ось тим найцікавіші, на наш погляд, ці «Кольорові аркушики».

Г. М-ко вернув на Україну, і тут розгулялися з нещадною жорстокістю та глибиною класові й національні бої.

У тих перших роках революції на Україні, коли все переплуталося—класове з національним, і, навпаки, зрада й героїство, одсталість минулого й розмах майбутнього, революція й контрреволюція, Центр. Рада, гетьманат і диктатура пролетаріату, у цих роках, коли революційне самовизначення української нації боролось із самовизначенням буржуазно-міщанським і будучина України була великим сфінксом—повстало «В тумані».

Такий короткий, такий глибокий нарис!

«Тумани... Зісюди тумани... Тумани навколо»,—визначає—із виру своїх думок, із глибини своєї нервової системи, що горіла усіма тими проблемами—Г. М-ко.

Треба пам'ятати, що те, що нам сьогодні так ясно з історії формування УСРР, було тоді проблемами і до того проблемами невступними, нещадними, кривавими.

Для революціонера й українця такої свідомості, такого гарту, глибини та почуття, як Г. М-ко, ці проблеми мали виїмкову вагу. Вони добивалися розв'язки у змаганнях найскладніших переживань.

Доба 1917 і 1918 р.р.—це ж справжні: «Тумани, тумани, тумани».

І коли ходить за характеристику епохи, то інтермецо «В тумані»—її найкращий приклад.

Після цих важких переживань настав момент піднесення, повернула із всією міццю і впертістю жага життя. І повстає: «Огонь моїх очей»—новела віршем у прозі.

У передчутті того, що наслідків революції, сьогоднішньою мовою: епохи великого будівництва,—йому не доведеться бачити, він викликає до милої (революції):

«Ти недосяжно далека, ти заворожено мила.

Твої очі сумні, твоє чоло похилене,

Поривання підтяті.¹⁾

Ти мене не згадаєш...

Огонь твоїх очей,

Огонь очей твоїх не заблісне для мене²⁾».

Чи ж можна робити тут закиди проти цього, такого простого і такого глибокого ліризму?

І опісля місто пірвало Г. М-ка. Місто Лютневої покищо революції. Місто—це зрусифіковане місто, де тоді ще на Україні розгулювали генеральщина, офіцерня та буржуазія, де пролетар тільки нишком готовив на них свого кулака. І Г. М-ко стежив за життям міста, за його «одвічно напруженими нервами»: «Я не можу залишитись без тебе, відбиваю в собі всі найменші зміни твого життя. Кохаю тебе, велике, камінне місто!» Цей виклик—то ціла революція в житті так зв. «україн-

¹⁾ Мабуть, відноситься до Муравйовщини, німців, гетьмана і тодішнього стану революції на Україні.

²⁾ Підкр. мое. В. Г

ського» лише селянського «народу», у житті людини, що виростає із традицій українського села та навчанням, через підпілля та в'язниці, зурбанізувалася аж до найзахованіших клітин мозкових центрів.

У цьому викликові весь процес революції, що в ньому український нарід став сучасною нацією, коли етнографію й побутівість заступає суспільно-класова свідомість нації. Це заклик до війни із зрусифікованим містом і сучасне гасло українізації, як реалізації великого нашого гасла єднання міста із селом і навпаки. Ось чим важливий нарис «Місто». Це не «повторення попередніх етапів укр. літератури», як висловився один із критиків, а—навпаки: програма революційного дійства в соціальному й національному перекрою не на роки, а на десятки літ в робітничо-селянському розумінню».

Тим важливий для нас цей скромний, коротенький «шкіц».

Із шкіцом «Місто» нерозривно зв'язані: «Крик», «Старчиха», «Дівча», «Повія». Це фрагменти міського життя, життя міста ще не нашого: радянського із доби військового комунізму або навіть Неп'у. Це образки міста із часу Лютневої революції, а «Крик» (також тільки: «шкіц»), написаний хіба чи не під впливом Муравйовщини. Це: «Кривавий сніг кружляв у повітрі. Тротуаром паркан перекинувся. Тротуаром кривавим. Кривавими краплями збризканий ¹⁾... Замордованим трупом прибитий ²⁾».

Г. М-ка роздирали помилки України, докладніше—зрада жовтих соціалістичних партій. Його, як українця, жахав тоді стан у середині українських клас і скочення українських соціалістичних партій направо. Він

¹⁾ Із шкіцу «Крик».

²⁾ Мова про друга Г. М-ка. В. О. Зарудного, що тоді загинув.

глибше, далі бачив, ніж ці, що тоді робили політику партії есерів і українських с.-д. І коли помилки щодо революції тих українських суспільних груп викликали у ньому жах, то помилки, що їх робили на Україні окремі особи, як, напр., у Києві Муравйов, викликували не тільки жах, а кривавий шалений біль. Ці ж помилки роблено під знаком своїх, рідних щодо ідеї та класи з Г. М-ком, і їх роблено несвідомо від імені тих, що так, як він, до 1917 р. загинули в царських в'язницях і каторгах тайгах холодного Сибіру!.

Нарис «Крик» вирвався із психіки Г. М-ка, коли помилково загинув Б. О. Зарудний, його товариш із давніх літ революційної боротьби, і його вбито саме під ширмою тих, до яких Г. М-ко себе зачислявав, його ж товаришів, із кривавих, останніх, рішучих боїв.

«Крик»—це один із найяскравіших промінних блисків Гнатового горіння.

І знову переживання Г. М-ка у хвилинах, коли змагався із примарами тих кривавих днів і погрозами, уже не «Невідомого», але історичної дійсності, тікають десь на самоту—до туги, за хвилинами ласки, за секундою відпочинку—забуття. А, може, на одну секунду нерви збунтувалися й перемогли волю та революційне завзяття. Із цієї хвилини повстав «Поцілунок»—блакитно-рожева новеля... Інтимна туга, втома злилися в якійсь транс забуття, коли у найміцніших навіть інтелектів, на самоті, щоб люди не побачили: «На віях тремтять важкі, мов кришталь, сльози»¹⁾.

Цих сліз ніколи не бачать люди навіть найближчі до творця. Про них довідуємося тільки із записаних листків творів, що їх рядками нанизала на папері тремтяча рука артиста...

Так підійшли ми до доби «Блакитного Роману» і дрібних нарисів від «Непарної рукавички» аж до «Непроспіваної

¹⁾ Із новелі «Поцілунок».

пісні», що в нашій хронологічній таблиці позначена № 23, у якій, після нього, залишаються тільки овіяні смутком передбаченого кінця екстази: «В розстанні», «Зацвіла моя любя» і «Маленька Докійка». Остання, на наш погляд, є і останнім художнім твором покійного.

Про «Блакитний Роман» немає причини у цій статті широко говорити. Зацікавлених одсилаємо до відповідних праць, що подані в бібліографії¹⁾. Вважаємо тільки за потрібне підкреслити, що більшість наших поглядів на цей виїмковий художній твір так щодо ідеологічного розуміння, як також щодо формальної досконаlosti й оригінальності (так би мовити «класичності») залишилася непорушною. Безперечно, сьогоднішній нарис, що охоплює усю творчість артистичну Г. М-ка у її хронологічному розвитку, ще більше роз'яснить питання його виїмкової техніки та глибини його ідеологічної символіки.

Ми сьогодні, після перероблення усіх доступних матеріалів, після передумання творчості Г. М-ка в її цілості, твердо висловлюємо погляд, що без «Блакитного Роману» творчість Г. М-ка була б незакінченою — тілом без голови, як, наприклад, була б незакінченою творчість Вагнера — без «Парсівала», Гете — без «Фавста», Ібзена — без «П'єра Гюнта», як також і те, що погляди, висловлені в статтях наших «Символіка» і «Естетизм» Блакитного Роману ще в 1921 і 1923 роках, цілком потверджені сучасністю.

Не маємо цілком причини боятися зазначених порівнянь. Вагнер, Гете, Ібзен творили у спокійних часах. Ідеї їхніх творів дозрівали, кристалізувалися протягом довгих літ праці (десятиків літ), їхній світогляд складався шляхом дбайливих студій та довголітніх життєвих досвідів. Ідеї творів Г. М-ка повставали протягом кількох літ, дозрівали поміж одним арештом та другим, поміж грозою одного шаленого ризику та нового. Самі твори

¹⁾ Дивись додатки.

повставали в нечувано високих напруженнях емоцій і екстаз, в проміжках надзвичайно далеких від себе полюсів психічних надхнень. Це відбилося на стилі творів Г М-ка, це зокрема дало весь кольорит, пластику, глибину розмаху «Блакитного Роману», його незабутній і незрівняний стиль. І водночас воно стало (це між іншим) причиною прогріхів і помилок нашої критики.

Велетенське напруження психіки після закінчення «Блакитного Роману» уступає місця означеній депресії, яскраво виявленому поворотові в бік інтимно-суб'єктивних переживань, у бік лірично-любовних екстаз. Із цього періоду, уже «на Кручі» перед трагічним кінцем, повстали три зазначені вище твори, зокрема «Непроспівана пісня», «В розстанні» і «Зацвіла моя люба».

Висилена уява, виснажені нерви попадають у транс молитовної екстази. Це було в-осени 1919 р.: «Коли цвітуть айстри» і за кілька тижнів або днів мав відбутися «на Кручу» напад контррозвідки. І це було в стані, коли: «Над закоханою в небо землею розливається етер урочистої літургії (підкр. мое. В. Г.) вселануючої любови» і коли: «Гаряча осінь бенкетує і розсипає свої дарунки всім живим істотам і закликає їх у свої палкі обійми та обіцяє їм насолоду»¹⁾.

У такі хвилини найміцніші інтелекти шукають ласк жіночих і підносять чари кохання до найбільш чистих, хоч як це бульварно говориться—еротичних літературних виявлень із забуття любовного шалу.

Це з психологічного та фізіологічного боків так оправдане, а з так званого «чисто-людського» погляду—так ясне.

Це не психопатія, не розпушта, а просто—фізіологія.

І у цьому ж стані повстають 6 (шість) знаменитих віршів прозою «В розстанні». Це друге видання «Кольо-

¹⁾ Із етюду кохання «Непроспівана пісня».

рових аркушиків», тільки більш «еротичне», ніж овiane смутком, це, так би мовити,—художнє, словесне висказання всього того, чого не можна висловити коханій при зустрічі з нею, але що нижеться у поетів найчистішими діамантами почуття.

Скептики й розпусники висловлюються цинічно про ці настрої, дехто може їх назвати й називають інтелегентщиною, але, проте, як довго людина буде людиною, літературні виявлення цих настроїв будуть завжди оздобою, коли не перлинами лірики, в найпрозоріших її формах.

Сказане тут цілком стосується також до мініятюри: «Зацвіла моя любя».

Хто хоче моралізаторським тоном пуританця оцінювати зазначені три твори, хай їх краще не читає. Його пуританщина не знищить їхньої художньої вартости і коли не ми, то наші нащадки читатимуть ці твори,—як не з насолодою, то з почуттям глибокого естетичного задоволення. А пуританець залишиться на самоті зі своєю кальвінською мораллю!..

Із усіх творів, що вміщені у цьому I-му томі, окремо стоять два оповідання про одного й того ж Таласика з-над річки Мереженої: «Забив» і «На річці Мереженій».

Що до тих двох оповідань, то скажемо тільки, що вони цікаві з побутового боку, також сюжетом, невідомо де підгляденим чи започутим Г. М.-ом. Нічого виїмкового вони не дають. Також дуже важко хоч би приблизно встановити дату їх виникнення.

Закінчення

Як у кожного творця й артиста, зокрема водночас політичного борця, його біографія нерозривно зв'язана з творчістю. На поодиноких добах життя творця виростають, як квіти у парку, його твори, що є функціями соціально-психологічного процесу.

Життя творця мусить бути оригінальне, цікаве. Тоді ці елементи життя, перетворені в мислево-чуттєвим апараті творчого інтелекту, стають цікаві, а коли в них є висновки суспільно та класово-ідеологічні, тоді твір набуває велетенського громадського значення: він стає синтезом доби.

Творчість Г. М-ка, у своїй сумі, вийшла з коріння, що його посаджено напередодні революції, блиснула яскравим світлом, і хоч незакінчена бо автор загинув, залишається, як спадщина видатного інтелекту, дорогим для нас документом переживань, думок, поглядів і почуттів кривавої епохи перших років революції на Україні. Г. М-ко був людиною, що хоч загинула в виразах доби, проте, творчістю своєю встигла дати у видатній мірі синтезу епохи.

Проблеми, поставлені в «Блакитному Романі», питання, поставлені в новелях, широкі гами суспільницьких і суб'єктивних переживань, так різко сформульовані, як запитання й відповіді на дані історичні моменти із життя України перших літ революції, ще й до сьогодні не втратили свою гостроту, ще й до сьогодні невичерпані, не розв'язані нашими так бистро, так шалено текучими днями.

Твори Г. М-ка — це продукція інтелектуально закінченої людини, що у великій мірі зображає таку різнобарвну, багатотонну, так многобічну в усіх проявах класової та національної течії епохи, як це було на Україні до 1920 року.

Одночасно даючи у своїх творах окремий стиль, не зв'язаний із попередніми школами в українській літературі, й нестворюючи нової школи, Г. М-ко неначе починає з 20-тим роком боротьбу за радавладу на Україні. Смерть Г. М-ка й закінчення тим самим його творчості припадає власне на закінчення цієї історичної доби.

І нова, наступна доба вже домагалась нового у літературі, зокрема українській. Цим пояснюється, що стиль Г. М-ка школи не витворив, наслідників він не має.

І те, власне, ще більше стверджує цей наш погляд, що проходить нерозірваною ниткою протягом цілої статті:

— Роки 1918 і 1919,—межуючи поміж Лютневою революцією на Україні й першим захопленням влади більшовиками на Україні, з одного боку, та закінченням на ній боротьби за радвладу з Денікіном з другого,—знайшли своє літературне висловлення в творчості Г. М-ка.

Це горіння, що було в ньому, і що так яскраво відбилося в його політичній і літературній творчості, залишило в літературно-артистичному розумінні вогненні сліди глибоких і кривавих подій, переживань, екстаз і емоцій, що на них так багата була на Україні доба перших років революції.

Володимир Гадзінський

Одеса—Холодна Балка
Серпня 30, 1927 р.

Краєвид на Дніпро з дачі «На Кручі»

ТВОРИ

ПОГРОЗА НЕВІДОМОГО

(З тюремних зшитків)

I

Я постановив собі раз на завсігди: вивчиться свободно ходити догори ногами. Труднощі мене мало обходили.

Коли ж все таки я побачив, що доскочити сього не зумію, я рішив спершу укріпити себе рухавкою. Але якою?

Потім я все це змінив і почав старанно щодня вчитися танцювати навприсядки гопака. А коли тюремщик зазирає до мене в камеру крізь очко дверей і незадоволено щось мимрив,—мене це тільки підбивало ще завзятіше, ще дужче докучати гопакові.

Я не підупадав духом і про своє ув'язнення в тюрму міркував собі так:—це те найкраще з усього, що мало мене спіткати.

Якось непомітно це почалося...

Коли я, стомлений гопаком, сів на прибитий до стінки стільчик, і у мене в очах миготіли червоно-сині скалки,—тут з'являвся він.

Ми з ним власне щиро подружились.

Бісеня нагадувало маленького, сірого пухнато-волохатого відмеденятка на високих задніх ніжках. Воно задиркувато ходило по камері на передніх догори задніми ногами, а потім ще завзятіше, ніж я, невтомно танцювало навприсядки гопака. Я задоволено з нього

реготався, аж сльози наvertsали мені на очі. Коли ж знову, почувши мій регіт, зазиравав в очко дверей східний тюремщик, — бісеня зникало в куток за ящик параші.

Зрештою мене це примусило замислитись.

Мені робилось чогось сумно.

Що це? Невже божевілля?

До того ж наше тюремне життя під той час зробилось жахливим, — і я боявся, що повороту не можна сподіватись. Я почував, — як безсило поплинув по хвилях невідомого.

Як це сталося — не пам'ятаю. Раніше я не тільки нічого не помічав, а, навпаки, кажу, був переконаний, що це те найкраще, що взагалі мало зі мною трапитися.

Але раз...

То був жахливий день, і звістка про нього луною пройшла по найзахисніших закутках і камерах. Переказували, що другий отруївся.

А може й від чого іншого помер? — Невідомо.

І чи взнає істину абихто, абиколи?

Всі оповідали, що обидва повісилися. У них був маленький мотузок. Спершу повісився на ньому один, а коли другому здавалося, що той вже сконав, — він зняв його і повис сам на тому ж самому місці, тим же самим зашморгом. В сей час опритомнів перший і, побачивши другого в зашморгу, — дико закричав. Так голосно і дико, що вся тюрма здригнулася від цього.

Я не можу згадати спокійно про це оповідання. Зрештою обох однесли в трупарню.

На мого сусіду в камері ліворуч це надзвичайно шкідливо повпливало — він перестав стукати до мене. Останній раз він позавчора проказав мені вранці й ввечері:

«Мене тюремщики хочуть отруїти, бороніть мене: дають отруєну їжу».

Боляче щемить мені серце в свідомості свого безсилля. Я годинами нерухомо сидів біля столу, знесилений гнітючими безформними думами.

Раптом я відчув, як серце мені злякано зупинилося, якое перехопило одразу дух.

— Вмираю...—шалено пролинула в голові мені дика думка. Несподівано я осів на долівку і не міг ворухнутися.

Зір мій впав на малесеньку іконку «Троеручиці»... «Пробач мені, мати божа» — задумливо прошепотів я і спинився здивований, що позабував усіх молитов. Силкувавсь пригадати, хмурив чоло, простягнувши несміливо до «Троеручиці» свої руки: «Стомився»...

Стямившись, недовіжливо провів собі по очах рукою, — справді, вони були вогкі від сліз. А «Троеручиця» ласкаво докірливо похитувалась на ниточці.

За останній час мое кволе серце помітно слабувало, і це була одна з нагод перебою.

Подали лямпи, загримали засовами квартирок у дверях. Як тічка відьмаків пронеслась в напівтемному коридорі повірка і після того одразу все стихло. Гнітюча важка тиша опанувала тюрмою, як всевладний господар. В м'яких черевиках тюремщики нечутно, як тіні, плавали по коридорах, ззираючи крізь «вовчок» в наші клітки.

Через це робилося лячно, очі широко розплющувались, все ві мні напружувалось, по камері ходив тишком, навидьки.

Тюрмою заволоділа тиша ночі.

З волі мені передали в тюрму халат і нашпували його одеклоном. Його пахощі туманили мені голову мріями і ще яскравіше підкреслювали гнітючий тягар камери-одинарки і самотности.

Мое знайомство з Невідомим почалось після того, як я перечитав Чехова «Чорний чернець». Знайомий

мені раніше мотив «Волоської легенди» неодступно засів в голову. Я отупів від нього, не міг заснути через нього, пристосував цю серенаду до нашого тюремного життя...

В наслідок цього ми з Ним і познайомились.

Але то було давно.

Після тяжкої дев'ятиденної голодівки я з лікарні знов опинився в своїй одинарці. Пахощі одеколону знову нагадали мені тягучий мотив «Волоської легенди», і ніяк не міг від нього позбавитись.

Але зараз тремчу від другої пригоди.

На п'ятому поверсі буйно збожеволів арештант, велетень-анархіст. Він розбив лямпу, забив ручними кайданами тюремщика до смерті. Набігло людей зі сторожі, з'язали божевільного і більше години були безперестану.

Більше години він безперестану дико кричав.

Вечірня тиша тюрми змінилась пеклом.

Загрюкали в'язні по всіх камерах у свої двері, забрязчали кайдани, закричали всі на всі голоси.

І ще довго потім не могло ушухнути це пекло. Мов прибой моря затихав поволі брязкіт кайданів, то збільшуючись, та зовсім стихаючи. Кайдани дзвеніли то розпачливо, то безсило. Аж поки зрештою не змовкли.

Було вже за північ.

Я лежав з широко розплющеними очима і знав, що раніше досвітних часів мені не доведеться вснути.

А ось...

Так, стукає мені мій сусіда згори.

Тихі, тихі, ледве чутні умовні стуки. Не вірилось, що ті звуки робляться рукою живої людини. Здавалось, що то самі мури, товстенні мури тюрми, набрались здатності видавати такі нутряні, глухі звуки. А може се душі загинувших в'язнів віщують містично?

— «Тук-тук... Тук-тук-тук»... чув я, приложивши під коврою ухо до стіни.

Лежав і силкувався пронизати поглядом всі численні двері з міцними замками, всі ті похмурі клітки-труни... Зрозуміти трагедію метушившихся там духом живих небіжчиків.

Але, — нічого...

Яксь особлива, злісна і нерухома тиша заповнювала всю тюрму, протиславсь в найзахисніші її щілини. Вона жажала мене.

В уші плив мені неупинно тягучий, проймаючий жахом мотив «Волоської легенди», від нього робилось моторошно.

Я згадував всі ті написи смертників у моїй камері, які пройшли тут переді мною. За три останні роки — сім... За три роки — сім.

Слухав слабкі удари кволого серця і дивився на невиразну тінь від заграбованого лихтаря над парашею.

Лямпа блимала і тіні ґрат, костурляві й похмурі, незграбно танцювали. Від цього в очах миготіло; розболілась голова, кров бухала у виски, дурманів мозок.

Поволі закрадалось невиразне почуття жаху.

«Се» — починається...

Я боявся дивитись на рухливу тінь над парашею і мене щось засмоктуюче тягло в той бік. Тінь лихтаря потроху розпливалась і все більше й більше наближалась формою до постати людини з розкуйовдженим волоссям на голові... чорним мотузком на шиї. З сірої вона зробилась зеленкувато-бурою. В оливній внизу стіни вказались з середини бліді руки зі скрюченими пальцями...

Так, це Він.

Я раптом заспокоївся.

Невідомий повернувся в профіль до мене, повагом повів шиєю, мов би силкуючись увільнитись від зашморгу мотузка. Потім незграбно стрибнув з ящика параші й зі зверхнього зробився сферичним, прозорим. Крізь нього видно було парашу і протилежну стіну з примкненим до неї стільчиком.

Я чекав, що Невідомий надійде до мене.

Він здався мені значно схудлим з того часу, як бачив я його востаннє. Ніс загострився, волосся скуйовджене ще дужче. Але я взяв його, його—так жакливо схожого на мене.

У мене поволі німіли руки й ноги, а врешті я й зовсім перестав їх чути. Декільки разів пробігло по тілу дрижання животного жаху. Лоб спітнів, а потім захолюнув.

Бліді, зеленкувато-сірі губи його заворушилися. Я добре розумів їх мову. Балакав Невідомий насмішкувато, з віддихом, хоч я й не чув ніколи його голосу.

Неупевнено він ступнув до мене і похитнувся:

— Ти тепер переконався, звичайно, що я — безперечно ти?»

Відпочивши трохи, Він додав:

— Я не буду вимагати від тебе обов'язкової для людей послідовності, але ж ти мусиш визнати непереможну дійсність Мого, а постільки і твого існування?...

Говорив Він завжди з нарочитим галицьким акцентом, говорив переконавче і холодно. Мене називав «на ти», я його — «на ви». Взагалі, я, як школяр, хвилювався, боявся чимсь йому негодити, силкувався у всьому слідувати йому і теж так ворухити губи. Проте, ми добре розуміли один одного і завжди відповідали точно на попередні запитання.

— Добре, я визнаю Вас за себе, але де ж я візьму подібного, як у Вас, мотузка?..

Невідомий ще раз ступнув і зло, насмішкувато заговорив.

Але то було занадто, і я беззвучно закричав:

— Я не повішусь. Я не хочу вішатись. Залиште мене!

Невідомий, хитаючись туманом, неупевнено наблизивсь до мого ліжка. Нахилившись до мого лица, Він розставив свої руки, наміряючись обняти мене. Його смертна сорочка-чувал торкалась моїх грудей, прони-

зуватий погляд сірих тьмавих очей — гіпнотизував. Я не міг одняти свого погляду від Його ріденької борідки, від худої шиї з синьою смугою круг неї, від зашморгу.

У мене волосся стало догори в передчутті Його смертних обіймів, тіло налилося оливом, зробилось важке, в очах помутніло, здавалось — я зараз знепритомнію...

Але в сей момент...

Несподівано десь вгорі трахнула кришка від ящика параші, в коридорі зарипів стільчик тюремщика і почулось його голосне, життьєрадно животне хропіння.

То було визволенням. По мені пройшло щось як електрична іскра, підкинуло мене на ліжку і я... Заснув?

Шкло в лямпі засажніло, мені страшенно хотілось пити. Я спробував підвестись, але в голові нестримано бухало. Лоб палав.

Я знову лежав з широко розплющеними очима, дивився в стелю і слухав нерухому гнітючу тишу. Лук камери важкий, як віко труни, давив, тиснув груди.

Я здригнув.

Різкий неприємний тенор прорипів:

— У тебе немає мотузка, але є пояс на халаті, на якому можна чудово повіситися...

Я озирнувся, і нікого не побачив. Голос ішов з середини камери. Серце мені пошвидчено і зміцнено застугоніло. Я оскажений:

— Натє ж Вам! на!..

Схопився з ліжка, метушливо одірвав поясок від халату і почав чіпляти його за ґрати душника над дверима. Я страшенно поспішав. Мені все здавалось, що за мною хтось доглядає пильно і зле. Руки тремтіли, зашморг все ніяк не удавався. Я пригадував, що слід його хоч трохи поялозити милом.

Душник був досить високо, і я ледве досягав до нього руками, стоячи навдідки на ящику параші. Було незручно, все прикро путалось. Заніміли руки, ламало шию, важніла голова.

Потім я стрибнув з параші й повиснув проти дверної ніші, не торкаючись ні стін, ні долівки — думав я і зло-радісно над кимсь посміхався.

Порішив розм'ять спину. Боязко озирнувся, вдивляючись підозріло в тишу. Мені робилось від неї лячно.

І раптово відкілясь з осередку камери, рипучий, торжествуючий, нахабний почувся регіт.

Я зразу злякався, щоби не почув цього реготу тюремщик. Потім, як пійманий школяр, замішався, хотілось сказати:

— Я більше не буду...

Врешті я почервонів від сорому і гніву:

— Він святкує перемогу наді мною?! Я протестую, я зневажаю його!

Стиснувши в кулак правицю і держачись лівою за прив'язаний пояс, забувши про все, я загрожуючи ступив в напрямкові реготу, що й досі не спинявся...

Відтак гелпнув на долівку...

Ранішня повірка.

З подивом повів поглядом круг себе.

Що? Чому?

Схопився з долівки. В голові засів тупий біль, на зубах хрумтів пісок цементової підлоги, руки посивіли і закоцюбіли, весь тремтів. Випадково глянув на двері... і зблід.

Прив'язаний до ґрат душника над дверима висів зашморг, зроблений з поясу мого халату.

В квартиру моїх дверей подали мені баланду на обід. Здивований я взяв.

Що було до того часу? Що було зранку?

Чи був я на проходці? Чи пив чай?

Я не знаю, не знаю, яким чином я загубив час од повірки до обіду.

Ліжко було замкнене, я був одягнутий в халаті, пояс халату був пришитий до свого місця.

Мені зробилось нудно, і сум, як обценьками, міцно заволодів мною.

Я, несміливо викликавши надзираючого тюремщика, звернувся до нього.

— Чи не можна зараз мене повести до лікаря?

Тюремщик загремав:

— Возись тут з вами. І без лікаря не здохнеш. Треба було вранці про це заявляти, як то тобі сьогодні пропонували, — і з тим, грюкнувши кватиркою дверей, замкнув мене знову.

Відтак сів на примкнутій до стіни стільчик і силкувався ні про що не думати.

Невже тюрма не те найкраще, що могло трапитись зі мною?

ТЮРМА

Присячую Соціальному

Нема величніше, нема нічого надхненніше тюрми.

Стоїть вона надземна в своїй непохитності й втіленням долі всього люду в містичних своїх ґратах. Стоїть нехвильово на варті волі й, чутливо ловлячи шелести вороже нашорошеного на неї небосхилу, захищає власну недоторканість від усяких чиг і забаганок.

Тьмаві луки, покірливо-розбіжні, безмежно стримлять по важких безкраїх коритарах—сховищах волі споконвічних.

Надарма так голосно репетує в ній задушне повітря про свою згагу нехтування, відібрану ним ніби з ласки богів. Щільні мури—невблагані. Поволі, але упевнено вони зсовувались поміж себе, аж поки не була пережжена порожнеча.

Моторошно забряжчали ві тьмі вкриті непорушним порохом засови незримих печер.

І замовкли.

Так. Так все було витиснуте, і тюрма знов стояла порожньо-простора, вільна.

Стояла на варті волі.

Не шелестіли у таємничих щілинах нахабні миші й пацюки, не ворушились насторожені павуки, не шепотіла обична тиша.

Але ось трапилось...

Трапилось щось нечуване, трапилось щось образливо незрозуміле.

Сталося вранці, коли поважно-суворі промені дня гоїдались за муром в'язниці, за її високими, ставними кам'яними вежами.

На другому з краю вікні п'ятого поверху, увірвалася ляда й щит... Нахабне сонячне проміння прожогом полинуло у величну сутінь і тишу тюрми. Проснувало всю її імлицу неторкану порожнечу й усі щілини найзахисніші.

Так. Її неторканість, її святощі знехтовано, згвалтовано, порушено. Сонце, сонце посміло мешкати за її суворими мурами. Як зважилось воно порушити її волю і ув'язнити себе сюди?

Хитнулась доганно докором порожнеча, боязко стих порох, і оголене шкло вікна яскрило гнівом невимовним і осліплюючим.

Сонце велично, радісно-задиркувато святкувало перемогу.

— Але то перемога насильства, — гнівом затремтіла в своїх почуттях тюрма.

Голосною луною по важких луках безкраїх коритарів перекинулась звістка про нечуваний, нахабний напад на фортецю, сховище пильнування волі. В нічній пільмі була відібрана непохитна постанова — боротися за невідіймані права, за волю і власну недоторканість.

І тюрма боролась.

Боротьба була довга, занадто непомірна і важка, але вона була уперта, як уперта буває лише смертна, нещадна боротьба.

Порох невтомно вкривав шкло вікна ретельним шаром, павук невпинно ткав своє павутиння, ткав пильно. Порожнеча жорстоко боролася в закутках з останками сяйва.

Вранці відважно сонячне проміння мужньо нападало, силкуючись протиснутися в саме нутро тюремної пільми. Але пільма гущавіла, і в ній черпалася нова міць для дальшої боротьби.

Довго і побідно боролось сонце, але було вже ясно, що перемога тюрми над ним неминуча і безумовна. І коли шкло вікна вже нездолане в своїй тьмаві, сонячне проміння продовжувало пертисся. Воно настирливо й уперто билось в шкло одинно виряченого ока тюрми, незадоволено сквззалось до самого вечору й як морські хвилі сягало назад.

Але тюрма вже подохала!

Так було добуто волю од вольности, волю бути необмежено вільним...

Нема величніше, нема нічого надхненніше тюрми!

Стоїть вона надземна в своїй непохитності і втіленням долі всього люду в містичних своїх ґратах. Стоїть непорушно на варті волі й, чутливо ловлячи шестли вороже нашорошеного на неї небосхилу, захищає власну недоторканість від усяких чиг і забаганок. Тьмаві луки, покірливо-розбіжні, безмежно стримлять по важких безкраїх коритарах, сховищах волі споконвічних. Одинно вирячене око тюрми яскриться, як свічадо, а холодно-уперте сонячне проміння настирливо б'є по його шклянній зверхності, сквззається і відскакує.

Чи не висадити шкло у вікні прагне проміння? А чи ж то можливе таке нахабство, якому не буде поради, після якого тюрма перестане бути тюрмою?

Вона стояла спокійна, але грізно насторожена.

Нема величніше, нема нічого надхненніше необмеженої тюрми!

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЗАМАХУ

Присячую товаришеві...

А проте, — ні.

Присячую читачеві.

Так, тобі, мій читачу ласкавий, присячую я ці нариси. Коли я записував їх, завжди мав тебе перед очима. Ти невідступно товаришував мені в усіх подіях, про які оповідається тут. Уявляю я тебе лагідною і щирою людиною незалежно від зросту й громадського становища.

Такий був і автор цього оповідання, герой його. Але не присячую я йому ані рядка з написаного, хоч він так і схожий на тебе, читачу. Не через те не присячую, що його не було, немає, що, може, вмер він, або щось подібного з ним зробилося — то б було найкраще з того, що мало трапитися, що трапилося.

Я забув його...

Я одного разу забув його і тепер вже ніколи більш не зможу пригадати знову, не можу. Забув пригадувати.

І не йому, а тобі, читачу, я зложив цю посвяту.

Тобі, мій читачу ласкавий, я присячую всі ці нариси.

ЦЕ БУЛО ТОДІ

Це було ще тоді...

Щиро-чутливі натури загострено відчують занепад громадського життя. В той час, як суспільство ще мовчки нудилось і пригнічене ниділо, боячись голос про себе подати, вони напівсвідомо, але ясно вже зрозуміли наближення кінця деспотії.

Це було напередодні.

Монархія напружила в останній раз всі сили своєї розхлябані, трухлявої машини і виголосила війну. Це було зусилля одчаю в надії залишити за собою розпущені, безоглядні позиції самовладности, отруєні мікробом деспотизму і роз'ятрені внутрішньою червоточиною.

Це було напередодні війни.

Початок 1914 року являв з себе глупу громадську ніч. Сумний ваш погляд надарма шукав би хоч аби яких вогників громадськості. Ледве сіріли постаті обивателів, шепочучи в закутках про своє буденне життя.

А над усім панував чорний, як мара світова, хижий двоголовий змії. Він застив світло сонця і жах наганяв на всіх.

Ще гостріше гніт відчувався на Україні. Зрозуміло, отже, що українське громадянство, перше ніж яке друге, спородило на цьому ґрунті нас, як реакцію на тогочасне становище.

Я, ТИ, ВІН, ВОНА, ВОНИ

Ми були такі несхожі і такі однакові! Спільним нам було шукання виходу і активність розлуки. Доба занепаду висуває авантюристів, провокаторів і фанатиків. Може, всі ці типи і були у нас заступлені.

Хіба я знаю?

Вони були зворушливі егоїсти до саможертви. Я...

Єдина моя хиба — це те, що я не голив і навіть не розчісував своєї поганої бороди і носив жовті черевики.

— Хай лишень тільки провалиш ти нас своїм неконспіративним виглядом, — клянусь мавзером, — пристрілю тебе, як Миколу Другого, — загрожував ти мені не раз пошепки і справді зі злісним видом.

Я ненавидів вірші, хоч взагалі ж я романтична натура.

Мені дуже подобається, що мене зують Гнатом, а до самого кінця я ніяк не міг зрозуміти, яким чином опинився в терористичній організації.

Ти являв пряму протилежність мені: молодий, високий, широкоплечий. Упертий в прямуванні до раз наміченої мети, хоч розгойдати тебе було важкенько.

— Ой, спотикнешся ти колись, Михайле! — хитала головою Марися, сумно-закохано дивлячись на тебе.

Мовчазлива, хазяїнувата і поміркована у нас ота Марися.

І за весь час ти, одначе, відзначався тверезим розумом і ніколи не допускав одірваности від життя.

Але ролю проводиря в нас відогравав Дмитро. Що то за людина була? Молодий підліток, одночасно і легковажний баламута і фанатик. Сантиментальний недотепа, і, коли треба, — могутній організатор.

Вона...

А проте, про неї іншим разом, і взагалі — поки досить для початку.

Важко закреслити межі нашої організації: хто був її членом, а хто стороннім, лише співчуваючим? Були і темні постаті, але більше світлих.

I

ЗМОВА

Небо було вкрите сірими хмарами, що злякано тікали кудись на північ; гойдалися і шаруділи голим сірим галуззям дерева міського парку. Безлюдною стежкою, висушеною вітром, прогулював я, терпляче очікуючи тебе.

Задумано прислухався до шарудіння гілок, вп'явшись кудись у просторінь напруженим поглядом. Думав про життя, яке неустанно вспішає все вперед і вперед, і яке топче і давить на своєму шляху все, що трапляється йому під ноги. Поруч, за огорожею парку, неслось воно, оскаженіле, в грюкоті, шумі і стогоні.

— Так розтопче воно й нас, як топтало досі всіх інших, — формулював я свої думки.

Побачивши на стежці від воріт твою високу постать, з полегченням зідхнув і присів на лавку збоку.

— Бачите, Гнате, — говорив ти, наближаючись, — нам треба неодмінно йти до Жоржа.

Голос у тебе був співучий, грудний і біляво-безвусе наївне обличчя.

— Я вас, Михайле, зовсім не розумію... (ми з тобою до самого кінця були на *ви*). — Мені б здавалось, що нам треба обміркувати попереду дещо тільки вавох, мені кортіло побалакати не з Жоржем, а з вами, — завив я незадоволено і зразу рішуче рушив в глибину парку.

— Ми живемо в винятково глупий час, ми відірвані не тільки від партійних центрів, ми стоїмо в цілковитій самотині. Обставини не сприяють нашим плянам, і хто знає, як зустрине наші вчинки та частина громадянства, од якої ми сподіваємось всілякого співчуття. Відповідальність велика й важка, і нам брати її тільки на свої плечі, не забезпечивши собі бодай моральної піддержки, — засміло або легковажно. Буде надто гірко, якщо у всьому помилимося. Труднощі збільшуються, коли числитись з технічним боком справи: брак грошей, зброї, неможливість держати далі динаміт, друкарню, бюро документів, неможливість добратись до Львова за зв'язками з комітетом партії. І не забувайте, що через це ми маємо вирішити деякі питання виключно на своє ризико, питання важливі, такі питання, як, скажемо, експропріяція приватна. Між іншим, яка у вас позиція в цій справі?

Я не любив висловлюватися докладно і не вмів, але справа вимагала того, і я робив всі зусилля, щоб підтримати урочистість і величність менту... Ну, що я міг говорити? Для чого він хоче переконати мене в чомусь, тоді як у мене всі питання одвічно-ясні?

Ти слухав просто і переймав більше, ніж сказано було бесідником.

Ти і життя приймав справді далеко пряміше, ніж говорив. Вся твоя висока постать в довгій шинелі здавалася ще вищою й стрункою. Ледве помітно похитуєшись, постать говорила і впевняла за тебе.

І коли життєвий вихор закрутить тебе в виріві шалів і змагань, ти, також просто і ледве помітно похитуючись, згориш і спопелієш весь доценту.

Робилось жаль, і якась буйна радість охоплювала всю істоту.

Ніколи нічого не було й не буде вищого за само-офіру.

Ми довго мовчали. Зрештою я відповів:

— Коли голодний справді вмирає не ївши і нема іншого виходу, він повинен вкрасти, має на це право і мусить це зробити.

Я пильно дивився на тебе вгору, чи не перечив цьому твій погляд. Але ти мовчав. Я дивився на тебе, як дивиться убогий за шкло розкішного палацу, куди досягти він не може, але все ж таки стримить досягти і вірить в це.

Весняний свіжий вітер віяв із півдня і надавав бадьорости. Забувалось, що ще тільки березіль і що потепліє нескоро.

А далечінь зраз сива, як в-осени, а з бугра в кінці парку видно було місто. Велике камінне місто.

Думки линули вільно і далеко. Не лякала подорож за кордон, наслідки її оповивались серпанком мрій і життєворадна веселість заколисувала насильну суворість юнацьких умів.

Ми вже тоді відчували все значення цього моменту, як моменту цілковитого порозуміння. Це надавало нам якогось суцільного піднесення, який почувався в самому повітрі. Стверджувались постанови розуму серцем, надії на прекрасну будучину і віра у власні сили росли, труднощі шукання спільників-однодумців і відповідного оточення в безмежній пустелі суспільної реакції нам не здавалися непереможними.

Бігли прудко купами сірі хмари на небі кудись невпинно, далеко на північ, а зривчастий весняний вітер підганяв їх.

Ми вийшли з парку на вулицю і, жваво розмовляючи, всміхаючись майбутньому, спішили, протискаючись у лавах міських пішоходців, назустріч вітру, що розповідав про життя.

У двоповерхового жовтастого будинку на розі подзвонили на ганку.

Ти стих. Від тебе хоч і віяло дорогою і парком, але на твоїм серйознім білявім обличчі не помітно було вже широкої радості.

І коли в затишному кабінеті, за чайним столом, круг котрого ми трое сиділи на м'якій канапі, уважно слухали спокійну, розмірену мову чепурного, надушеного Жоржа, що линула тихо й персконавче,— ми з тобою вже мали певний критерій, мету, до якої стриміли і з точки погляду якої оцінювали відтепера все.

Життя в наших очах набирало особливої ваги.

БЕРЕЗОВІ ЯРКИ

Небосхил радісно гомонів. Так тобі принаймні здавалося. П'яніли від пісень жайворонки в височині, молодий вітер, весняний верховик тримав голову гордо.

Ти поважно ступав межю, залишаючи на росяному молодому споришеві великі упевнені сліди своїх чобіт. Дивився уважно і заклопотаним, діловим тоном, мов складаючи справоздання, розповідав про наслідки свого місячного вчення стріляти з мавзера.

Ми спинились на бугрі.

Позад нас виднілись лише дахи будівель міста Чернігова, що яскрилились від осліплюючого проміння пораннього весняного сонця.

Попереду десь виглядало з ярків зелено-золотаве верховіття березок. То і були ті Березові ярки, куди ми прямували.

Я скинув руками, як птах молодими незграбними крилами, і побіг. Але, з свого боку, ти мав перевагу в довгих ногах, якими робив майже сажневі кроки...

— Біганням треба б зайнятися спеціально вздовж берегу Десни—повчав ти мене;—а тепер даваймо лишень стрибати через рівчачки й рови. Головне в тім, щоб, стрибнувши, не тільки не впасти, але й не зупинитись і бігти далі, як і перед тим.

— А потім ще треба вчитись перескакувати через діловання й всякі загорожі, — додав я, захоплений до кінця справою треніровки.

— Все це нам — он як пригодиться в нашому літучому житті «боевиків».

Молоді тоненькі березки розбіглися на віалоггах і проваллях, мов дівчатка купаючись у річці. Самі ж ярки нагадували невеличку, захисну в своїй серйозній мовчазливості, церковцю.

Ти зняв з долу кістяк кобилячої голови.

— Я стріляв в неї на двадцять п'ять кроків далечини, на височині людської постати, але мені ніколи не довелося влучити в осередок лоба. Ви бачите — дірки навіть на перенісці і на висках... Прямо як «зачароване чоло».

Ти на мить задумливо змовк, дивлячись в небо, потім, як і завжди, як і все, що ти робив — уважно наміряв тридцять кроків від березки, на яку почепив кобилячу голову, підложивши під неї розгорнуту газету, а намірявши — встромив в другому кінці дрючину:

— Вперше буде з вас тридцяти.

Мені кортіло перенятися твоєю солідною впевненістю.

Ти випростував руку, уперто розставляв ноги і стріляв мовчки.

Я — запалювався, біг зразу дивитись на наслідки своїх вчинків: вбік, в папір, в березку — вгору.

— Але треба вміти стріляти на ході, або і на бігу. Я зараз це зроблю, зразу видам два вибухи...

Вспішаю, ніяк не можу відкрити забезпечника, зупинився, а перед носом вже на пару кроків березка з кобилячою головою. Смішно трохи.

Вибрались на гору. По шляху рипів віз, а поруч нього йшов селянин в брилі і гукав на воли.

Подібні картини завжди зворушували мене, нагадуючи чумаків, мого діда.

— Ми зайдемо зараз до Олелька, Олелько — найкращий з тутешніх товаришів. Він схожий на циганка, і мені його почасти шкода, тендітний він. Але, можливо, далеко тривкіший, ніж дехто інший. Тут є ще парубійки — Василь та Федір. Так собі — українці, але, як селяни — з боевим настроєм. Нам тут допомагали піддержувати зв'язки з селом.

Ти зривав рослини по межі.

— Ви, Михайле, кажете про соціальну офіровість, чи про щось інше? Я ні від кого нічого не вимагаю, навіть не вважаю себе в праві вимагати (звичайно, крім уміння поводитися зі зброєю, се ж бо елементарно). Я не тільки не можу заагітовувати когось до нас, але, навпаки, — всім охочим до нашої валки буду малювати все в самих непривітних, похмурих фарбах. Треба по змозі розвіяти романтизм в такому ділі. Хто продумав, вистраждав цю ідею сам, тому це нічого крім більшого переконання в своїй правоті, не дасть. Тільки такий має йти з нами поруч. Ми беремо все тільки на самих себе — одиниць. Що таке партія українських есерів? Фікція.

Ти мав звичку розтягувати слова: — Все це так, все це добре. Тільки при чому тут соціальна офіровість? Це занадто невиразна кваліфікація. За себе, навіть за себе ніхто не може ручитися. Не досить продумати і вистраждати, — треба вміти витерпіть. Треба довести на фактах, довести не тільки для других,

самому собі доказати свою здатність все знести і витерпіть...

Твій голос ледве помітно тремтів від безпосередньої чутливості, що виповняла всю твою істоту вщерть.

ДМИТРО ПРИЇХАВ

Київ...

Клекотіли вулиці: метушилися візники, дзвонили й гуркотіли трамваї, завивали автомобільні гудки, цокали копита по брукові. Київ... Від одного того, що Дмитро на вулиці велетня міста, столиці, як вважав він його в душі, — калатало у нього серце з захоплення життям великого камінного комашника.

Засвічувались ліхтарі, йшов вкупі з присмерком ріденький дощик, вагаючись весь час, чи варт йому всю ніч накрапати, чи облишити цю нудну справу й спинитись зараз.

Купчились одна на одну великі кам'яниці, що ледве мріяли вгорі десь в весняній мжичці і блимали світлими плямами вікон. Потім без кінця тягся бульвар готичного стилю.

Дмитро вперше прибув у Київ і порішив більше звідціль не виїжджати.

— А ну ж побачу, що там за Марися...

Але, замість Марисі, в сінцях поганенького «особнячка», куди попав він після довгих мандрів заулками, несподівано для себе зустрів тебе.

— Марисю, Дмитро приїхав! — і вмить Дмитрові речі щезли в якійсь щілині.

В тісній кімнатці без усяких прикрас ви почували себе спершу ніяково.

— А я вас точнісінько таким самим уявляла...

— Яким?

— Поганеньким, плюгавим. Мені Михайло казав, що ви знаєтесь на філософічних науках, правда це?

Дмитро усміхнувся:

— А я вас уявляв молодницею літ під тридцять п'ять, але — повне розчарування.

Ти, насупивши лоба, похмуро мовчав.

— Що у вас в Харкові? — спитав зрештою.

— Погано. Партійний гурток ніяк не зорганізується. Хлопці з «Юса» набридли навіть один одному гірше торішнього снігу. Злякались і замість проклямації видрукували статут «Юса». Хитрі, як мухи! Але мене там все ж таки вистежили...

— Охота вам загулювать, — перебив нетерпляче ти — вам нелегальному, поперше — не слід ризикувати на дрібницях, а подруге...

Тобі кортіло притягти Дмитра до нашого діла, але не знав, з чого почати і як підійти. Дмитро знав, але...

Ви вийшли на вулицю. Дощ стих.

Ти (страшенно кумедний!) знайомив Дмитра з містом.

— Оце редакція найбільшої газети на Україні, тільки не української — все в свій час. Оце — одна з головних вулиць. Тут ціла низка банків: я дуже люблю бувати в банках.

— Комерційний талан маєте? Я, коли б і ходив туди, так виключно для того, аби розвідати, як краще ограбувати їх. Ненавиджу буржуїв. Іноді, коли я бачу на вулиці бичачу шию — мені трудно стримати себе, щоб не вдарить по ній, або не вистрелить...

Ти рішив. І як ти міг мовчати, коли всі найсвятіші твої почуття Дмитро вгадав? Як ти міг мовчати, коли ти на всі в світі речі дивився з погляду пригодності їх для нашого діла: як би використати це для діла? питавсь ти всякий раз. І Дмитра ти не міг не спробувати використувати. Хіба ти гадав тоді, що у цього Дмитра колись будеш слухняною іграшкою в руках? Ти зараз за ділом, ти прибув до Києва за транспортом зброї, у тебе багато дечого цікавого взагалі, і ти почав з Дмитром розмову.

КИНУВ У ДЕСНУ

Хіба ти міг припустити, що за тобою стежа?

Цілих три можливості було: або донесли ті добродії, за допомогою яких ми дістали зброю, або за Дмитром з Харкова прибули філери і по ньому відшукали тебе, або...

Це був незрозумілий, прикрий випадок.

В кімнаті отелю ви з Дмитром переглядали куплений транспорт бравнінгів. І раптово... Такі випадки часто трапляються.

Пістоля вистрілила. Поранила тобі два пальці. Ледве помітний димок, зляканий настрій. Ти вхопив пальці в рот.

Але через півхвилини Дмитро з важким саквоюжем в руках був на вулиці. Ти ж одчинив вікно, щоб розійшовся дим. Вистромив голову через двері в коридор.

Ха! з усіх чисто дверей визирали таким же самим чином голови мешканців отелю.

Небезпека не минула. Треба шукати поради. Зв'язав до купи три рушники, зачепив за гак на лутці вікна. З другого поверху стрибнути з рушників у двір буде просто.

Так... стукбють...

Що ж треба взяти з собою? Що треба знищити?

Стукають...

— Хто там?

— Сюди просили чай?

— Знаємо, що це за чай, — подумав ти, але потім пригадав, що справді чай таки ви замовляли. Хвилинку вагався. Одчинив.

Коридорний ані словом не натякнув на вистріл, і це тебе особливо непокоїло. Ти приготував, що відповісти, але запитання не було, а сам почати розмову не здогадався.

Можливо, що з того часу ти і попав під стежу.

За тим ти вжив всіх охорончих заходів до того, як взяти у Дмитра зброю. На декількох візниках і на трамваях їхав до пристані. Нудно тобі було, і вже тоді якесь передчуття точило серце.

На палубі «Цесаревича» ти помітив, що за тобою стежать двоє. О, ти не міг помиляться! Щось у грудях похолонуло і затріпотало, відірвалось. Це знайоме почуття ворожого догляду за тобою не давало спокою.

«Вони» іноді сходились між собою, шепотіли. Ти добре почув сказані пошепки слова:

— Він їде один і, здається, в Чернігів.

Власне після того ти заспокоївся. Розглядав краєвиди на берегах Десни, милувався західним небом і думав, думав... Надходила ніч. В спільній каюті другої класи ти забився в самісінький куток і тримав біля себе дорогоцінний важкий пакунок. Філери спершу зазирали в каюту по черзі — то один, то другий, а потім молодший сів у другому кінці так, щоб йому видно було тебе в дзеркалі. Прикинувся, що йому спати дуже хочеться, жмурих очі.

Ти знав, що «він» не засне, також, як і ти. Більше, коли ти б заснув, не спав би один з «них».

Знову в грудях починало щось щеміти. Це через те, що в каюту зазирнув жандар. Зазирнув і сховався. Болять, ниють поранені пальці.

— Чого тут жандар? Що йому тут треба? — питався і не хотів давати собі відповіді.

Чого це електричне світло жовте? настирливо лізло запитання до тебе. Коли плян був уже готовий, стало лачно. Ти боявся підвестися з місця, поворушитись.

— Ну, не буде ж він зразу арештувати, турчати чи стріляти? Ходив же я раніше по всьому пароплаві?

Ясно — філери помітили, що ти все знаєш. Навіть менше ховалися.

Пройшовся по каюті. Зважився.

Взяв саквояж і пішов.

Шуміла, хлюпала вода. Плакало щось в тобі. Я знаю, як тяжко кидати в воду свою душу, кидати зброю. Я вірю, що при інших умовах ти б сам втонув, а зброю зберіг.

Висісти на першій маленькій пристані—значить бути заарештованим. Кинуться плисти в одежі і зі зброєю?

Ти вмів добре плавати, але пакунок надто важкий і берег надто далеко. Все одно, зброя загине, — сумно думав ти.

— Якщо мене і заарештують, то хоч зброя «ім» не припаде.

Вода була близьенько. Підвів зір...

На верхній палубі стояв «котелок» і пильно стежив за всіма твоїми рухами. Ваші погляди зустрілись і прочитали все один у другого.

Саквояж навіть не булькнув — пішов тихо на дно. Вода шуміла, хлюпала. Як над могилою близького товариша, стояв ти з понуреною головою.

Часу однак гаяти не можна. Забігали, зашепотіли «вони». До «них» приєднався, як постійний радник, жандар. Момент був критичний.

Ніч темна. Берег ледве мріє. Шумить, хлюпає вода. Ось один з «них» побіг до капітана.

— Ні, панове, тиши пропало, — злорадісно всміхнувся ти, і тобі стало весело, все напружилось, ти знав, що треба робити. Треба влучити так, щоб берег був найближче, і щоб «вони» не встигли тебе заарештувати.

Так... есть.

Вода ходила горою, заливала тебе. Уперто тягла вниз під пароплав. Твое плече енергійно розрізувало хвилі, рука в важкому одягові випростувалась і біла по воді...

На пароплаві різкий, розпачливий турчок. Тобі весело. Але берега не видно, берег далеко. Мокрий одяг тягне вниз. Плисти важко, захекався. Ще напруження.

На пароплаві далекий поганенький постріл.
Ти знемігся, і тільки одчай та небезпека надавали
ще сил. Пароплав зупиняють.

— Берега немає,—тихо прошепотів ти, почувачуєчи,
що опускаєшся вниз. Боровся в напівстоячому поло-
женні тіла.

Тук. Ноги дістали землі. Води до підборіддя. На всі
сторони—глибше. Пароплав йде назад. Ти побачив
лози.

Пішов, доплив, побрів, побіг, впав. Тремтів від хо-
лоду. Почув ще один вистріл.

І потім прудко і довго біг. Високі лози хвиськали
тебе в лице, об якісь пеньки позабивав ноги. Нагрівся,
аж парував, сів відпочити. Тихо і багато сміявся над
«ними».

— А що—з'їли? Трусії—злякались помочитися, не по-
лізли у воду?

Так почалося твоє страдницьке життя боеквика.

Славний, хороший Михайлику, невже ти й зараз не-
вдоволений собою?

ВИНЕН Я

У Чернігові переживали переполох. Ходили потайки,
говорили пошепки. Строїли догадки, розслідували.

Відбулися на днях великі арешти тамтешньої орга-
нізації. Забрали Генадія, забрали Масюту, Гліба...

Прибув зрештою туди і ти. Блідий, в лихоманці. Вве-
чері в парку біля треку ми радились.

— Оці всякі організації нам тільки шкодять. За-
сипляться, а тем і дивись, як би і нас не намацали.
Діла так ставити не можна—рішуче й безповоротно
заявив я—їду краще на Чорномор'я. Як у вас справа?

Поволі гущавіла ніч. Таємничий закоханий парк
мовчав. Твій тихий сумний голос проймав мене у саме
серце. Я не бачив твого обличчя, але почував його.

— Кинув у Десну,—важко, пригноблено сказав ти, і в тебе всередині щось упало, й опустилися руки.

Так скоштували ми перших невдач. Філери мабуть у Чернігові, отже, треба тікати. Зброї доконче треба дістати. Доведеться знову звернутись до Польського. Гроші наприкінці. Ех, нічого з нашого заміру не вийде. Хіба то робота? Хіба того ми хотіли?

Зустрічаю вранці Омелька.

— Ви знаєте—зброя в Десні.

— Від кого ви дізналися?—спитав я байдуже.

— Мені ще позавчора казав Польський.

Я не звернув тоді на цей факт жадної уваги, але тільки через те, що я—дурень.

Ми знову увійшли в переговори з Польським, дали йому гроші й доручили дістати пістолі.

Я не забув. Я пам'ятаю, як ти уперто домагався їхати з ним до Києва, щоб діло було вірніше: Дмитрової адреси подавати нікому не можна.

Але як я міг погодитись на це, коли ти помічений, коли ще свіжі сліди твого там пробування? До того ж ще ранені пальці почали пухнути і чорніти.

Ти навіть не натякнув на те, що з Польським міг їхати і я. Може, ти не вірив в мою здатність? Це інша річ, але зв'язки з Чорномор'ям не були спішними.

Я винен у всьому, я виїхав.

В Харкові вже мав твого листа зі звісткою, що зброю у Польського вкрали в вагоні по дорозі до Крут.

Хотілося від злоти плавкати. Будиночок, де ми сиділи опівдня на ганку, стояв в околицях Харкова. Помітна спека, як улітку, не освіжалася вітром.

Я був переконаний, що Польський присвоїв гроші і ніякої зброї не купував. Може, більше—може, він ще й зрадник. Відкіля б він міг раніше взнати про те, що ти кинув у Десну? З оповідань пасажирів? Дурниці.

— Що з ним робити?—з туюго питав ти—покарати? Невже ми тепер так просто рахуємося з людським життям? І при тому—де докази, що він говорить неправду?

Ми бились в глухому закуткові невідомого. Було тісно, душно, обрій звузився й давив нас.

— Я винен, що не попередив тебе про непевність особи Польського після розмови з Олельком.

Що робити?

Гроші з підготовчого фонду були на витраті. Гроші, в які ми вложили крихотки своїх душ, які являлись забезпеченням здійснення нашої великої визвольної мети, мрії,—ці гроші може пропиваються якимсь пройдисвітом Польським.

Винен я.

Це напруження! Ще спроба дістати зброю, призначивши на це останки нашого підготовчого фонду.

Ми рішили робити удвох—купити зброю і зв'язатись з комітетом, поїхавши до Львова.

Настрій з гнітючого, пригнобленого зробився діловим, заклопотаним, і ми знову впурили з головою в сферу всяких приготовань.

II

БАГАННЯ

Вони оселилися в одній кімнатці на горищі хмародрапа. Вони втрюх—Дмитро, Марися й Блакитний Поет.

Відтак потяглися сірі й нудні хвилі їхнього буття. Всі стомлені брудом буденного життя і весною, вони не спали.

Гасили електрику, лягали мовчки, прислухаючись, як повз самого будинку невпинно гурчали трамваї, гримаючи й дзеленькаючи, як по-поросячи верещали авто-

мобілі. Мовчали й дихали рівно, рівно. І раптово Марися за ширмою виголошувала:

— Брешуть же, не сплять! І навіть силувати себе?

Потім, помовчавши, додавала:

— Чого мені так нудно?

Ніхто їй не відповідав. В голову їм лізла всяка нісенітниця:

— Чого це в нас завжди грошей немає і замість обіду їмо щось непевне й підозріле?

Марися задумливо пригадувала:

— Микола Малий говорить, що він тільки двох речей своїй нареченій не може обіцяти—грошей і вічного кохання. Буржуй.

Блакитний Поет своїм приемно-зворушливим, дитячим тоном почав:

— А чом не можна припустити екса для себе? Це робиться просто: взяти пістолю, звеліти знять руки вгору та й годі. Для мене вища мета життя—це я. І коли я задоволений сам, то не злякає мене вже ніщо, бо це є щастя. В такому разі я б на людину дивився, як на мішень, в яку ціляю...

Довго ще линула ві тьмі тісної кімнатки співуча промова Блакитного Поета і все сягала вище.

Нерви остільки задубіли, що відповідальности не тільки за слова, а за події не вимагалося.

Забули.

Зранку Дмитро хапався за газети, переглядав їх цілу купу. Дитя свого сторіччя—він не міг жити без газет. Він жадав вражінь, йому треба було хоч абичим заповнити порожнечу.

Потім готувався до подорожі за кордон: студіював польську й німецьку мови.

Блакитний Поет...

Блакитний Поет був переконаний, що треба робити не державний, а приватний екс. і для того він уважно і діловито входив в курс комерції, студіював фальшу-

вання документів—комерційних і паспортів. Незграбний, патлатий з ласкавим чарівним поглядом очей з-під великого буграстого лоба і зворушливим, як ніжна музика весняного вітру в гаю—голосом. За все своє життя він написав два рядки вірша і дуже ними хвалявся.

Чепурна Марися вишивала на серветці рисунки з анатомії й була певна, що готується до іспитів в інституті.

Одного разу влітає з вулиці Дмитро, веселий і безпечний, захекався. Широ вигукнув:

— Годі вагань! Роз'їжджаємось. Тікаймо один від одного,—і реготався завзято й упевнено.

Ті зиркнули спершу недовірливо на нього, але потім стало легко й радісно. Одразу відчули його думку і зрозуміли її: їхати, їхати... Не дуже турбувались за те—куди, хто, чого поїде.

Іх чекало свіже повітря ланів, діло. Вони віддають себе на його волю.

Очевидно, він про все розвідав, він все знає.

Чудно. Якось так виходило, що Дмитрові без запечень всі підкорялись.

Заагітований Дмитром, Блакитний Поет вважав ідею приватного ексу своєю ідеєю, а не Дмитровою. Ми з тобою до всякого останнього часу не приставали на неї, але... Нас якось мало питали.

Дмитро порішив, і всі вагання скінчились.

Блакитний Поет зовсім не поет, він діловито зібрав речі й подався в містечко над Дніпром, повідомивши про це тебе й мене.

Марися... Хіба вона могла не стриміти до тебе, аби хоч побачитись, почути твій голос?

Коли Дмитро сідав на потяг, йому зробилось сумно. Жалко за Марисею.

Що він хотів їй сказати? Що він забув їй сказати?

РОЗПОЧАЛИ ГОТУВАННЯ

Ти, власне, не знав, що треба було робити.

Я також не знав.

І тому ми йшли за Дмитром. План був ясний—дістати зброю, збити п'ять, шість бойовиків і йти на діло, на приватний екс. А з комітетами і з центрами розмови потім, розмови принципіального характеру виключно в справі акту.

Як сказати—виходить просто. Як зробити—зовсім це не так просто. По зброю треба їхати за кордон. Хто це зробить?

Я з Дмитром? А де Дмитро?

А де ті п'ять, шість бойовиків?

І як маненькі промінчики, що, протискуючись через якусь щілину, мов дротом засновують темне помешкання, так думки твої полинули в просторинь глухо притаєної країни. В порожніх кімнатах ходив ти з кутка в куток і, наморщивши лоба, силкувався думати. Пригадував зустрічі з Коротким, новим товаришем.

Це—дебелий, красивий столяр. По довгих піщаних алеях соснового бору робили ви далекі проходки вдвох. Чудні якісь у нього розмови: мета життя, завдання людськості. Знесилював він тебе своїми анархічного характеру заявами індивідуаліста:

— По мені, найбільша насолода бути сучасником всесвітньої руїни. Я б захлинувся в радіснім захопленні, якби наша підленька земля наскочила на другу таку ж і разом потрошилися б обидві до щенту. Я вітаю чинники руїни, і з сього погляду активні терористи стоять до мене найближче.

Що ти мав йому відповідати?

— Нам з вами не по дорозі?

Ти цього не сказав. Поволі гойдалися вогкі гілки смerek, рідкі краплі, спадаючи з них, важко гупали додолу. Сіра тиша і тьмава далечинь не давали простору

й яскравості думкам. І не знав ти, чи можеш поклатися на нього, чи можеш рахувати його до тих небататьох, яких намічав собі, чи ні.

Жах опанував тобою на гадку про можливість провокації і просто зради.

— Як поволі, нудно все тягнеться, — міркував ти, сидячи на тарантасі в дорозі на залізницю, звідкіля мав податись далі до Дмитра в містечко над Дніпром. — Загаяли стільки часу. Я не міг і досі придбати жадного знаття в спеціальній галузі вибухових засобів, а слухав якись лекції, не мігши без огиди дивитись на лекторів.

Груди стискувало невиразною тугою, чеканням чогось безмежно відповідального: ти положив руку на динаміт, що лежав поруч з тобою, і що ти мав завезти його до Марисі.

Дід-візник смоктав люльку. З'їхавши на бугор, ти окинув зором знесилені лани, яри і села. Схопився з воза. Польовий вихор навівяв тобі енергії. Дослухаючись пісень жайворонків, а поглядом простуючи вперед, пам'ятаеш, ти заспівав.

ВОНА

Мое завдання дуже просте, і воно було закінчене. Ніяких зв'язків ні на Астраханському засланню, ні на Чорномор'ї я не дістав і намірявся вже вертати до Києва, щоб відтіля з Дмитром їхати за кордон.

Нічого спільного з нею і з ним у нас не було, а проте, я ще раз пішов на побачення.

Рожеве небо було ніжніше її обличчя. Сипало море золотом. Хрумтіло під ногами морське ріння. Важкі хвилі спроквола бились в берег і, розбиваючись на бризки, сягали назад. На пляжу було безлюдно. Присмеркове повітря насичене солодкими пахощами південних рослин: магнолій, троянд і платанів. З курорту долітали хвилі лінивої музики.

Особливого в нашій розмові було ось що:

— Коли б я знала, що моему улюбленому загрожує небезпека, що він захопивсь якоюсь авантюрою, яка йому несе в наслідок безперечну смертну кару, я, щоб урятувати від неминучої ганебної смерти, донесла б на нього поліції, аби та ув'язнила і не допустила його до злочинства. Я певна, що потім він би дякував мені за це,—так сказала вона.

Я довго їй пильно подивився на неї. Про кого мова? Невже про її, Оксани Гамалії, нареченого, а власне—чоловіка Анатолія Грабаря? Хто повірить, що про це можна серйозно говорити?

Анатолій—куркуль, в цьому всі ми тепер глибоко переконані. Ха! Анатолій може захоплюватися ризикованими справами!? Вибачте. Анатолій тільки в своїй руках у великі свята нишком називає себе есером. Ні, очевидно, тут не в Анатолі річ.

А навіщо то сьогодні леді Оксана Гамалія надіслала мені величезний букет екзотичних квітів? А чого зараз, при нашому розставанні, вона особливо сумна, і вся її пишна фігура з розкішним бюстом якось вся осіла, опустилась? Та мені байдуже.

Сідаючи на пароплав, я віддав Оксані листа до тебе, де повідомляв про останню її заяву.

Чи я знав, що ти тужиш за Оксаною?

ТУДИ Й НАЗАД

В Києві на конспіративній квартирі, куди я прибув з усіма належними «явками», мені говорили, що Дмитро, не дочекавшись мене, поїхав, як було умовлено.

Майже з самого ранку мені довелося йти пішки від залізниці до села Перекидьки на австрійському кордоні. Я стомився, мені хотілося їсти, спати, умитись і всього зразу. Я через силу відшукав молодого Долю. І на тобі—Дмитра немає.

Я намагався зачекати його у Перекидьках, Доля намовляв перейти зразу кордон і чекати там у поляка. Нищпорять всякі темні людиці і поліцаї, я третій день переховувався у Долі в клуні.

Ворушилось, шелестіло торішне сіно в сутіні напівпорожньої клуні.

— Ну, де міг подітися Дмитро? Невже раніше мене перейшов кордон, не зайшовши до Долі? В голову лізми всякі жакні припущення... Але найстрашніше я боявся поки називати.

Огненний диск впливав з-за обрію. Росяна проходила в повітрі. Ми йдемо собі та йдемо. На куцій траві жадних слідів.

— Ну, на все краще — ви в Австрії, усміхаючись привітно простяг мені руку Доля.

??

— А як же мені назад вертатись?

— А то як знаєте. Можете скористуватися послугами того поляка, адресу якого маєте.

— Хм, смішно... Оце й усе?— озирався кругом.

— Хіба це такий «закордон»? — Постаць Долі щезла десь за бугриком в напрямкові Росії.

Мабуть моя польська мова не дуже вподобалась полякові, і мій паспорт поляка щось не привертав до мене його ласки. Дуже косо позирав поляк та щось мимрив собі під вуса. Три дні протинявся я в нього, а Дмитра все немає.

— Ну, що ж, справлюсь і сам. Частина грошей зашита і в мене в тужурці.

— Що б це могло з ним трапитись? Дмитро не зневажив би так просто своїми обов'язками,— не раз я задавав собі запитання і не хотів робити висновків. А висновки були прості—Дмитро десь по дорозі заарештований.

Коли зрештою я це сказав собі, мене охопив всепроймаючий безглуздий жак. Я метушився й не знав, з чого почати.

— Куди я піду без Дмитра і що буду робити без нього у тому нещасному Львові з тим центральним комітетом українських есерів? Як я доберусь назад? Коли Дмитра забрали, то їхати в Київ не так просто, — наші плани розбиті, зброя і зв'язки з комітетом зараз непотрібні...

Думки стрибали, як переполошені вівці, і я не міг заспокоїтися, аж поки знайшов свого поляка. Скоріше, швидше назад. Я замішано почав пояснити своє бажання:

— Ja chcę iść do Rosji, — поправився:

— Ja zyszę sobie przejeść granicę...

Поляк мовчки глянув на мене і, нічого не відповівши, пішов геть.

Я підупав духом. З вигляду поляка було ясно, що справа з його допомогою стоїть безнадійно. Після хвили вагання я рішив.

Було темно, хоч око виколи. І тихо, тихо. Тепло. Я розбувся. Широко розплющував очі, напружував слух. Ступав обережно, поволі. Час від часу по всьому тілі пробігало нервове тремтіння. Наткнувся на якесь дерево, трохи не впав, забився. Злякався — стояв довго і напружено.

— Чого ці, відкіля це дерева? Їх тут не повинно бути...

Ярок. Довго не міг розібрати, що то шумить так невіразно. Річка.

?!

Сів. На душі прикро, гірко.

— Ех, заблудився... Пропало дома й н́а-полі.

Маленька річечка перейдена.

Посвист... Пронизуватий, протяглий. Я ледве не крикнув і не побіг — впав.

Може, то в ухах у мене вистрілило, а, може, і в дійсності. Напруження прорвалось: я несамовито — дико закричав і, як вітер, побіг. В очах мені полохали

жовті, зелені, сині скалки, як блискавки, перехоплювало дух...

Може, то кричали ззаду мене, а, може, то я кричав. Як я ні на що не спотикнувся і не впав—не знаю.

Мабуть біг я вже зовсім тихо, бо десь близько ззаду почув я, як хтось мене наздоганяє. Рванувся ще раз вперед. Дух в грудях підпирає, коле.

— Стій, а то стрілятиму!

Я ще не загубив свідомости і знав, що на бігу не так просто стріляти і в термязі влучити ще не простіше, та бігти я вже не міг. Дебела рука схопила мене за плече.

— Я дуже стомився, давай сядемо відпочинем,— почав я тоном примирення.

Моему половцеві це, очевидно, подобалось, і ми деякий час мовчки відпочивали. Він посвітив на мене маленьким кишеньковим електричним ліхтариком.

Як я в той мент його ненавидів!

Треба знищити адреси, явки, паспорти, — пригадував я: треба краще знищити гроші—з ними гірше засипешся. В такій тьмі це легко зробити: не буде ж він мене зарвав трусити? Ех, якби була зі мною пістоля!..

В запалі боротьби і тікання я ще не міг зважити всіх наслідків того, що трапилось, але десь під сподом точила мозок смертельна думка.

— Так, кінець. Оце і все... Далі—тюрма, каторга, а в кращому разі—сибірське заслання. Де ж ті прекрасні героїчні вчинки, за які так солсако гинути на шибениці?.. Дурнувата якась подорож, безглуздий переполох, невтриманість і ніякісінького діла. І за це, за це... Побачимось, мабуть, з Дмитром...

Ми пішли. Розбалакались. Спершу одривочно, а потім жвавіше. Я повеселішав. Я не буду переказувати всього того, як я одбріхувався, але мені прийшла в голову одна невелика геніяльна ідея, і я з мокрої поли тужурки помацки випоров гроші.

ОГЛЯДИНИ

Стародавнє містечко над Дніпром.

Тихі вулиці з невеликими будинками позаростали густо зеленими деревами. Ні в якому разі не можна було собі уявити, що тут може буде боева організація—остільки б се не личило тихомирному виглядові містечка, що здалося б за жарт.

Я намірявся спочатку розлаятися з Дмитром до краю, але з ним не всякий міг лаятись. Дмитро добре вмів обороняти свої вчинки. Він заявив:

— Перше — я в Києві помітив за собою стежу, це раз. Друге—я неймовірно дешево й легко «по случаю» купив дванадцять бравнінгів—це два. Третє—я попередив вас про це листом на адресу Долоі. Що ще вам було треба? З філером я їхати не міг, зброя є, а останнє зараз не потрібне.

Я був збитий з пантелику:

— Так то воно так, але мені чого довелося пережити і п'ятдесят карбованців подарувати кордонній сторожі ка'зна за що. Правда, при всій моїй скромності п'ятдесят карбованців за мою особу не дуже дорого, але все ж таки жаль.

Ми силкувалися жити в містечку непомітно, хоч як це трудно було. Крім нас з тобою і Дмитра, сюди прибули—Марися, Блакитний Поет і Короткий.

Короткий був уже на ділі.

Ми з тобою настоювали на тому, щоб з Чернігова викликати Олелька, Василя, а то й Федора.

Дмитро рішуче сьому противився.

— Викличте з дому ще всю свою родину,—глузував він. Ми ще тоді не знали про той звичайний «прикрий випадок з пістолєю», що трапився в Чернігові, але Дмитрові не перечили.

Було ще двоє тутешніх. Я завжди їх змішував: кого з них звали — Юрій Гордіїв, а кого — Гордій Юра; я їй досі не можу напевно сказати, хоч добре пам'ятаю, що один з них був робітник друкарні, а другий — учень нижчої сільсько-господарської школи. Ми кожного з них звали Югом і були цим дуже вдоволені.

Ніколи і ніде такого Дмитра як наш — я не зустрічав ще. Він «винайшов» його десь по дорозі. (!!) Однеж боюся, що в тім була допомога з табору леді Гамалії. Ми не могли залишатись спокійними:

— Що це за Джім Атлас? Щоб не було тут його, — заявили категорично Дмитрові.

Дмитро добре вмів обороняти свої вчинки:

— Не що це, а — хто це. А це — свідомий українець, і Джім, або Яким Атлас — це його справжнє прізвище, і Дмитро побідно глянув на нас.

Великий удільний маєток лежав за двадцять верстов від містечка. Його садоба з великою огорожею з палів містилась в невеликому гаю.

На цьому тижні там мають відбуватися торги і умови. Великі гроші там перебуватимуть не більше як на протязі двох днів. Треба злучити так, щоб захопити максимум. З тою метою Короткий, як купець від'їхав туди з розвідкою.

Минав неясний зденерований тиждень. Думали тільки про одно, але говорить про нього... Ні, не боялись, говорили, тільки якимось чудно.

— Марисі не треба йти або не треба переодягатись в хлоп'яче убрання — турбувався Дмитро. Ти старанно чистив мавзера і все говорив про його виключну добротність. Я купив собі зрештою чоботи і нарікав на свою пістолю. Чомусь під очима у Югів були червоні плями.

З Дмитром та Югом ми пішки сходили до маєтку на останні оглядини. Дніпро робив заворот і за маєтком він найближче був на шістдесят верстов.

На узліссі на рові, на однині пам'ятному рові, ми умовляли Короткого не брати участі в самому нападі, бо завідувач легко може його впізнати хоч би й замаскованого. Мовчали. Короткий — як криця. Мовчав степ, мовчав небосхил і тільки спека потріскувала.

Коли щез Блакитний Поет, так таки десь і щез, нікого не повідомивши і невідомо де дівшись, ми переполошилися. Я прямо настоював, щоб діло одложити, що, можливо, на наші сліди напали. Але хотілось зрештою покінчити з цим нервовим вічним готуванням і—або так, або сяк.

Ми пішли.

НА ДІЛО

Ніч була безпроглядно темна. Може, темніша, ніж ніч у мене на кордоні. Жахливо темна ніч.

Нам довелося працювати в глупу громадську ніч, і всі наші виступи пройшли вночі і в природі.

Темрява була остільки яскраво-темна, що здавалась блискучою і сліпила очі. Ревів несамовитий вітер перед бурею, рвав листя й ламав віти. Невпинно, різноманітно рипіли дерева. Важкі чорні хмари сунулись низько над самим лісом і обіцяли зливний дощ.

Стогнав ліс. Тріск, лопотіння і свист лякали нас. Ми крадькома пробирались попід деревами, іноді перешіптувались поміж собою:

— Добре, що ні один Юг не пішов з нами,—злякано над самим ухом проказала мені Марися.

— Я радий, що Джіма Атласа ми одшили, хоч обравився він, здається.

Попереду перебігали від дерева до дерева Дмитро й Короткий. Я все відставав, Марися тулилась до тебе. Чого вона пішла? Боялась за тебе? (!) В руках у мене був великий кий, а в кишені—хліб з отрутою, електричний ліхтарик і пістоля. Трудна роля припала на мою долю: я мав «заспокоїти» собак... Цілі три здоровенні собаки! Треба було так якось зробити, щоб вони не

наробили переполоху передчасно. Як це зробити, я собі ще не уявляв. Марися мала стерегти наймишок, Дмитро мав варту на ганку. Одним словом — ролі були розподілені.

Реве та стогне гай, в садибі темно. Ми прокрадаємось попід палями огорожі. Уміло, легко переліз Короткий через ділування. Ми в дворі. Мовчать собаки. Вітер віє на нас, і це нам безперечно сприяє. Навіть для мене тоді це стало ясно. Я ніяк не міг второпати, де стоять комори і де, як не там, шукати собак. Плівся обережно з острахом за всіма. Ми на ганку — собаки мовчать.

Нервово напруження досягло найвищого ступеня, і коли скажений подув вітру чимсь загрюкає або щось одірве, поламає — корч, як електричний ток, перебігає по всьому тілі. Ми не могли говорити. Ми мовчали. І мовчання говорило за нас. За мовчання говорила робота.

МИ ТІКАЛИ

Ми тікали...

Втікання в нашому житті було чимсь невідійманим від нас, чимсь впередназначеним для нас самим небом, було якимсь прокляттям над нами, що весь час жахливою марою невідступно переслідувало кожний наш крок. Тікав ти на Десні, тікав я на кордоні, багато до того і після того тікало наших різних товаришів в різних обставинах, але це був — особливий випадок. Так тікати, як в даному разі, нам ні раніше, ні потім ніколи не доводилось.

Ми тікали...

Свистів нам в уха оскраженілий вітер, віти дерев нещадно били нас по лицах, об якісь гілки рвали ми свій одяг, наскокували грудьми з розгону на дерева, спотикались на зрубках, падали, схоплювались і знов бігли.

Ми тікали...

Слідом, не одставаючи, котяхом котилось якесь лахмате цуценя і хрипло, гавкаючи розпачливо. Десь збоку, під вітер чути постріл рушниці.

— Проклятий цуцик нас може зрадити! — Так і здається, що полювання прямує в сей бік. Знову постріл. Ти впав, заскреготав зубами. Цуценя налетіло і закрутилось вертушкою над тобою.

Од злості заскреготав зубами і я. Вистрілити в цуцика—значить подати знак про себе половцям. А проте—вітер на нас... Ми майже одночасно вистрілили в гавкання, яке вмить змовкло. Знову побігли в темряву, в напрямкові узлісся.

Ми тікали...

Я чув, як ти помітно стомлюєшся, пристаєш. Ми вже ось на узліссі. Один за одним попадали в рів.

Відак сіли відпочити на рові, на однині пам'ятному рові, в тому місці, де як з криці Короткий з Дмитром рішали.

Ми не помітили, коли саме стих вітер, але його вже не було. Не чути було ні вигуків, ні пострілів. Притаїлась, мовчала темрява ночі перед зливою.

Ти оддыхався:

— Як це сталося? Що саме сталося?

Я почував свою провину:

— Прибув якийсь верховик, що почав грюкати в ворота, переполошив собак. Дмитро затурчав на сполох, потім вистрілив. А як діло?

Ти застогнав:

— Я передав один пакунок Дмитрові, він мав на захованому поблизу велосипеді їхати в містечко. Другий пакунок у Короткого, що кудись подався з Марисею.

Ти заскреготав зубами і признався:

— Мене поранено в ногу вище коліна... коли саме, не пригадую.

Я поблід, злякався. Видер з сорочки стьожку і, як умів, перев'язав тобі ногу.

Почали на замовклих листях дерев лопотіти великі рідкі краплі дощу, і чим раз збільшувалось це лопотіння.

— Ходімо. Хоч і затихло все, як здається, але, поки ми тут, небезпека не минула. Шістдесят верстов — це далеченько, а ви швидко, очевидно, йти не можете, а за світла нам треба бути на Дніпрі. Ходімо, я допоможу вам.

Ми б, може, ще відпочивали, як раптом почули десь поблизу сердите гавкання собаки і чийсь чужий посвист.

Ми тікали...

Спершу йшли житом, а потім толокою. Скоро ми були мокрі до нитки, грязюка обліпила чоботи, які загрузали в болоті і важили не менше двох пудів кожний.

Дощ лив як з цебра. Я сховав свою пістолю за халяву. Ми йшли помалу. Ти спирався на мене і помітно волочив свою поранену ногу, кульгав.

Знову почули постріл з рушниць.

Попадали в грязь.

— Як мені важко йти: я зійшов кров'ю, так би ліг тут і більше не вставав.

Але ми тікали...

Ми сплелись руками спина до спини, і я поніс тебе.

Я почував, що тобі незручно, що твої довгі ноги волочуться по землі. Ти стиха стогнав. Я зігнувся втричі під тягаром твого тіла, загрузав з халявами в розкислій ріллі і все йшов. Аж поки не впав. Ти крикнув від болю.

— Михайлику, стримайте себе, ми ще не далеко втекли, тут, запевне, нишпорять і вас почувють...

Ми відпочивали, сидячи на первісній грязюці. Боялись присвітити електричним ліхтариком і перев'язували твою поранену ногу в темряві. Мені все здавалось, що десь невдалеку тюпає кінь. А може то дощ? Я приложив ухо до землі, до густої кваші з землі.

— Ой, не дощ, то хтось їде верхи. Я знову згрузив тебе на плечі. Пішли.

— Не стогніть бо, Михайле...

Я чув, як ти сціплював зуби, скреготав ними і не міг все ж таки не стогнати. По згоді з тобою, я запхнув тобі в рот мокру, брудну кишенькову хусточку, аби заглушити стогін. Я знав, як тобі було тяжко, але—треба тікати.

Було важко, незручно: ти почав пручатись у мене на спині. Потім випростав руку, викинув з рота хустку і крикнув...

Голосно, дико... Ми попадали. Дощ лив. Я розсердився, а до того виразне кінське тюпання чулося ясніше.

— Замовчіть!

Хрипло, одривчасто ти просив:

— Залиште мене тут. Я почуваю, що все одно помру. Немає рації тягти мене за собою, і, може, попадатись обом. Ви повинні врятуватись... Залиште мене і залиште мені свою пістолу, а мою візьміть...

Я сілкувався побачити твоє лице. Пекельна темрява, дощ і бруд не дозволили сього зробити. Я був так здивований, що не міг відповідати:

— Кінська хода, чуєте? ближче. Дозвольте запхнути хустку, бо інакше—стогнатимете.

Я звалив тебе знову собі на спину, і ми пішли.

Я знаю, тобі було незносно. Ти звився як в'юн і, вдершись з мого підруччя, впав.

Крикнув майже:

— Я далі не можу, не хочу! Залиште мене! Мені боляче! Пристрельте мене!

Я наблизивсь до тебе, зашипів:

— Цитьте... Михайлику, ви ж знаєте, що цього не буде, що то неможливе...

Ти одвів руку, націлівся і з усієї мочі вдарив мене кулаком по обличчю...

Я не встиг одскочить, як ти вдарив вдруге, крикнувши:

— Йолоп!

Я впав і, одсунувшись убік, утирав теплий струмок крові з носа. Вдивлявся в темряву, чи не видно кого.

Я тебе розумів. Ти хотів розлютувати мене, щоб я зрештою відчепився від тебе.

Я помітив твої рухи. Як кішка, кинувся я, і між нами почалася боротьба. Ти був знесилений, і перемога стала на моїй стороні; я відібрав у тебе пістолю. Там куль не було, хоч цього я не знав.

Ти плакав. Я чув, як ти хлипав.

Коли кров у мене спинилась, я зняв свій і твій пояс і зв'язав тобі руки й ноги, потім запхнув знову хустку в рот.

Відтак ми пішли, як і раніше.

Темрява помітно ріділа—наступав досвіт.

Раптово я почув твердий ґрунт під ногами: ми йшли по леваді. Спинились на відпочинок. Над міру стомлені, ми довго сиділи. Стихав дощ, переходячи в непроглядний туман. А десь невдалеку все чулась кінська хода.

Ми залягли за бугриком. Я тебе увільнив від хустки і поясів.

Так... Ми ясно вже бачили: на обніжку темніла кінська постать, помалу плентаючись на нас. Я вмотивився долічерева і націлився. Перше — осічка... Друге —

єсть. Коняка вмить опинилась перед самим нашим носом і стала. Але на ній верховика не було.

Трапилось щось містичне. Ця дурна коняка від самого маєтку йшла слідом за нами, загубивши десь свого господаря. Було ясно — на ній за дощ ніхто не сидів: оброть була втоптана в грязь, порвана; спина мокра. Як привид якийсь, призначений для нашого врятування, плентався кінь за нами, лякаючи нас. Я його не поранив.

Здивовано стояв кінь перед нами. Потім брикнувся, відбіг вбік, хвилинку вагався, зрештою почав пастися.

Без особливих труднощів ми його зловили.

— Може, це та коняка, на якій під'їхав до воріт верховик... Невже Дмитро навіки заспокоїв її господаря? — сумно, з віддиком проговорив ти.

Сяк-так коня прип'яли. В новоутвореній сажавці на леваді ми пообмивались. У тебе куля, очевидно, засіла в тілі ноги, і ти хотів зразу різать. Я не дав ножа.

Ми були певні, що тепер вчасно доберемось до Дніпра, де маємо сісти на човна, щоб відплисти звідси.

Я підсадив спершу тебе, потім сів сам і ми тупцем поїхали.

Щось уже за південь нам знову довелося тікати.

Ми їхали цариною, а напереріз нам по дорозі скакав якийсь верховик. Може, то і просто верховик, а, може, і за нами. Ми узбочили. Він на нас.

Очевидно, двоє коні здалися йому підозрілим, а, може, навіть він нашу коняку взнав. В сірій млі вогкого дня ми впізнали в верховикові... стражника.

На стомленій скотині, вдвох, з хворою ногою не втечеш. Ми зупинились.

— Ви стріляєте не зовсім точно, дайте мені пістоль. — звернувся ти до мене.

Я сам був цієї думки.

Ось він близько. Бачачи, що ми стоїмо, він під'їжджав тихо. Калатало щось дуже у тебе в грудях.

Короткий, але дужий постріл. Метнулась наша коняка, невелике замішання верховика: він був поранений.

Ми тікали. Нас наздоганяли.

Ти обхопив мене рукою: притулився щільно до моєї спини і, стрибаючи на коняці, вистрілив ще раз.

Поранив стражникового коня.

Ми тікали й бачили, як відстає від нас верховик.

Ми тікали, аж поки опинились самі серед сірих ланів. Десь надалі попереду темнів ліс — беріг Дніпра.

Парували боки у коня. Пересохло в роті у нас. А жаданий кінець нашого втікання—все ближче і ближче. Любий Михайлику, я зовсім не був тоді сердитий на тебе.

IV

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ

Багато часу минуло, поки ти одужав, багато часу треба було, щоб ущух поліцейський переполох з приводу нашого діла. Сліди заметені, минула нагла небезпека.

Ти відчинив одинокі наші загальні збори, ти ж і говоривав.

— Слово для позачергової заяви має товариш Блакитний Поет.

— Мабуть, товариші вже всі знають, але я доложу: В містечку від Джіма я дізнався про одну добру нагоду важного діла і тому відразу подався туди. Хоч тепер організація і має гроші, але і добуті нами — не будуть зайвими.

Дмитро дивився з захопленням на промовця, ти насупився. Марися зденервовано, майже істерично вигукнула:

— Але як ті гроші добуто!? По фальшивих документах! Чверть з них віддана якомусь гульваці — за допомогу...

Ти перервав її:

— Зараз ми маємо вирішити, чи приймає організація ці гроші. Хто хоче висловитися в цій справі?

Всі похмуро, важко мовчали. Туманом ходив по кімнаті дим цигарок. Мовчання тяглося довго, а я розглядав присутніх і думав: чи це овіяні димом порошу орли в клітці, чи вовки в загорожі? Щось з двох...

— Отже, збори приймають заяву товариша Блакитного Поета до відому. На повістці дня—справа організації замаху, а саме: організація динамічної майстерні.

організація друкарні, підготовча стежа, зв'язки з партійним центром, бюро паспортів і всякі біжучі справи.

Про все це почав доповідати я. З мене взагалі поганний промовець, але в той час я був в надзвичайно балакучою настрою. Я говорив з захопленням і намалював поетичну картину дальшого ходу нашої роботи. Майстерня майже налагоджена, і з допомогою Джіма Марися в свій час наготує знарядів. З друкарнею Юги чудесно справляється, а кращого від Блакитного Поста паспортиста немає в світі. Дмитро—уроджений філер... Одним словом, справа ясна.

Я не розумів Дмитра. Нудно розтягуючи, він почав:

— Я покладав теж надії на Джіма, але він цілком негодяща для цього людина. Я певний, що знаряди у нас не розриватимуться, коли це треба. Юги — всього жахаються і своєю друкарнею тільки проваллять нас. Нас мало, в нас нічого не вийде. Треба увійти в згоду ще з кимнебудь. Один товариш тут має їхати до Парижу (товариш, на якого я покладаюся, як на себе), слід дати йому від нас доручення—переговорити з центральним комітетом, а власне з Черновим, хай вони допоможуть нам. Тим більше, що у нашому складі є не тільки українські есери... Відповідальність надто велика. Ми самі вже бачили, як часом ми дуже близько стаємо до простих грабіжників.

Ми з тобою цього ждали. Ми давно вже помічали у Дмитра такі нахили: щоб вірніше провести замах—сполучитись з російськими есерами.

Після хвороби ти зробився надзвичайно нервовим. Я навіть злякався—ти зблід:

— Чи вам невідомо, що в Паризькому Цека повно провокаторів!? Чи вам хочеться провалити акт!? Ми й без вас знаємо, що української партії немає, але ми хочемо, ми мусимо її будувати, ми будуємо її! Наш акт царевбивства ми обгрунтуємо власною аргументацією, виходимо з нашої програми й тактики і не хочемо

розпливатись у неясностях! Коли не зробимо нічого— так загинемо! Провокації і без Парижу багато, я теж знаю, що нам судилося... І коли це неминуче, то хай воно ляже першою цеглиною дальшої будови партії. Наша партія може утворитися лише на традиціях страждання, сліз і крові! Інакше її не буде. Ми знаємо все це!..

Ти майже кричав. Дмитро кисло скривився і торохтів пальцями по столу.

Озвався Короткий:

— Громадянство настільки захрясло болотом, що зрушити з місця можна його тільки добрим ударом обуха по потилиці. І ми це мусимо зробити якнайшвидше. Для цього ми можемо всі загинути, але треба дати відчутти їм цю нашу загибель. Царевбивство, в глупий час заявлене нами, маленькою купкою, сколихне трохи задушне повітря. Коли хочете, ми характерні для часу, іншим чином виступати навіть не бажано.

Настрій зборів був зіпсований. В кімнаті сутеніло. Порішили розійтись. Після хвороби ти страшенно змінився. Образив Марисю. Марисю, яка, рук не покладаючи, доглядала за тобою за весь час хвороби, пильнувала як сестра, як мати оберігала. Невже ти не помічав, що вона закохана була в тебе? Я не вірю. Коли ти намірився виходити, Марися стиха покірно попросила:

— Дозвольте, Михайле, мені пройти з вами...

Ти подивився на неї зневажливо, це ясно бачили всі.

— Прошу не чіплятися мені на шию...

В кімнаті стало ніяково. Марися й Дмитро почервоніли. Я спробував перевести це на жарт.

Мої незабутні побратими! Невже у нас все йшло вже до занепаду? Невже наше «діло» в містечку над Дніпром було тим найвищим ступенем, до якого ми могли досягти? Невже перед нами ще не стояло те найбільше, чому ми зневажливо кинули своє життя? Такі взаємовідносини в наших межах недопустимі, вони означають

наш розпад, тоді, коли треба якнайтіснішого єднання, щоб з честю зустрічати жакну нашу будучину...

По дорозі додому я довго, з усією своєю щирістю говорив на цю тему. Але ти дуже змінився після хвороби, на тебе повпливало і наше тікання. Ти став нервовим.

— Я поїду з пістолем в кишені в Ялту: через тиждень туди має приїхати Миколай... Все одно—загину так, чи інакше...

— Як? Ви самі там будете?

Після похмурої мовчанки ти одрубав:

— Там товаришка Оксана Гамалія...

— Но, прошу!.. При чому тут товаришка?

Після хвороби ти дуже змінився, став надзвичайно нервовим. Яюсь розпачливо, із зворушливими сльозами в голосі ти мені признався.

— Я люблю Оксану!.. Я хочу відпочити у неї і вмерти...

Я неможливо загубився:

— Так вона ж буржуйка! — вигукнув.

Ти, нічого не відповівши, завернув за ріг у переулоч.

ЧЕРНІГІВ ОДПАДАЄ

В невеликій убогій кімнаті вони пили чай. Федір грав на бандурі, Василь чистив пістолем, а його товариш дуже цим був зацікавлений. В відчинене вікно линуло останнє рожеве проміння західнього сонця і присмеркова прохолода. Панував тихомірний настрій, заспокоював голову, давав нагоду забувати про бруд життя й ні про що не думати. Взагалі, коли доля схоче над кимсь поглузувати, вона робить це в найбільш непередбачувану для того хвилину.

Як саме це сталося, ніхто з них не міг собі пояснити. Пістолем в руках Василя *сама* вистрілила і поранила Василю товариша в ногу.

Поранений розумів все безглуздя свого нещастя. Він, абияк зав'язавши рану, побіг додому. Крови натекло йому повний чобіт. Вже за ворітьми він не міг іти і за допомогою Василя сів на візника.

Федір «почистив» кімнату від нелегальщини й побіг по лікаря.

Вночі поранений вмер...

Вранці поліція заарештувала Василя за незаконне подержання пістолі на сорок день.

Ох, оті сорок день і сорок ночей! Багато за той час передумав покірливий, первісний Василь! І коли він вийшов з каталажки, він уже не був Василем. Ця сумна пригода дуже повпливала на наших хлопців.

Вони якось осунулися, постаріли, притихли. Ми розуміли їх, і коли ти прибув до Чернігова, то без слів попрощався з ними.

Відтак почав рвати зв'язки з нами Чернігів, з яким так багато було зв'язано. Почавши—він дійшов кінця.

Раненько вранці ви сиділи з Оленьком на лавці міського скверу. Було ще свіжо в повітрі, чичікали в кущах чечітки.

Ти почував його настрої і для того мовчав. З сумом думав:

— Цілком правдоподібно буде, коли ми не зможемо довести своєї справи до кінця: на те, щоб добути якісь гроші, витрачено стільки енергії, часу, крові... Захочеться відпочити мимоволі.

Оленько, чорнявий, маленький, задумливо, несміливо почав:

— Я не боюсь, але я відчуваю... Я відчуваю, що не зможу, злякаюсь крові або зайду надто далеко, що пошкодить чистоті справи...

Він довго, переривчастим голосом пояснював своє становище. Ти не відповідав. Та й що ти мав відповісти? Ти знав, як йому важко. Ти думав про друге.

У тебе вільні руки, ти все зробив, що хотіли від тебе, ти поїдеш сам.

Тихий Чернігів залишився позад. Ти кинув на нього, може, останній погляд з великого мосту через Десну.

— І все ж таки в мене залишаться світлі спогади про Чернігів і про Омелька, — тихо проговорив собі.

Під мостом по Десні йшов пароплав «Цесаревич». Ти згадав про нього й насупився.

Візник цмокнув на коня, і фаетон покотився по шосе до вокзалу.

З ПІСТОЛЕЮ В КИШЕНІ

Внизу перед тобою вилискувало море. Гурчали, плескалися морські хвилі. Повівав дужий, вогкий південний вітер. Маячили десь на обрії кораблі.

Про що ти думав? Може, тобі хотілося стрибнути вниз головою з цієї скелястої кручі в море? Ти жив вічним напруженням, під вічною погрозою бути заарештованим і через ту рідну і близьку тобі пістолю запропореним туди, відкіля рідко хто повертає. Повсьому побережжі нишпорили шпиги, філери, жандари. Тільки на сій кручі ти відпочивав. Або здирався сам на Яйлу і зразу поринав в життя татарських пастухів, забував про остогидлі курорти, Ялту, Лівадію, поліцію...

Всі дороги, всі переходи ти там уже взяв.

Царя ще не було, а жити ставало все небезпечніше. Щодня робилися безпричинні труси в кого попало. Ти вдома, у леді Гамалії весь час боявся бути. Вечорами сидів у міському парку, озираючись, як затурканий, приборканий кібець, і нервуючись від невпинної музики всяких оркестрів, від святкуючої напівсп'янілої курортної юрби, від квітів, пахоців, фруктів...

Майже щодня виходило так, що на обід ти приходив додому. Щодня з леді Оксаною ви відпочивали на веранді й не могли набалакатись. Особливо любила вона розпитувати про мене. Ти не відмовлявся виїздити

на цьому і всякого іншого, а не Оксану, напевне б задовольнив своїми вичерпними відповідями.

Наївний Михайлику, ти не міг припустити, щоб твоя королева могла поводитись з тобою нещиро. Ти від неї все приймав за зворушливо жіночу вдачу; її ніжність, привітливості і видима безпорадність тишили тебе. Вона не знала про мету твого перебування в Ялті, хоч, можливо, здогадувалася. Ти не міг насмілитися сказати їй про це, щоб не турбувати надаремно.

Так, для мене ти освятив Оксану, але знай, що я не хотів ставати тобі на перешкоді, боронь мене боги від неї.

Ти був певний, що тебе не простежено, але того дня щось занепокоївся. Щось таке маленьке, якесь передчуття про щось якось тебе застерігало, дратувало. З самого ранку. І коли ти перечитав у ранішній газеті про приїзд важного Ікса, в тебе промайнула думка:

— Чи не краще використати свою пістолу в кишені на ньому, поки ще не пізно взагалі її використовувати...

І цілий день носився з цією думкою. Може, якби зустрів його тоді, може б, щось і трапилось. Але за тим пішов на скелю над морем: не міг байдуже дивитися на жаб, що все прибували в болото охорони. Морський вітер освіжив тобі голову, і хоч передчуття якоїсь небезпеки не минуло, але ти схаменувся, увійшов у рямці своїх звичайних замірів.

Ввечері, по дорозі додому, якийсь невиразний, невимовний острах все збільшувався. Ти озирався назад, лапав в кишені пістолу, зупинявся. Зрештою порішив почувати не дома, а в горах. І вже будучи за містом, ти повернувся назад знову.

Так... На дачі у Оксани якось незвичайна метушня. Скрізь світло. Люди... Пара візників. Поліція...

Защеміло щось тобі в грудях, опустилися в знесиллі руки. Довго стояв на одному місці, дивився і нічого не бачив, нічого не думав, а в голові буря змагань

і втома. Тільки тоді ти відчув, в якому напруженні невиносного чекання пробував весь час. Глибоко зідхнув і пішов у гори.

Було зимно, але ризикувати, розклавши багаття, ти не зважився. Місячна, зоряна ніч минала поволі й велично. Шуміли десь поблизу гірські потоки. Виднілась крізь дерева світла місячна смуга на морі. Замовк гамір міста і курортна музика—було тихо.

Ти не спав цілу ніч, ти передумав за цю ніч багато, а ще більше пережив.

Сидів на камені, згорнувши руки й схилившись до стовбура сосни. Занімів.

Один час тобі здалося, що найкраще тої хвилі—вняти з кишені пістолю, приложити до лоба.. Ти боявся полапати її, щоб не спокуситися.

Як дуже змінився ти з того часу, коли ми з тобою тільки починали нашу діяльність!

Подібні думки були неможливі для тебе.

Стомився ти, зденервувався. Відпочинь, то мине...

На твоїй квартирі небезпечних речей хоч і не було вже, одначе сліди їх усяк зміг би помітити. Вертатися додому не можна.

Це ясно. Ти й не хотів вертатися, тобі треба було лише побачити Оксану, дещо взяти, дещо сказати. Як це зробити? Певности, що філери тебе не знають—немає. Когось надіслати?

Внизу перед вами вилискувало море. Гурчали, плескалися морські хвилі. Повівав дужий південний вітер. Маячили десь на обрії кораблі. Вона знала, що ти тут буваш. Вона прийшла сюди — злякана, чужа:

— З'явилися за певною адресою, питали вас. Забрали все чисто!.. Я боюсь.. Від'їжджайте сьогодні ж. Речі я надішлю в Севастопіль до Джіма. Прощайте.

Ти стріпнувся, ти не міг так просто заховати можливість особистого щастя. Щось хотів сказати, Мовчки, незграбно поцілував її руку.

Внизу перед тобою вилискувало море.
Про що ти думав? Може, тобі хотілося стрибнути
вниз головою з цієї скелястої кручі в море?

ДЕ ЗРАДА?

Ми багато зазнали невдач. З самого початку ми бачили тільки невдачі. З самого початку незрима рука зради важко нависла над нами. Хтось невідомий, темний стежив за кожним нашим кроком, все знав, всіх зраджував.

Ти прибув з Ялти до мене в Харків і зразу почав про це розмову. Тихо сиділи ми вночі в кімнаті в кутку на ліжку. Без світла. Від балачок про зраду робилось лячно.

Бліде місячне проміння зазирає у вікно, підслухує.

— Я не бачу іншого виходу, як взяти під знак запитання *всіх*,— глухо говорив ти: і Дмитра, і Блакитного Поета, і Короткого, і Марисю, і всіх, всіх... Я нічого не буду мати, коли вони з свого боку зроблять це й зі мною. Ми з вами добре знаємо один одного, ми довіряємо один одному, ми можемо почати бодай обговорення цієї справи, а то й розслідування. Це важко, неприємно, гнітюче-ганебно, але це потрібно зробити.

Почнем хоч би з того, що провалена перша закупка зброї. Зрада очевидна. Невже справді там був тільки Польський винен?

Була б провалена подорож за кордон, коли б Дмитро не змінив свого плану. Те, що його в Києві вистежили—свідчить тільки про зраду. Хто там винен?

Не обійшлося без зради і діло в містечку над Дніпром. Так несподівано нас захопити могла б тільки зрада.

Трус в моєму помешканні в Ялті і ордер на мій арешт... Очевидна рука зради!

Одночасно я знав, що Юги заарештовані, і заарештовані якраз після того, як придбали друкарський верстат «Бостонка»...

Хто винен? Де зрада?

Далі так не можна... Я падаю, я стомився, не можу...

— Заспокойтесь, Михайле... Я припускаю зраду, і навпаки. Можливо однак, що тут тільки добре поставлена стежа помимо провокації. А потім... Я гадаю, що то невірний шлях—усіх під знак запитання. Це слизький шлях. Істина мабуть буде посередині, як і завжди. Оточення, периферія (ми на це мало звертали уваги) — найбільш небезпечна річ, нерозважність і неконспіративність її межує з провокацією. Я боюсь, що тут, в Харкові, наша динамітна майстерня простежена. Я майже щодня помічаю підозрілого візника з чалим конем. Не буде нічого дивного, коли нас сьогодні заарештують...

Нам робилося моторошно. Ми подивились пістолі й порішили дати збройну одсіч при нашому майбутньому арешті. Ми не хотіли дешево продавати своє життя.

Я віднині присвятив себе на контр-стежу за охранкою і за... товаришами. Я не боявся за свої нерви й почуття, я не був романтичний. Зрада має бути покарана!

У вікно зазірало бліде місячне проміння, підслухувало. Твоє сіре лице закам'яніло. Я думав, що ти заснув. Хотів положити тобі руку на плече, але очі твої дивилися...

Мені від них зробилось страшно:

— Михайлику, я обіцяю вам, я знайду...

Ти нечутно прошепотів щось, а мені боляче стиснуло груди, щеміло десь всередині від жалю за тобою.

ЧИ ТРЕБА ВЧИТЬ ФРАНЦУЗЬКУ МОВУ?

Дмитро старанно вчив французьку мову. З нього глузували:

— Коли наша діяльність ще продовжиться, то в кінці її ви будете знати всі світові мови, не виключаючи й

муринської. Німецька, польська, французька — вже є, починайте одразу й англійську, все одно доведеться їхати в Лондон, а то й в Америку.

Дмитро не зважав на жарти і старанно вчив французьку мову. Товариш, на якого він покладався, як на самого себе, до Парижу не поїде, отже, Дмитро порішив їхати сам.

Бажко довести, що французької мови вчити не треба, але в цьому мені допомогла моя нездатність виконати взяті на себе доручення.

Мені все трудніше було провадити контр-стежу. Я всього жахався, нервував. Не міг нишком переглядати папери у товаришів і бачив, як зблудив сам, як незримо павутиння все дужче нас оплутує.

Ось і черговий удар грому...

Подробиць провалу бюро паспортів я не знав. Та й як я міг знати, коли в ті околиці не можна й показатися. Відомо лише, що Блакитний Поет стріляв і що вистрибнув з вікна на дерево, відкіля й утік...

Дмитро сидів вдома і пильно студіював план Парижу. Мені було тужно, я довго мовчки сидів, а він щось мріяв, шепотів і не звертав на мене уваги.

— Цікаво, куди тепер він подівся?

— Хто?

— Блакитний Поет...

Дмитро здивовано повернувся до мене.

— Французької мови вчити, мабуть, не треба,— тихо докінчив я.

Вечері ми сиділи з Дмитром у брудній пивниці й зажидали охранника, з яким я не насмілювався говорити, підкупити і використати його.

Не дурно ж ми називали Дмитра молодим Бурцевим. З того часу всі нитки нашого розслідування він взяв у свої руки, я ж був тільки «агентом», що покірливо вистоював годинами на призначених ним вартах і počував себе задоволеним і спокійним.

Дмитро з невимовним сумом таки визнав:
— Французької мови, очевидно, вчити не треба.

У ПІТЕР

Ми всі страшенно хвилювалися...

У Петербурзі наростали події. Робітничий рух за останній час помітно ширився і в кінці вилився в революційні виступи. Ми не знали подробиць цих виступів і не могли їх взнати з газет. Ми гадали, ми були певні, що ті події являються наслідками організованої роботи.

Більше над усе хвилювався... Хіба я знаю, хто більше хвилювався? Всі страшенно хвилювалися.

Найбільше нас непокоїло те, що ми не готові ще.

— Як би ми в цей мент виступили зі своїм актом...
Революція.

Від одної уяви про це перехоплювало дух, солодко щеміло десь всередині в грудях.

— Я ж вам казав, що ми на часі, що нас висунуло саме життя, що, можливо, помимо нас організувалися такі ж, як ми, що за нами піддержка їх і всього загалу... Я гордий тим, що ми, українські есери, ще за півроку вірно відчули потребу часу...

Чорна реакція надто згущавіла, українське громадянство не могло не висунуть нас...

Та говорити багато було ніколи. В один мент всеї підготовки не проведеш, далі видніше буде. Ми порішили їхати.

В Петербурзі барикади...

На барикади...

Ми здивовано перечитали звістки, що есдеківські й лівонародницькі газети закликали виступивших—до порядку, що революційний рух іде помимо революційних організованих центрів.

Ми не довіряли, хоч ця звістка й затримала трохи наш від'їзд.

У Пітер... У Пітер.

Ми знали, що самовладність доживає свої останні хвили.

Потім...

Потім на нас навалилося все зразу.

Ще вчора газетчики викрикували: «барикади в Пітері», перекрикуючи про «замах на Распутіна». Ще вчора Дмитро не знав—чи кінчати йому діло з провокацією, чи їхати в Петербург, як раптом страшне, стоголове, огидне й пригнічуюче, важке:

Війна...

Монархія напружила ще раз всі сили свого державного апарату й «розуму», аби цим виступом спинити свій розклад, відсунути неминучу свою загибель. І вона досягла свого.

Ми все це розуміли тоді. І те друге смертельне для нас, про що ми дізналися того ж дня, ми зустріли мовчки.

Марися з тремтінням в голосі виправдувалась перед нами:

— Ми з Коротким не могли залишатися в майстерні ні одної хвилини більше. Ми не змогли навіть перенести хоч дещо з приладів майстерні в інше місце. Жандарська стежа стала остільки явною й нахабною, що єдиним порятунком для нас залишилось утекти й кинути на все майстерню. Розуміється, її тепер заарештують...

З плачем додала:

— Я почуваю себе неможливо. Я не можу працювати з Коротким, коли він пиячить. У мене закрадається до нього недовір'я.

Дмитро думав про щось інше й, задоволено потакаючи собі, хитав головою. Ти зблід і нещадно гриз пальці.

Повз будинок по вулиці сунула патріотична маніфестація. Ревла гімни, вигукувала щось.

— Що ж, у Пітер їхати, очевидно, не треба,— зробив висновок з наших думок Дмитро.

ЗРАДУ КАРАЮТЬ

— Ну, з чого він напився...

Нам було прикро, соромно, ніяково і за Короткого і за себе. А він все ліз із своїми безглуздими «філозофічними» розмовами.

Сонце було низенько. Ми сиділи вчотирьох за містом під грушею й ждали Атласа. Дмитро зробив короткий доклад про справу розслідування провокації і закінчив жакно ясними висновками. Ми мовчали.

Пригрівало сонце своїм останнім промінням, лоскотало шиї й спини. Навколо в яру нікого немає, тихо. Спокійно шелестіло листя груші. Ждали. Я лежав головою у Марисі на колінях і гриз терпкі груші, а вона важко гладила мені волосся.

Він з'явився несподівано, ззаду. В сірій свитці, з інтелігентними ніжними рисами обличчя, з вічно задуманим, журливим поглядом променистих великих синіх очей. Короткий сів ззаду нього.

— Ми вас зажимаєм,—почав ти:—ціла низка провалів, ґрештів і всяких інших несподіванок утворила неможливе становище. Я ще й раніше якось говорив товаришам, що слід нам звернути на це увагу й розглянути цю справу. Зрештою...

Ти замовк, а листя груші нервово тремтіло. Я обтрусився і сів збоку тебе. Сідало сонце за обрій, а Атлас не відповідав.

— Чи відома Вам кличка «Атаман»?—сухо спитав Дмитро.

Атлас зробив явно штучно здивований вигляд і категорично відкидаюче захитав головою:

— Ні.

— Це Ваша записка?—показав йому Дмитро якийсь шифрований папірчик...

Атлас зблід:

— Ви мене обвинувачуєте в зраді...—вигукнув.

Дмитро говорив далі:

— Навіщо ви мені в неділю сказали, щоб у п'ятницю о 12 годині вночі ви були вдома, коли ви до двох годин перебували в будинку, де живе жандарський підполковник. Я вас бачив, так що ви тільки маєте пояснити, через що збрехали, до кого в тому будинку ходили... Хто там живе?.. Я знаю...

Атлас напружено струнко став на ноги, широко, злякано, затуркано дивився на всіх.

Грубо Короткий посадив його на місце.

— Обшукать його, може, в нього ще й пістоlet є,— і витяг з кишені свитки малого калібру бравнінг. Атлас не сперечався, заспокоївся, мовчав. Іноді крадьком озирався вбік.

— Вас тепер ми не можемо випустити, але ви маєте змогу відкинути всі наші доводи фактами з свого боку. В цьому я до ваших послуг...

Як гірська поранена коза, схопився, метнувся, стрибнув, побіг Атлас, залишивши в руках у Короткого свою світлу свитку. Я помітив лише, як ти вихопив пістолю і вистрілив йому навздогін. Він дико крикнув і ще прудше побіг. Тільки я з тремтячою Марисею залишилися під грушею, всі ж кинулись наздоганяти його. Короткий раз-у-раз стріляв, аж поки дсбігли до шляху, де починався міський парк, де появилися люди. Тоді ви повернули назад.

Утік...

Ти знав, що треба робити. Поки не пізно. Ми з Марисею маємо готувати всім від'їзд до міста. Дмитро піде з тобою.

Околицями ви добралися до будинку, де жив Атлас на глухій вулиці.

Чи надійде він сюди, чи ні?

Ві стояли в порожньому дворі за ворітьми й чекали. Було вже темно. Дмитро зачинив і замкнув хвіртку:

— Хай... Це вигідніше.

Ти обдивився виходи через двір, одірвав дзвоник. В квартирі в нього темно. Ось хтось надїждає... Візник зупинився, і ви в щілину побачили... Десь у флігелі рипнув хтось дверима, а Атлас уже біля хвіртки, пхнувши її, він смикає за ланцюжок до дзвонка,

Ти почував себе надто нервово і пошкодив Дмитрові: візник ще не встиг далеко відїхати. Прожогом розчинивши хвіртку, ти вистрілив у темряву...

— Сидор! Сидор!..—голосно закричав Атлас і шатнувся вбік. Дмитро ще раз вистрілив, але справи не виграв, пізно. Мешканці двора переполошені, візник торохтить назад. Треба мерщій рятуватися. Ще раз ви тікали. Тікали востаннє, хоч ніхто вас і не наздоганяв. Почували за містом. Первове напруження змінилось на повну апатію, протрацію. Ти лежав і не хотів. Не хотів навіть дивитися на темний небосхил літньої ночі, по якому велично плили в безвість одвічні зорі.

— Ви, очевидно, стомилися,—случно, авторитетно зауважив Дмитро.

V

СТАРЕ НЕПОРОЗУМІННЯ І НОВЕ ПОРОЗУМІННЯ

Сірий день в міському парку нагадував мені щось недавнє й щось давноминуле. Небо густо було вкрито хмарами, що злякано кудись тікали. Безлюдною стежкою, висушеною вітром після дощу, прогулював я байдуке, заждаючи тебе. Задумано прислухався до густого шуму мокрих дерев.

По стежці від воріт наближалась, ледве помітно похитуючись, твоя висока постать.

— Сядемо, Гчате. Я трошки запізнився, бо був у Жоржа. Хотів занести до нього пістолі на схов, так куди тобі: у нього був трус, і він весь тремтить і досі.

Ти помітно поздоровів, по твоєму біляво-безвусому обличчю не пробігало вже нервово посіпування. Мені не подобалось це, нагадав:

— Переказують, що Атлас цілковито не винна в провокації людина, дають докази.

Ти подивився крізь мене, як через якусь малопророзу стіну, здалека. Мені стало ніяково. Я бачив, як в душі в тебе щось зашкребло, як зігнувся, прищурився ти. Рушили в гущавину парку.

— Ми живемо у винятково глупий час. Патріотичний чад застелив все, затьмарив громадський розум. Я довго й багато передумав підчас свого переховування на селі. Ви розумієте, що коли б ми зараз спробували здійснити свої божевільні пляни, то крім шкоди для свого діла нічого б не досягли.

«Німецькі гроші і німецька провокація» — це те єдине, про що ми б потім почули, що лише зміцнило би патріотизм, і чого ми розвіяти не могли би ніякими способами. Це одно. Друге:

— Я хотів з вами побалакати, так би мовити, генерально.

На що саме ми розраховували? На психологічну підготованість громадянства до виступу, на розклад деспотизму. Ми зараз бачимо, що значить така непевна річ, як психологія, як змінився настрій, оскільки тривкий був ґрунт під ногами. Ми були відірвані від життя, ми не були злучені з масами. Ми — купка мрійників, яка не може впливати на хід історичних подій...

Я слухав тебе далеко, як в тумані, і твоя промова не заваджала мені про щось думати. А може я ні про що й не думав? Хіба я знаю? Я чув твою промову:

— І я прийшов до висновку, що вся минула ваша трагедія, кров і страждання були жахним непорозумінням. Не з того треба починати. Я придивлявся довго до народу підчас мобілізації і все зрозумів. Тільки там наша міць і наша опора, тільки з того треба починати,

тільки це здорові зерна будучини. Не шпурлять якісь у когось бомби, а провадити звичайне масове пропагування і організацію.

В теперішніх обставинах це—почесний для нас вихід, і ми маємо прийняти його.

Я терпляче виждав кінця твоєї промови. З бугра в кінці парку видно було місто. Велике камінне місто.

Повівав вогкий свіжий вітер, а далечінь сива, як в-осени.

— Марися зараз в Полтаві, готується від'їхати на фронт милосердною сестрою.

Ти насупив брови, а потім відповів:

— Я гадаю, що нам конче потрібно йти між військо. Туди зраз стягнеться найкращий елемент народних мас. Грунт для роботи, на мій погляд, найкращий. Военна організація українських есерів—це моя мрія. Не треба забувати, що в майбутній революції роля війська буде надзвичайно великою, виключно великою. При вуличних барикадних боях офіцери з нами—це цінне придбання, над яким слід замислитися. Взагалі військова техніка має бути використана в боротьбі...

Ти щось став дуже балакучим. Я ще подав репліку:

— Вчора Короткова забрали при мобілізації, через три дні від'їжджає до Варшави. Він одержав листа від Блакитного Поета. Той пише, що направляється в Австралію. Має гроші.

— Я Короткого мало знаю, але він у війську працювати напевне буде.

Мені б хотілося побачити Дмитра...

Я перебив тебе:

— Оксана—страшенна патріотка. Кажуть, що вона йшла з трикольоровою маніфестацією і співала патріотичні гімни. А може й несла портрет нашого Миколи...

Я бачив, що образив тебе:

— Не будем про неї згадувати. Перед нами трудна, уперта робота. Ми з вами споріднені кров'ю, ми мусимо

порозумітися. До речі, ми й досі «на ви», пропоную перейти на «ти».

Ти ласково усміхнувся сивим хмарам, життю, що неустанно вспішає все вперед і давить на своєму шляху все, і топче всіх, хто стане йому на перешкоді. Так розтоптало воно й нас, об нього розбилися всі наші зусилля, воно надавало нам ляпасів по щоках, які зараз в мене (я почувую) почервоніли від сорому. Кордон, Чернігів, містечко, Ялта, Атлас... Гідні ми лише зневаги.

Маленька, маленька холодна крапелька впала мені на серце і заспокоїла зразу:

— На все краще...—я тиснув не дивлячись тобі руку: —мені ще неодмінно треба зайти зараз в одне місце.

Хіба я знаю, де ти подівся?

Бігли купами (хмури) сірі хмари по небу кудись невпинно, далеко, а зривчастий вогкий вітер підганяв їх, розповідав про життя. Я не міг всміхатися йому.

Мені треба було... Мені нічого не треба.

Хіба я знаю, що з тобою потім сталося?

VI

ХІБА Я ЦІКАВЛЮСЬ?

Коли я вже сидів у Холодногорському каторжному централі, доходили до мене різні чутки.

Один анархо-уголовний хвастався (напевно, бреше!), що він був у Ялті на весіллі в Оксани, яка розійшлася з Анатолієм через те, що той не захотів вчитися української мови. Одружилася з Атласом(?!).

— Мені він, як німий, коли не знає мови,—скаржилась Оксана і мала слушність. По секрету, пошепки вона розповідала (бреше, напевно!) про твій захват на самогубство.

Ти хотів зберегти пістоль. Над похмурим берегом лиману росла верба, нагнувшись над водою. Ти сів на вербі над лиманом, прив'язав шнурком пістоль до гілки, щоб вона не впала з тобою у воду і сумно дивився на

повільні хвилі. По твоїй записці ввечері мав прийти туди (за пістолою) твій знайомий. З останнім промінням дня ти вистрілив собі в груди... Кажуть, що знайомий був уже біля верби, і тебе врятували, що ти зараз в якомусь шпиталі. Кажуть...

Хіба я цікавлюсь цим?

Етапна шпана, яка прибула з Варшави, повідомляла, що бачила там тебе й Короткого в тюремній цитаделі.

Хіба я цікавлюсь подробицями?

Дезертир з фронту божився, що знав такого, тебе Михайла Михайличенка, на Кавказькому фронті, де ти був уже офіцером. Очевидна брехня!

Хіба я цікавлюсь?

Боляче щемить мені в грудях. Нерухомо сидів без дум, знесилений. Крізь загразоване вікно сягали одноманітні шуми дерев за мурами тюрми. Долітав невиразний гамір життя. Дерев шуміли, про щось розповідали. Далекі, вільні... Кликали.

Десь дзвеніли кайдани. Сила кайданів. Брязкіт їх нагадає мені прибой морських хвиль, що зміцнюються, дзвенять розпачливо голосно, то ущухають глухо.

Шість ступнів від вікна до дверей, од дверей до вікна... Невпинно, до втоми. Густіють тіні у закутках камери, за мною шепочуть: чи скоро надійде перемога над ворогом?

Стільки мук, страждання, сил і крові! Скільки понівечених, загинулих, відсталих, зрадників!.. Через що?

За що? чого?!

Я з усієї сили вдарив кулаком по столу, прибитому до стіни камери. Глузливо підстрибнула дерев'яна тюремна ложка, гепнула хрипло додолу.

Впав на стільчик, зігнувся від злості і потім...

Цього не сховаєш... Всім, очевидно, ясно:

Я потім довго і гірко ридав.

За вікном шуміли дерева, розповідали про боротьбу і життя. Про щось далеке, вільне...

МІСТО

(Шкіц)

Кохаю тебе, велике камінне місто!

Весь шал і запал моєї юнацької кришталювої любови безоглядно віддав я тобі, стихії міста.

Ось прагну обняти палко тебе, упитись твоїми контрастами, забутись у вирів твого життя, що невпинно клекоче, як каламутний бурун оскажених вод, що несподівано виносить на недосяжну височінь і нещадно трощить в тріски, як розбурхане море свої кораблі.

Ось хочу я розіп'ятися останнім своїм поцілунком над твоїм велетенським комашником, щоб зрозуміти його, влити отруту людського розумування і примусити тебе перескочити через себе, оголений, смердячий, запашний, пишний, але вічно напружений, зденерований Вавилон сучасности.

Як би хотів я пережити всі дрібниці твоєї надприродної дисгармонії, перейти з самих верхів аж до чорних незримих глибин твого лабіриту, щоб охопити твоє божевілля, щоб стати тобою, мій вистражданий, укоханий одвічний шукачу.

Ось дивлюся жагуче на тебе, як на свого улюбленця, дивлюся весь час не переставаючи, не маючи змоги відірвати свого зачарованого погляду від твоїх велетенських кам'яниць, від блискучих ресторацій, фойе театрів, від метушливих вулиць з сірими натовпами людей, від брудних задвірків, обшарпаних хлопчиків,

старців і старчих, таємничих бульварів, занедбаних, незадоволених, консервативних церков, згвалтованих вокзалів і пристанів, похмурих комашників— заводів-глітаїв, від робітниць і робітників, панянок і панів...

Стежу за тобою з одвічно напруженими нервами, не можу залишитись без тебе, відбиваю в собі всі найменші зміни твого життя.

Кохаю тебе, велике камінне місто!

Поважне і сиве, як старий дідуган, місто, здавалося застигло в темі морозної зимової ночі.

Коли з ясно освітлених театрів і кав'ярень зникали останні постаті людей і погасали вогні в останніх вікнах, будівлі міста починали жити. Вони сходились, радились і наводили порядки у себе в місті. На розі великих вулиць дві кам'яниці, пишаючись під білим сніговим серпанком, розповідали одна одній про події минулого дня у людей. Товстий будинок-банк, проходячи мимо, ввічливо їм уклонився, доторкнувшись до свого блискучого білого циліндру, але презирливо відвернувся від поганенької, старенької хатки, що, простягнувши руку, жebraла на вулиці. Вілла-дача вкупі з палацом графа пронеслися верхи на міському манежі за місто, а церковця, побачивши їх, молитовно зашепотіла й прискорено захрестилась. Будівлі околиць здобільшого нудьгували, іноді падали люльки, пускаючи з своїх димарів поганенький дим та спльовуючи вбік. Заводи й фабрики, витягнувши вгору свої руки-димарі, загрожували кулаками чорному північному небосхилу, іноді посилаючи йому голосні прокльони.

Місто жило своїм особливим, інтенсивним життям, а коли на світанку починали ворухитись люди, кожен з будинків знову ставав на своє місце і німів.

І ніхто з людей не знав про це життя міста, — таке значне і повне змісту. А через те, що не знав, не розумів міста, не захоувавсь у нього.

В руїнах місто?!

Велич їх непереможно вабить тебе...

З божевільними палаючими очима біжу я по зруйнованих вулицях, спотикаючись на зламах каміння, гарячково перестрибую через трупи й зволоки, забігаю в розбиті, запорохнявілі й порожні будинки без шиб у вікнах, з висадженими дверима, поламаними меблями і розграбованими, розкиданими речами... Радісно свищу собакам, що обгризають щось на смітниках бувших міських скверів.

Був грохіт, тремтіння, зойк і жах. На брукові розсіпалась суха, сіро-вапниста кров міста, на тротуарах брязкали шкляні сльози вікон-очей.

Я святкую свою перемогу над собою й над містом.

— Ти, одвічний глитаю, людожере, не будеш більше вливати отруту в мій мозок, не будеш знесилювати мене своїми контрастами, висмоктувати кров, затьмарювати памороки...

— Твої гноми-трамваї лежать побиті, твої нервидроті порвані, вода не циркулює у водогонах, пащі фабрик і заводів роздерті, труби повалені, машини попсовані, твій сатанинський апарат зруйнований...

— Ти мертвий, ти—руїна!!

Дряпаючись по камінню, я зібрався на хаотичну купу зломів велетня-будинку і голосно вигукнув вислів свого вдоволення, загрожуючи комусь в просторінь міцно стиснутим кулаком.

Наді мною розіп'ялось блакитне небо, тепле й ласкаве, і луна ойкала в порожніх вулицях.

— Ти бачиш, одвічне,—звернувся я до неба:— перед тобою руїни! Ми перемогли місто! Святкуй зі мною нашу перемогу! Тепер ми можемо будувати своє життя, вільне від отрути міста!

Я не міг угамувати своєї буйної радості, і вона невинно несла мене вихром уздовж порожніх зруйнованих вулиць. Я не міг одірватись від великих руїн, я не міг зрозуміти їх, я жагуче ненавидів їх, ненавидів місто. Моя викохана ненависть вибухла водоспадом, я

вже не боявся міста, я упивався насолодою руїн свого ворога.

Ноги мені підламувались від втоми, кров стугоніла в висках, а я все носився, як вітер, по великих мертвих руїнах.

Наді мною спустилась ніч, темні вулиці-рівчакі лякали мене своїми довічними таємницями, верхівлі кам'яниць губилися десь вгорі і зливались з чорним небосхилом.

Я відчув, як поволі охопив мене одчай, і свідомість того, що я не можу облишити міста, що умру я без нього, запалювала мій мозок огнем божевілля.

На ранок я вже не міг ходити і повзав від одної до другої зруйнованої будівлі, і всі сльози розпуки були вже виплакані.

Я умирав разом із смертю міста, разом з тихим заходом дня. Я забрався на самий високий пункт, що панував над околицями, і погасаючими очима впився в зруйноване місто.

Мій мозок уже туманів, мій останній одих глузливо підхопив отруйний вітер руїн і мої останні слова прошепотів я нечутно:

— Кохаю тебе, велике камінне місто...

ПОВІЯ

(Шкіці)

Чого мені іноді так тяжко?

Я поспішався на засідання революційного комітету.

Миготіли у вогкому повітрі лихтарі, гойдалися верхів'я дерев і шелестіли молодим весняним листям. Я йшов уздовж бульвару. Опівночі. Було безлюдно, трамваї давно вже стали. Хтось несміливий зваду торкнув мене за рукава. Я озирнувся.

І на мене ткнуло п'ятьма роками перед тим.

Обличчя у неї було байдуже, а очі дивились кудись мені через бриль чи вбік. В куцо́му вбранні, вона нагадувала гімназистку. Лише на пальцях у неї було дуже багато перснів і легковажний капелюшок на голові.

Спершу ми в парі мовчки йшли. Потім зупинилися:

— Товариш, пайдьом ко мне, — ласкаво взяла мене під руку, і ми сіли на бульварній лаві.

Вперше за весь час слово «товариш» мною було відчуте не машинально. Воно мене вразило, і я стріпнувся: це все, чим зачепив її величезний рух сучасності?

Я розгубився:

— Як вас звать?

Вона байдужим голосом вимовила погане, нелітературне слово.

Я змішався ще більш. Почав неупевнено:

— Бачите, у мене грошей...

— Керенка, пару пива і папіроси, — хапливо перебила вона мене.

— Взагалі кажучи, я міг би піти до вас, як просто...
— Ідьом, товариш, тут недалеко, коло Єврейської,— і дівчина роблено пригорнулася до мене.

— Вам напевно буде приємно мати знайомих помимо вашої професії?

Я почекав хвилинку відповіді, але відповіді не було.

— Або ходіте до нас. Ми живемо в комуні, і там всі щиро вас приймуть і навіть будуть раді.

Дівчина трохи відсунулась, потім глянула на мене з неприкритою злістю і прошепотіла:

— Камунія... Знаємо ми цю камунію...

Я відразу почервонів, а потім мені зробилося так тяжко, що хотілося ридати.

Чого мені іноді так тяжко?

Тяжко й боляче...

Я спізнюсь на засідання революційного комітету: на руку мені впали дві важкі краплі дощу, а дівчина рішуче заявила:

— Пайдьош ко мне? Одна жолтая керенка...

Мені нічого не хотілося говорити, але я тихо відповів:

— Ні...

Дівчина подивилася на мене з надзвичайним презирством і з огидою в голосі прохрипіла:

— Баба...— плюнула перед себе й, круто відвернувшись убік, здавалось, закам'яніла.

Я теж сидів, і ми мовчали.

Миготіли у вогкому повітрі лихтарі, гойдалися верхів'я дерев і шелестіли молодим весняним листям. Нічого не треба...

Я підвівся і пішов без мети вздовж бульвару. Мені нікуди було поспішатися—я пішов додів.

Чого мені іноді так тяжко?

Я не був на засіданні революційного комітету.

Чого мені іноді так тяжко?

СТАРЧИХА

(З циклю «Місто»)

Старчиха. Біля ганку міської друкарні. Бідно, але охайно одягнена. Сіра з латкою хустка була пов'язана низько на лоба.

Сліпа старчиха тихо плакала.

Втерла сльози білою заношеною кишеньковою хусточкою.

Старченя босе й без картуза — біля неї. Вчепилося за сукню й байдуже колупало пальцем в носі.

Сліпа старчиха невпинно тихо плакала.

Старченя нерухомо тримало в руці розмальовану старцівську чашку.

Я пройшов повз них, і мені щось стисло в грудях:

— Чого вона плаче?

Старечі зморшки і скорбні риси біля уст нагадували мені щось рідне, боляче близьке. Може, того мені так тривожно забило серце:

— Чого вона плаче?

Безнастанно питав я, ніби на це запитання хтось міг відповісти і не хотів. Я пройшов удруге.

Старчиха плакала зовсім нечутно, іноді в ту ж хусточку сякала носа. В її нечутному плачі було безнадійне горе:

— Чого вона плаче?

Мене підбивало приєднатися до неї й теж плакати. Я почував, що зіпсував собі весь день.

Мені сором було дивитися на старців і подавати їм. Сором робити навпаки. Взагалі мені було сором. Кор-

тіло стати поруч з нею і жєбрати разом. Я хочу сам старцювати:

— Чого вона плаче?

Я гнівався. Так було завжди. Цей нечутний плач здєнервував мене.

— Чого вона плаче?

Це робилося неможливим. Я помінявся б охоче з нею своїм станом. Певно б вона перестала плакати. Але це не задовольняло:

— Чого вона плаче?

У мене в кишені — мій тижневий заробіток. Я витяг гаманця і всі гроші віддав старченяті.

Воно повертіло їх перед очима, сіпнуло за рукав старчиху і щось радісно до неї зашепотіло.

А я, згорбившись, пішов геть.

Я знав, що до ночі болітиме мені голова і що не зможу виконати своєї обов'язкової праці.

— Чого вона плаче?

Якби ридати я міг... або... Якби я знав, що мені вистачить рішучого на це жадання:

— Чого вона плаче?

ДІВЧА

Я вийшов на вулицю.

Гамір міста охопив мене, заволодів моєю душею, не залишаючи місця для абичого іншого, крім гнітючої туги й самотности. Безупинно минали мене, успішали кудись люди, чужі, ворожі... І, може, теж самотні.

Ранній осінній мороз в листопаді щипав за ніс і щоки. Підсушив тротуари і підморозив усі калюжі на вулиці. Від цього гамір здавався сухим, злим і занадто дужим.

На тротуарі топталось мале дівча. Обличчя їй поси-ніло, а пальці рук закоцюбіли. Воно вигукувало:

— Купіть шнурків для «ботінок»! Купіть шнурків для «ботінок»!— і крізь її вигуки чулися сльози. Сльози звіряти, що вдається до плачу від холоду й голоду. Що вдається до плачу від невдачі й злости на провинних у ній. На всіх, що безупинно, байдуже минають його, не зважаючи на голосні вигуки. Тепло убраних і не го-лодних.

— Купіть шнурків для «ботінок»! Дешево! Дешево!
Купіть шнурків для «ботінок»!

На голові у дівчати була пов'язана велика притерта руда хустка, а на плечах довга, мабуть материна, кохта, з котрої звідусюди стирчало сіре клоччя. Панчохи з діряччям і блаженські пантофлі не захищали від холоду ніг. Дівча все топталось і підстрибувало, аби зогрітися й не закоцюбіти.

— Купіть шнурків для «ботінок»! Купіть!.. Дешево!..

Мені іноді кортить висадити все місто в повітря й зруйнувати розкішні палаци...

А обшарпане дівча все підстрибує з нікому непотрібними «шнурками для ботінок» на холоді й кричить про них від голоду, щоб заглушити його.

Тротуаром ішли ситі й задоволені, задоволені й ситі. Ось пройшов пан з товстою бичачою шиєю. А з ним висока, тонка пані, як цяцька.

Я пішов за ними. Я не міг не піти.

Я не міг відірвати свого погляду від брижів червоної шиї, і всередині мені щось клекотіло.

Мені кортіло зробити щось таке, від чого б та гладка шия більше не хиталася, як холодець. Кортіло так злякати паню-цяцьку, щоб вона перестала бути собою.

— Купіть, купіть шнурків для «ботінок»!.. Дешево!..

Щоб дівча... щоб пані... щоб купила...

Я міцно стис ще в кишені руку в кулак. Вигнувся, як шакал і... стрибнувши на товстого пана, почав його бити...

Коли мене вели до поліційного участку, я ще чув:

— Купіть шнурків для «ботінок»! Купіть шнурків для «ботінок»!..

К Р И К

(Шкіц)

...Кривавий сніг кружляв у повітрі. Тротуаром паркан перекинувся. Тротуаром кривавим. Кривавими краплями збризканий... Замордованим трупом прибитий.

Сиплеться сніг. З земної низини в сивину небосхилу знімається, сиплеться сніг. То стиск мого серця заляклого заставив його сипатись знизу до неба незнаним досі шляхом. То лекуча печаль у душі скавучить, то жахливий кошмар шаленіє в очах. То пір'ям сухим снігосіється вулиця міста.

Кривавий сніг, сніг кривавий...

Я не можу від нього втекти. Не хочу.

Тротуаром прослався паркан закривавлений.

Через нього я мушу пройти—неспроможний знести.

Порожні думки торохтять у повітряній прірві старій. Гарячий мій віддих жагуче тремтить у просторах безкраїх—завмер з переляку...

Верхи і низи революції я роздер своїм криком кривавим: ...П-гр-м... О! О!.. П-гр-м...

Я роздер своїм криком порожнечу безодні—схаменувся відразу.

...Місяць обмерзлий сизим тілом світив поблизу. І вдивлявся крізь вир сніговий у багрий вихровій. Зазирає синім соняшником. Поруч зірка прозоро-зелена, червоно-брудна, збризкана мозком безкрилим. Холодні дерева рожевим фарбовані зверху до коріння, бо кров просочилась і у верхів'ях.

...Кривавий сніг кружляв у повітрі. Сніг кривавий...

НА ВЕСНІ

(Шкіці)

Сьогодні я відчув, що на дворі справді березіль і що березіль — весна.

До того, я нову лічбу часу вважав за щось далебі штучне, що цілковито не відповідало природі. І мимоволі, коли читаєш — написано: 1 березіль, — на ще не відмерзлий сніг, стріпнеться від зимного вогкого повітря, і на хвилю замислишся — почнеш вираховувати — а яке воно, справді, у нас сьогодні число і місяць?..

Краще затулишся одежиною і байдуже, незадоволено підеш геть.

Але сьогодні!

Сьогодні я обов'язково піду в парк над Дніпром. Там вже на берегах бруньки набубнявіли.

І до того вперше сонце самоїць (без допомоги вітру й морозу) висушило на бугриках міські панелі.

Я докажу фактами. Коли я нарочито став біля якоїсь вітрини, то скоро почув, як сонце мені чудово нагріло бік і спину.

Аж приємно руці, коли притулиш її до нагрітої весняним сонцем одежини.

А на узгір'ях задзюрчали струмочки весняної води.

І я зразу впізнав її, і повсякраз уперто ліз переступати ці струмочки.

То нічого, що підметка в мене не на весні свого існування, і що в чоботях щось чм'якає, — тим дужче має це нагадувати мені весну мого життя, я охоче і

вдоволено приєднався до одної з купок на розі і глянув разом з ними в небо.

Так, безперечно, це весняне небо!

На свіжому, блакитному небосхилі, немов прогулюючись і теж милуючись весною, гурчав кружляючи вероплан.

Мимо проїздили без кінця повозки; на них сиділи салдати, і сонце їм гріло вбік і вперед.

Салдати прищулювали очі й заспокоєно, безтурботно, надійно думали про своє село і степ.

О, я знаю... В степу на Катеринославщині зараз мабуть жайворонки аж хрипнуть та загоджують усім пішоходам і проїжджим там.

Сьогодні обов'язково піду в парк над Дніпром.

А ці салдати сьогодні будуть у полі за містом і весняний вітерець там освіжуватиме їх стомлені голови.

Коли природа прощає, то й люди прощають.

То нічого, що десь там невдалеку бухають гармати чи рушниці.—нікому це непотрібне, то так на щось...

Але мені робиться трошки сумно.

Прекрасний рух, рух, величний своєю ідеєю соціалізму, звівся на кат зна що. Може тільки через те, що робився він не тут в сонячний весняний день, а десь там далеко в сльоті октябрського Петрограду. Злі морози грудня і січня вичавили з того руху останки гарячих почувань, щирих відношень та мрійних стремлень.

З того руху вийшла замість прекрасної дівчини,—снігова баба (що напухла, як котилася з гори), яка зараз боїться сонця, щоб не розтанути.

А—проте... Я глянув на салдатів, які все їхали й їхали.

Невже ото хлопці і селяни з такими гарними, спокійними обличчями, з прищуленими ласкавими очима—невже ото снігові баби?

Я недовіриливо посміхнувся над самим собою.

Але сьогодні сонячний радісний день, і не міг допустити, щоби в такий день могло народитись щось темне, безглузде, страшне, яке гнало кудись оцих салдатів.

Може початок революції (майже рік тому) і був таким урочистим святом (аж трошки скучним) через те, що він народився на весні в березолі?

Що ж несе теперішня друга весна?

Нахмурюється мені погода, сонце стає не таким яскраворадісним.

Через що?

Довгою низкою проходять повз мене можливі недавні події наступаючої весни.

Село, лани, поділ, запашка, засів, місто.

Лайка. Мало. Непорозуміння. Бійка. Брак збіжжя. Голоднеча.

Нема хліба ні в селі, ні в місті до нового урожаю.

Як одвічне прокляття людної, повисла над нами чорна рука Голоду, як Дамоклів меч загрожуватиме всіх нас роздушити. Яка залізна влада чи диктатура може спасти радість революції?

На допомогу я закличу тоді тільки природу—її красу, тепло і світло.

Природа впливає на людей. У природі сьогодні почалось відродження, чи починається воно взагалі на Україні?

Сьогодні перший весняний сонячний день. Я відчув його. Радий йому й забуваю все. Сьогодні я повірив у новий стиль лічби часу і через те обов'язково піду в парк над Дніпром. Там уже на берегах набубнявіли бруньки.

ОГОНЬ МОЇХ ОЧЕЙ¹⁾

(Новеля віршем у прозі)

Огонь моїх очей...
Огонь очей моїх...
Стиск моїх закривавлених грудей,
Струмочки крові,
Шматочки серця
Т о б і,
Моя верховино, моя димчатоока
М р і є.
Тобі моя пісня, тобі моя дума, мій подих...

Над сивим шпилем мого смутку кружляють білі меві,
Кигичуть.
Пошматоване серце,
Закривавлене серце,
Розбите
Голосить...
А колись воно — сонячно-світле — ой, колись було
квітами вкрите...
Ароматом кохання овіяний затремтів у потужних
стремліннях підтятий мій дух.
Спогадом щастя,
Спогадом радості.

¹⁾ Провірено за оригіналом, що виправлений автором, і що його передав для редакції Тов. Л. Ковалів В. Г

Моя неоплакана,
Моя позабута мріє
Засохлого серця...
—————

... І осипались квіти, і листя зав'яло, і вітер шумить.
Ти недосяжно далека, ти заморожено мила,
Твої очі сумні, твоє чоло похилене,
Поривання підтяті.
Ти мене не згадаеш...
Огонь твоїх очей,
Огонь очей твоїх не заблисне для мене.

—————

Червоним маком вкрите поле... І блакиттю волошок.
На межі споришовій (тиховійно узлісся співає)
Ми зустрілись —
Побачились.
Синя стежка на обрії сміялась, і чечітка з кущів
підглядала.
Все нам заздріло. Їм всім заздро
За наше дзвінко-прозоре кохання.

—————

Каламутні струмки дощові, вогкий вітер вгорі..
На широкому
Весною залитому
Середохресті далеких шляхів
Ми розстались —
Прощались.
Трави росами грали
(краплі дощу закохалися в сонце).
Задоволене небо стогнало від щастя.
Повітря насичене соком землі.
Ми їм заздріли.
Нам заздро було
За кохання в природі.

Розіпнеться останнім,
Примерклим своїм поцілунком.
Розітнеться порожнім відгуком твій крик.
І не буде тебе.
Моя нерозгадана, моя позабута мріє...
Померкни...
Огонь моїх очей
Огонь очей моїх.

Червоними маками вкрите поле,
І блакиттю волошок.
На межі споришовій,
Тиховійно узлісся співає.
(Ми зустрілися — побачились)
Вузька стежка на обрії сміялась
І чечітка з кущів підглядала.
Все нам заздрило.
Ім всім заздо за наше
Дзвінко-прозоре кохання.
Каламутні струмки дощові,
Вогкий вітер угорі.
На широкому, весною залитому,
Середохресті далеких шляхів,
Ми розстались...
Прощались...
Трави росами грали,
Краплі дощу закохалися в сонце.
Задоволене небо стогнало від щастя.
Повітря насичене соком землі.
Ми їм заздрили.
Нам заздо було
За кохання в природі,
Дні, як сторінки любимої книжки,
Час поволі гортав.
Світле змінювалося темним,

Тепле—холодним,
Журливе—сумним,
Байдужість—коханням
А ми не зустрінемося.
Час, як невдалий маляр,
Затирав мої спогади-суми.
Менажера-гробак спорожнив мое серце.
Я скрикнув від болю.
Ти надто жорстока,
Не дала мені спогадів.
Відібрала у мене всю зброю.
Як хотіла мене покарала,
Ти цього досягла.
О, квіти моїх спогадів,
О, спогади моїх квітів — душі.
Я тішитись вами не можу,
Не вмію.
Не заблисне огонь моїх очей.
Не прилине радість усмішкою — згадкою уст.
Не зідхнуть мої рухи красою.
Ти забула про них.
І пекучо тобі ніколи, ні разу не згадались вони.
Ніби їх не було.
Як раніш, залицяються квіти юнацтва до тебе.
Як раніш, усміхається розкіш у серці твому.
Ніжно - рожева принада на щоках палає.
Груди - перси пахнуть.
Красно линеш ти в казку,
Огонь моїх очей.
Огонь очей моїх.

КОЛЬОРОВІ АРКУШКИ

(Осінні листки з-під снігу)

СПОГАД

- Була колись казка літа і сонця.
- В листках—аркушиках з-під снігу заховане проміння і тепло тієї казки. Золото сміхів і пестоці. Спогади про барви квітів.
- В моїх словах про тебе тремтить минуле щастя. Радість передосвітньої зорі. Сонячного сходу. Ранішніх туманів. Рос на травах.
- В моїх словах з-під снігу тремтить прозорий спогад казки літа й сонця.

Ж А Л Ї

- Мені жаль.
- Запашних ночей. Тремтючих зірок. Переривчастого світла. І місячних сміхів.
- Мені жаль.
- Тепла в моїй душі. Ніжних ласк. Переповнених розмов з тобою. Заколисуючих днів вгорі. І сонця, сонця...
- Мені жаль.
- Я, здається, відминився. (Навкруги холодний спокій). Лише раз поцілувати? Але далі, потім?
- Мені жаль...

С Н І Г

- Злотні віти у бавовні снігу. Мій любий гай на холоді зснуб, завмер.
 - Про що він снить?
 - Чи згадає про мене?
 - Сніг застиг в моїх очах. Мій погляд білий-білий. І безгрішний. Моя душа, мов зимове небо чисте—прозора і надземна.
- Повна спокоем.
- Мої захоплення тобою й згага ласки — вкриті снігом.
 - Сніг, сніг...
 - Я схожий на чаруючий зимовий ясень у бавовні снігу. На любий гай під снігом.
-

ОСТРАХ

- Не треба більше ласк.
 - Геть зусилля відновити радість літа! Сурогати псують уяву справжніх.
 - Я боюся, що під снігом лише болюче заплаче згага дщастя. Як далеко не похоче на минуле!
 - І пошана до прекрасного тебе зупинить по дорозі до злочинства. Острах мій за втіху спогадом.
 - Я боюся вбити снігом.
 - Більш не треба ласки.
-

НАДУЖИТТЯ

- Надуживать собою? І натомість мати шмат насуцний. А чи варто це найменшої уваги і стремління?
- Я ховатися не буду за слова про менти чару. Надужиття—підмальовувати в казку.

- І коли тебе не помічаю—справді так буває. І коли не хочу шепту—то ціню його уяву.
 - А коли насущне потребує вийстя—хай лишиться це насущним. І не вартим надужиття над собою. Ми про це забудем. Як забудемо про будні наших зим. Не замулимо майбутніх весен надужиттям.
-

НЕПРИЄМНІСТЬ

- Гуде вітер. Дужий, свіжий. Здоровий, як звір. Гордий. Такий, як я.
Не зовсім такий.
 - Я зараз самоцільний. Сам для себе. Я це знаю. Почуваю. Я радий цьому. Навіщо ж дехто намагається весь час робити мені неприємності? Чи я кохаю, чи не кохаю—яке кому до того діло? Мое кохання ні з чим не рахується. Воно нічого не хоче. Крім того, що візьме само.
 - Я не певний того, чи справді мене кохають. Але я знаю, що від мене вимагають, щоб я кохав.
 - Що ж робити, коли цього кохання у мене не з'являється?
 - Навіщо ж ти робиш мені неприємності?
Адже ж ти знаєш, що я такий.
А не інший.
 - Як і настрої у природі.
-

РОЗРАДА

- На мене трохи злякано позирають навкруги. Мов би хочуть почути з моїх уст якусь розгадку.
- (А я ніби нічого не помічаю).

- На прями запитання я дивлюся ясно.
Без почуття провини за собою.
Мої очі—свідок тому.
Я завжди відмовлятимусь від таких розмов. Здви-
гатиму іноді плечима.
Коли надто чіплятимуться.
 - І більше—нічого.
 - Але я відійду надовго від тебе.
Можливо, дуже довгий час я ні з ким не знати-
мусь. Я віддаю від себе хоч би й мало близь-
ких мені дівчат...
 - Я замкнуся в собі і весь віддамся сірим будням.
-

ЖИВОТІННЯ

- Я знаю, що я покинутий, самотній.
Але мене це не турбує.
Зараз в перший раз я не лякаюся самотности.
Мені не зробилося від цієї згадки неприємно.
 - Що ж особливого?
 - Жити собі. І все.
 - Всі інші нічим не краще себе мають.
 - Це так звичайно.
 - Я, може, сумуватиму. Що поганого в моему сумі?
Зараз він мене не вабить. І не лякає.
 - Я буду жить спокійно-просто.
 - І все...
-

ХВОРИЙ

- Я почуваю себе хворим.
- Що мене втішить? Я почуваю себе хворим.
- Нічого не треба. Кохання не хочу.
Життя навколо таке сіре.

- Я хочу бути здоровим.
 - Коли я одужаю... Я буду дужим. Безпечно-байдужим.
Життьорадним егоїстом.
 - Може захочу кохання?
 - Нічого не треба.
 - Нічого...
 - Нічого зараз мене не тишить.
 - Я хочу бути здоровим.
-

МЕЛЯНХОЛІЯ

- Хай ніхто мене не одвідає. Я буду самотнім.
 - Туга безмежна хай охоплює всю істоту мою. Хай туманяться очі мої. Рухи життя нехай зникнуть.
Думка нудьгує...
 - Я хочу лишитись самотнім.
 - Минатимуть дні, тижні і місяці.
 - Я поволі вмиратиму. Але ніхто мене не одвідає.
Я не хочу. Я питиму насолоду самотности.
Я радість знайду в своїй тузі.
 - Я хочу бути самотнім.
-

ЗГАДАЙ

- Коли ти будеш далеко... Коли про своє захоплення мною забудеш...
- А наша казка померкне. Покриється порохом сірим.
- Згадай.
- Вибери з разка наших днів маленьку непомітну перлину.
- Про неї ніхто більш не знає.
- Ні разу про неї не згадав я раніше. А ти— згадай.

- Згадай мене. Того старого юнака, що зміг відірвати для тебе шматок свого серця. Убрати квітками його. Ароматами. І забути.
 - Забути про це...
 - Коли ти будеш далеко...
 - Згадай.
-

ВДЯЧНІСТЬ

- Я дуже вдячний.
- Почував і жив. Так як ми—ніхто й ніколи.
- Я дуже вдячний.
- Заздрю сам собі. Не такий тепер я. Хочу. Та не вмію. Так—не можу.
- Так—як... Пам'ятаєш?
- Я дуже вдячний.
- Я одужаю—приїду. (А як ні—не треба). Заласкається в очах моїх подяка. Вдячність викличе в мене радість. І невже таким я знову стану? Як... пам'ятаєш?
- Я буду дуже, дуже вдячний!
- Не убить навіки снів кохання!
- Я пам'ятаю. Ти вернула сподівання.
- Хай лишень тепліє. Я напевно буду знову. І за це—я дуже вдячний.

ПОЦІЛУНОК

(Блакитно-рожева новеля)

Нехай це буде блідо-рожевою квіткою на могилу моєї нерозквітлої любови.

Ця краплинка крови, сторінка аркуша щоденника змученого серця...

Коли могила його буде вся в пишних трояндах і яскравих кольорових стрічках, а над могилою будуть згучати урочисті промови і співи, — нехай легенькі пелюстки цієї квітки будуть непомітно пронесені запашним вітром жовто-золотої осені до підніжжя живих і померлих. Нехай ці пелюстки зразу згаснуть від туги за ним...

Я чую, як на моїх віях тремтять важкі, мов кришталь, сльози.

Пам'ятаєш?

Хлюпались об прив'язаний човен хвилі каламутної річки. Линули, як хвилі, слова твоєї промови. Літня зоряна ніч в своїй імлі сховала гурток відважних від поглядів жандарів і поліцаїв.

Я бачила твоє прозоро-світле надхненне обличчя. Я нічого не говорила, але слова, що йшли мені з серця, давили груди.

Я хотіла б зараз ухопитися руками за голову, упасти і беззвучно, без слів заридати.

?

Я чую, як на всіх віях тремтять важкі, мов кришталь, сльози.

Ти неприступний, надземний і надлюдський... Я знаю, що ти не міг нікого кохати... Я знаю, що тужив ти за коханням...

Що ніхто, ніхто тебе не смів кохати, що кохали тебе всі...

За містом було безлюдно і трошки лячно. Ти, напевно, відчув моє бажання і запропонував.

— Любо, можна вас взяти під руку?

Ти назвав мене Любою, ти назвав мене не партійним прізвиськом, а моїм звичайним іменням. Це звичайне прозвучало для мене так радісно несподівано, незвичайно.

Попереду велике місто миготіло нам тисячами вогнів, вабило і відштовхувало. Я летіла наче на крилах і не торкалась ногами землі.

Я хотіла тобі розповісти все, все. Я почала неспішно:

— Ви...

Але нічого не сказала.

...почервоніла.

Була дуже, дуже вдячна, що ти зрозумів мене і щось промовляв...

В чепурних вуличках околиці міста ми були такі свої непомітні. І розстання не жахало мене, і я радісно ствердила:

— Мені прямо, а вам зараз завертати ліворуч. Що ви, що ви? ніяких проводів, зайве, не треба... і—неконспіративно...—і світло засміялась.

Але.

Малесенька-малесенька холодна крапелька жалю пала на нашу радість і засмутила її. Ти покірний повірив мені, сумний схилився до моєї руки—і ніжно поцілував.

Ти вже був десь далеко, ліворуч, а я все стояла, спалахнувши рожевими плямами радості в серці, і прикладала свою руку до гарячих щок. Я нічим не хотіла пояснити цієї блакитно-рожевої несподіванки. Я не хочу пояснити її зараз. Я цілую ніжно сліди поцілунку на моїй руці. Мій забутий, ласкавий.

Я чую, як на моїх віях тремтять важкі, мов кришталь, сльози.

І уста шепочуть нечутні слова.

Нехай вони будуть блідо-рожевими пелюстками квітів моєї нерозквітлої любови.

Краплинки крови, сторінки аркушів щоденника змученого серця.

Коли могила його буде вся в пишних трояндах і яскравих кольорових стрічках, а над могилою будуть звучати урочисті промови і співи, нехай легенькі пелюстки цієї квітки будуть непомітно принесені запашним вітром жовто-золотої осені до підніжжя живих і померлих. Нехай ці пелюстки зразу згаснуть від туги за ним.

Я чую, як на моїх віях тремтять важкі, мов кришталь, сльози.

ДІВЧИНА

(Новеля шукань)

Дівчино!..

Дівчино, де ти?..

Люба, прегарна!

Прийди!..

Сумую за тобою, щоденно журюся й щоночі плачу.
Змучився, зневівся, змарнів... Дівчино!

Прийди!..

Яка ж бо то гарна істота—дівчина. Така близька, така
звичайна і невідома.

Де вона?

Стривайте...

Стривайте, я зараз пригадаю.

— При — —

дурень...

Хіба ж я спроможний того знати, хіба ж я здолаю
того згадати,—коли і як це почалося?

Я шукав її скрізь, навіть там, де задалегідь можна
бути певним, що не знайду: в закутках пожежної кімнати,
під столом за бранками вишитого квітчастого настіль-
ника, в скрині з листами... За сніговими наметами суворої
сибірської тайги, в ополонках з крижаною водою на річці.

Згага за дівчиною забила мені памороки.

Мій зір задумано шукав дівочих облич і з щемля-
чим боєм в грудях питався я зблідлими устами:

— Чи не вона це?

Але то була не вона. З затуманеними сльозами очима
і зі смутком в серці я поспішав далі. І стиха шепотів:

— Де ж ти, хороша?

— Коли ж ти зглянешся, любя?

Після довгих років неволі, відчув я напівволю на півночі холодного Сибіру. Відчув я, що чогось мені бракувало, що не зовсім одноцільний я.

А, може, мені це лише так здавалося?

А, може...

Коли я марив про волю...

Далеку, прекрасну волю, коли я марив...

Де клекоче вічним буруном яскраворадісне життя...

Загадково посміхаються в електричному сяйві й чарівних сутінях вуличного вечора пишно убрані дівочі обличчя, а в розкішних залах театрових фойе і ресторацій гримить музика, і кольоровим колом рушливо снує юрба з силою ясних дівочих облич, подібних до різнобарвних квітів на сонячній леваді.

Знесилений уявою, я стомлено схилявся до стіни і заплющував очі.

...Там її не було... А потім...

А потім?

А потім я не міг стримати свого серця й боявся, щоб не вистрибнуло воно мені з грудей.

Прокляття всім вам, що лишилися спокійними при тому.

Презирство, довічна ганьба!..

З розпуки й одчаю я тупо стукався головою об залізні ґрати.

Жінки арештантки з неприємним блиском в очах голосно торгувалися, озвірілі арештанти чоловіки кидали один одному гостру лайку, і в повітрі чекало на блиск ножів.

В вихорі панування животного над людським—змішалися конвойні й арештанти, жінки й чоловіки, івани і шпана, старі й молоді...

Крізь загальний галас сварливо верещав жіночий голос:

— Пішла ти!.. Яке тобі діло до мене? Мое тіло, а не твоє, що схочу, те з ним і зроблю...

Ні, ні, цього мабуть не було!..

Нехай цього не було... Нехай!..

Я відмовляюся від свого людського походження.

Дівчино...

Люба, хороша дівчино. Будь мені утіхою в цьому надмірному горі.

Вона прийшла на заслання від самого фронту.

За які провини її заслали?

Вона була молода, безоглядно-весела й безпечна. А потім вона співала.

Я не пригадую слів тієї пісні. То були звичайні кафешантанні куплети. Але я не можу пояснити, через що та пісня на мене так вплинула, через що її мотив і зараз бринить мені в ухах?

Там співалося, як чоловік з-за дівчини пішов на злочин і на каторгу.

Я добре знав, яким надмірним глузуванням над кращим людським почуттям є ця пісня.

Але... Сумно, сумно мені стало.

В перервах між куплетами дівчина вибухала веселим реготом, дисонуючи з журливим мотивом пісні. Я не міг відірватися від неї. Її вже торкнувся «бенкет під час чуми...» І ніщо далі не спинить її на цій стежці... То—офіра війни, і її психологія так не схожа, зовсім не схожа на мою.

Невже це ти, дівчино?

У відповідь мовчазливо дивилася на мене лише холодна зимова ніч та безмежні снігові простори суворого Сибіру.

Серце стислось невимовною мукою...

Нехай тайга прийме мою тугу до себе. Нехай розважить її своїм глухим мовчанням.

Вчора замерзла Ангара, і сьогодні вже приїхали по ній з півночі буряти.

Падає пухкий сніг і у верхів'ях велетенського лісу стоїть гомін. Гомін верховин... А навколо — нікого. Смокче смутком замучені груди і нагадує гай. Але порожньо.

Гомін...

В лісовий гомін вплелосся чиесь свавільне шеле-стіння.

Біля об'ємної смереки стояла молода струнка бурятка в міховій оторочці й в когось цілила з рушници.

Я потім заздрих бурятові. Не тому заздрих, що в нього бурятка не влучила. Я хотів би, щоб рушници всіх молодих буряток були вирихтувані на мене.

І нехай би всі вони влучили...

Коли не інакше, то нехай би краще так.

Дівчино...

Мій засмучений погляд блукав поміж дівочих облич і гас.

Вічно блукаючий мій погляд.

Впав випадково на весільну пару, — молоду, що в незграбному вінку воскових квітів летіла на санках назустріч морозові, вітрові і життю. Декілька пар санок з червонощокими молодими челдонами і челдонками, що в вих бурлила гаряча кров і повнота життя.

Мені закортіло бути, як вони.

О... мені... щось боляче і гостро вколело під груди.

Дівчино, жінко...

Я почував себе на взірць вигнаного коростяного цуцика.

Я заздрих, ненавидів і був байдужий одночасно.

А потім в знесиллі хотів і не міг плакати.

Як би я міг плакати?

Як би я міг плакати?

Дівчино...

Тільки один раз вона мені приснилася. Тільки один раз.

Але проснувся і враз забув свій сон-мрію, привабливий чарівний образ.

Я пам'ятаю лише, що то був на прочуд дивний сон,
світло-лагідний, всеохоплюючий, всепроймаючий, зни-
щуючий.

І забув...

Забув...

Я пам'ятаю лише, що то була вона.

Я силкувався пригадати її.

Я шукав її скрізь, навіть, де задалегідь можна було
бути певним, що нічого подібного не знайду: в закутках
порожньої кімнати, під столом за бганками вишитого
квітчастого настільника, в скрині з листами. За сні-
говими наметами суворої сибірської тайги, в ополон-
ках з крижаною водою на річці.

Мій блукаючий зір шукав її поміж дівочих облич,
і з щемлячою тугою в серці питався я зблідлими устами:

— Чи не вона це?

Дівчино...

Дівчино... де ти?

Люба, прегарна!..

Прийди...

Сумно за тобою щоденно журюся й щоночі плачу.
Змучився, зневівся, змарнів...

Дівчино...

Прийди...

Яка ж бо то гарна істота—дівчина. Така близька, така
звичайна і невідома.

Де вона?

В ТУМАНІ

(Інтермеццо)

Тумани... Зівсюди тумани... Тумани навколо.
Вогкий осінній туман нерухомо застиг над землею.
Окутав будинки, дерева... Непроглядний туман.
Холодний осінній туман давить груди мені, обмацує
тіло моє слизькими доторками. І ніде від нього втекти.
І ніде сховатись...

Стогне глухо туман над землею:
— В тумані жити не сила... — І я живу, я чую смерт-
ний доторк небуття.

Ой, тумани... Вогкі тумани навколо.
І нічого не видко крізь них.
І простору немає.
І обрій згубився.
І в житті непривітно і холодно.

Тонуть у тумані всі згуки, розпливаються барви, га-
снуть в огні, завмирають усі поривання. Сизий осінній
туман густо окутав усе...

Немає життя і зівсюди туман. Вогкий холодний ту-
ман укрив усю землю, поглинув життя.

Мене давлять тумани важкі. І мрії мої—невизначні й
застигли—не тішать мене. Стулилось в маленький клу-
бок моє серце і плаче, і хоче зогрітись.

Ой, тумани... Зівсюди тумани,
Тумани... Тумани.

Блукати в туманному місті в вечірній пільмі.
Безпритульно блукать без мети і без дум.

Втиснути душу у мряку міських рівчаків-заулків і нічого не бачить, нічого не чує.

Ловити примари непевних вогнів у тумані.

Хай стогне осінній туман над землею. Хай пронизує мжичка осіння все тіло, хай холоде у грудях з нудьги.

Я самотній у лавах байдужих промоклих перехожих, як в холодній пустелі. Я нічого не знаю, я притулку й спочинку не маю.

Немає у мене нікого...

Чого ж мое серце щемить? І смокче нудьга?

Ой, тумани, тумани навколо.

Тумани...

Сісти з тобою в куточок, пригорнутися щільно і руки сховати на грудях у тебе.

Охопити, обнять, притулитись щокочу до твого чола.

Відчути тебе близьку, а далеку... Чужу й таку рідну.

Забутись.

Про себе тихенько журитись. Смутком гострим залить наші груди.

...Що ми не кохаєм...

Чого не кохаєм ми так, щоб холодні тумани розвіять у клапті, запалити на сірому небі сонце гаряче, розсипати квітя навколо, почути в повітрі пісні?!.

Засумуем про себе нечутно в тумані, тісніше притиснемо серце до серця і жалі згадаем.

Тумани кохання поглинули наше...

Ой, тумани... зівсюди тумани важкі...

Тумани навколо.

Тумани...

НЕПРОСПІВАНА ПІСНЯ ¹⁾

(Етюд кохання)

З очима мавки.

Погляд очей тих нестримний, зеленкувато-карий. Хіба я міг зрозуміти. Він прагнув мене прикувати до себе—хіба міг я пручатися. Він приваблював, тяг і засмоктував в провалля незнаного лоскоту всю мою тремтячу істоту.

Утоплений погляд, погляд нестримний.

Приголомшував він мої поривання в прозору блакить небуття і турботний прищеплював грішний рій жадань—метеорів земних. Гасли промені ніжних очей моїх незаласканих ласк. Стріли палкі й пожадливі стриміли від них зустрічатися з поглядом мавки.

Погляд тьмавий! Непрозорий, мов мур, непереможний, мов сфінкс! Утоплений погляд... Погляд мавки—властительки вод, жемчугів і коралів. Погляд мавки з устами медузи.

(А моя найдорожча кохана? Де ж вона?)

З устами медузи...

Поцілунки ніжні! Поцілунки легкі, як таємничий шелест тиховійного вітру нічного! Як завмираючі звуки знесиленого кохання лісового зеленого листа. Поцілунки медузи... зачарований я слухав, холодіючи, я ковтав їх. Поцілунки, нечутні блиски-смоктання медузи вражали зимном незмірним, дратували внутрішнім лоско-

¹⁾ Текст «Непроспіваної пісні» перевірено з оригіналом, виправлений автором, переданим для редакції т. Л. Ковальовим. В. Г

том, прилипали на мент і на мить відштовхнуть силку-
валися.

Хіба міг зрозуміти я їх?

Хіба міг не ридати всім серцем з розпуки німої?

Поцілунки... Поцілунки медузиних уст. Невловимі докторки морської медузи,—цариці зелених глибин не досяжних... Поцілунки медузи з тілом саламандри.

(Де ж моя найдорожча кохана? Де вона?)

З тілом саламандри...

Вогнева, кольорова істота—саламандра отруйна! Холодні плями вогню втілюють разом небо і пекло. Небо холодно-побоже і пекло гаряче і грішне.

Я не можу співати—я заплутався в тілі вогнево-холоднім. Граніт саламандрово-сфінксовий заворожив мою кров. Я обвив його камінь гарячий своїм тілом тремтячим. А в солодкій пітьмі тихоніжної ночі я не міг не сплести з наших ніг коси-жмути дівочі.

О вогні саламандрових ласк! Муки-ласки холодних вогнів!

Доторкнутись до тіла—і звитись в'юном у коханнях кохання! Досягти заповіданих ласк і замерзнути з жахом німим. Муки вогню, холод лоскоту, лоскіт муки вогонь холоду.

Тіло зимно-гаряче з зацілованим мною вогнем, з випитим мною коханням. Тіло отруйно-кохане, тіло саламандри...

(Де ти, моя найдорожча кохана?)

Коли цвітуть айстри, а над закоханою в небо землею розливається етер урочистої літургії всепануючої любові...: аромат жіночих напіврозкритих уст, персей і тіла млосно пригортає радість мого наболілого серця...

Коли зарослий осінній фавн—пан жовтозолотих гаїв засурмить свою тугу—пісню кохання і вчується його переривний поклик до задивленої в своє тіло лісової феї...: гаряча осінь бенкетує і розсипає свої дарунки

всім живим істотам, закликає їх у свої палкі обійми
і обіцяє їм насолоду...

Щастя!..

Тоді я не міг не впізнати тебе, що з очима мавки,
устами медузи і тілом саламандрових сфінксів.

(А моя найдорожча кохана? Де вона?)

Між твоїм поглядом і тілом твоїм став твій поці-
лунок.

Ой, він підтяв мої крила!..

Цілуючи найінтимніші місця твої і вдихаючи гранато-
вий їх запах...: хтось тримав мене ззаду і знизу і не
хотів дати останньої ласки.

То був твій поцілунок.

А в твоєму погляді, як в непрозорій поверхні вод, я
не міг знайти таємниці-розгадки.

...не відчув твого тіла.

...і лишилися муки незрозумілого.

Може я не був прийнятим, а тільки терпимим?

Обценьки страждання здавили груди мої і загрожу-
вали показати—о сінь.

(Де ж моя найдорожча кохана? Де ж вона, де?)

Я загубив буйну радість кохання і мав лише сум.

Я не взяв хвилювань забуття й крові, а лишив собі
прагнення й жаль.

Не схопив цілого і тримав тільки дві твої і свої дві
половини.

З цих частин ми зложили вінок...

Ми взяли недоспівану пісню кохання.

Ти була коло мене, ти була наді мною, ти була піді
мною. Твоє тіло лежало саламандрово тепле — не да-
леко й не близько.

Ти віддавала й не брала.

Ти брала й не віддавала.

Був я не прийнятим, був я терпимим.

Твоє тіло без слів ввічливо так проказало мені, ввіч-
ливо так.

Твоє тіло могло все передати без слів.
Розбуркане спало воно.
І мене це тоді вже не вразило.
Чом ще й досі не йде до нас нашим гаєм жовто-
срібна осінь?
Загубив я себе і не знав, де мої, де твої почуття
починаються.
Може, їх і тебе не було вже?
Може. То лишень мене не обходить, то буде бай-
ауже.
Келих випив...
І все.
(А моя найдорожча кохана? Де моя найдорожча
кохана?)
Заломив би руки над своєю головою й хруснув бо-
ляче.
Через це, може, я не впивсь насолодою трунку жи-
вого? Замало ним впився? Чом замало?? Чом занадто
замало відчув я його?
Пити, пити! Ще пити...
Заломив би руки над своєю головою й хруснув бо-
ляче.
Не оросилися погляди слізьми ніжно червоними,
рожевими краплями всевічних кохань, пелюстками зло-
то-гарячого прагнення квітів.
Освітлення впало не те.
Не було все звичайним.
І тому так хочеться, хочеться їх досягти.
Знову і знову.
Недоспівану пісню ще заспівати, ще раз, і ще...
Упитися нею.
Моя найдорожча, єдина...
Непроспівана пісня.

В РОЗСТАННІ

(Осіння посв'ята)

За вікном буде сіять настирливий дощ. Чорні віти дерев зашкрябають тихо у шибку вікна.

Я зігнувшись сховаюсь в далеких кутках. На душі в мене порожньо й холодно буде. І у погляді—сльози. Я тихенько покличу тебе... Ти мене не почувеш.

Самітній я довго не спатиму. З розпукою в серці я рухом тремтячим шукатиму на холодному ліжку своєму тебе коло мене.

Тебе там не буде.

Я вдивлятимусь в темряву ночі— непривітну і дико-похмуру. Силкуватимусь вглядіти в чорній пільмі теплі зірки ласкавих очей. Від утоми мені запече хоробливо. Затанцюють в очах кольорові скалки... Я знаю—не побачу в них двох твоїх зірок. І все ж я захочу, щоб там була ти.

Ти цього не відчуєш...

Занесе мою хатку наметами снігу. Далеко навколо все вкриється килимом білим. В димарі завиватиме вітер. В хаті буде сміятися тиша.

Я укутаюсь пледом любимим твоїм і думати буду про тебе.

Ти цього не відчуєш.

Шкло вікна розрисується квітами казки неznаної. Захід сонця зимовий засмокче, накличе печаль в мої груди.

І тоді особливо захочу побачить тебе.
Забажаю летіти, прилинути, ніжно припасти...
І бажання оце розриватиме груди мої.
Ти ж цього не відчуєш.

Я почну один за одним листи надсилати тобі. За-
кликати я буду до себе тебе. Просити, благувати... І знову
писати, і знову писати.

Ти не одержиш.

Ти не прибудеш до мене. Я знаю.

Хвилинами буде сумно й тобі. Будуть ранки осінні,
зимові, похмурі і сірі. І на мент може ласки мої ти
згадати захочеш.

Але не згадаєш.

На твоєму столі лишиться мій лист непрочитаний.
Як покинута квітка в пустелі.

Тебе ждатимуть інші турботи, ти запрагнеш життя і
веселости.

Я—осінній і сірий...

Я покинутий всіма, непотрібний нікому, і тебе не ці-
кавлю.

Не діждуся від тебе відмови. Милуватись дрібними
рядками писання твого я не буду.

Ти не напишеш.

Я піду на запружені шумними юрбами вулиці міста.
Я протиснусь в наповнені людом байдужим вокзали.
До театру куплю я квитка і у церкву загляну.

Я скрізь тебе буду шукати.

Ти пройдеш безпечно мимо розкішних вітрин мага-
зинів, ти в оперній льожі байдужо в бінокль розгля-
датимеш рампу.

У авто ти прибудеш до нічного вокзалу і сядеш по-
спішно в купе першокласного потягу.

Ти мене не побачиш.

Не помітиш самотнього хлопця, що невпинно блукає, мов чиясь неприкаяна тінь. Не почувеш, як тихенько про себе ймення твое шепотіти я буду.

Ти не помітиш, як жагучо ловити я буду твій голос, як вловивши твій сміх випадковий, затремчу весь від щастя.

Ти не помітиш мене.

А потім вночі ти приснишся мені.

Я житиму в тебе слугою. Стерегтиму кожний твій погляд, наглядатиму кожний твій рух; кожне бажання твое передбачатиму я.

Ти не визнаєш мене. Не помітиш нікчемного служку. Ти занята будеш гостями у пишній вітальні, схвильована хворістю хінської квітки. Розлютована будеш ти вільним поводженням срібної кицьки, а мене не помітиш. Тебе не обходять працюючі й слуги.

А коли ти одягнешся в сукню жовтаво-каштанову до осіннього парку іти на прохідку, я твоїм джурою стану—слухняним і вірним. Підносити пишного шлейфа я буду з захопленням в серці.

Я почую у всій своїй постаті—смуток... Розриватися серце на клапті буде і в мене, і несміливо я запитаюсь:

— Чого моїй пані так тяжко?

Ти з погордою глянеш на мене, мов би вперше помітиш, мов здивуєшся й не зрозумієш:

— Як посмів ти втручатися в душу твоєї високої пані?!—прокажеш спокійно-зневажливо.

Я зігнуся ще дужче:

— Звичайно, звичайно...

І з горем безмежним прокинусь.

На душі моїй важко. У житті моїм темно. Розстання з тобою не могу знести я...

У вікно заглядатиме місяць зимовий. Попід хатою рипне чобітьми спізнілий прохожий. Зацвірінькає десь попід піччю цвіркун. Десь наладиться півень на перше співати.

...І згадаю я все.

І звуки пісень неспіваних, поцілунки дощів непролितих, і ласки, і радість, і щастя... І сум, і розстання.

Попереду вже не засяє в житті моя зірка, ніщо не заповнить мені спорожнілого серця, ніщо тебе не поверне до мене.

Ти не почувеш сухого короткого плачу. Ти не почувеш глухого падіння на ліжку, ти не почувеш, як прошепчу твоє ймення я ніжно...

Ти не відчуєш розстання.

ЗАЦВІЛА МОЯ ЛЮБА ¹⁾

(Мініатюра)

Зацвіла у садку конюшина.

Зацвіла моя Люба.

Зацвіла моя Люба, як рожева троянда весною: запашне своє листя вона розгорнула, ніжне проміння пустила з очей і красою кохання заграла.

Зацвіла у садку конюшина, і повітря наповнилось дзвоном і медом росяним.

Ой, не сій у садку конюшину, дівчино, бо сп'янить конюшина тебе, моя Любо.

Люба бриніла піснями, і співом навколо кружляли принади. Затопила у них свої мрії і поринула в мрії сама моя Люба. Метеорами гнались за нею кохання і не впіймали. Ароматами й бурями шалу зустріла весна— моя наймичка Любу.

У садку зацвіла конюшина.

Зацвіла й моя Люба.

Зложене серце було з пелюстків, але не звичайною квіткою—не розпускалось все зразу ніколи.

Пелюстки розгорталися у нім поодинці, пахтіли, конали і спадали один за одним.

І так безупинно.

Безупинно цвіла моя Люба.

¹⁾ Провірено й виправлено за оригіналом, отриманим від т. Л. Ковальова. В. Г

Цвіт її був недоторкано ніжний, рушляві пахощі—
грубим оком не можна помітити ніколи!

Так цвіла конюшина і Люба.

В холодку потолочила Люба усю конюшину, а на
сонці сп'яніла від її хмелю.

Не послухалась дівчина—побувала в садку.

Там цвіла ж конюшина.

Зацвіла й моя Люба.

Я—поет діамантовий, я—ворожбій. Мої очі ласкавого
кольору конюшини в цвіту. Заворожив я ними мою дів-
чину Любу. (А у Люби моєї очі агатово-теплі).

Є в мене хатка в норі лісовій під кущами. (В ту
хатку я зорі весняні хожу зустрічати). В тій хатці є в
мене ворон з міцним мосянджовим дзьобом напо-
готові. (Ним влучно він дзьобає в лоб моїм гостям).
У війстя на варті куняє зелена вовчиця, а серед хати
падає весь час зачароване зілля з сухих корінців ко-
нюшини.

Як павук, що чатує на жертву, я сідаю у темний
куток той нірки і жду.

Конюшиною п'яна прийшла у ту хатку дівчина Люба.

Мій ворон влучно дзьобнув їй лоба, зелена вовчиця
пісню кохання провила...

Люба надихалась диму запашних корінців конюшини,
надивилася в очі мої й покохала.

Зацвіла моя Люба і відразу укрила мене пелюст-
ками своїми.

Пелюстки її серця оберталися вмить у поцілунки і
п'янили мене, як роса конюшини.

Пелюстки осипалися з серця у дівчини і чим далі—
пишніше цвіла моя Люба. Чим далі, тим линуло більш
запашних пелюстків—поцілунків.

Вони груди мої розпирали. Вони дух мій захоплювали. Голова моя закрутилась від щастя.

А в садку все цвіла конюшина.

Все цвіла моя Люба.

Не чаруй конюшиною, хлопче, дівчину, западе вона в тебе незбувним коханням.

Ще трошки—і серце мое розірвалося в клапті. Ще трошки—і до щенту б спалило мене нестерпуче кохання моє.

Задушив би мене цвіт Люби моєї.

Бо в садку все цвіла конюшина. Все цвіла моя Люба.

Я втечу до своєї нори у гаю під кущами. Заховаюся там і тремтітиму весь переповнений вкрай своїм щастям.

Я боюсь розлити свій келих кохання і позбутись його насолоди, я вдень і вночі стергтиму свої скарби.

Серед хати не буде палати зачароване зілля кохання—його вбрала у себе моя дівчина Люба. Мої очі не будуть світитися ласкою барв конюшини в цвіту—мій ворон, знудившись без діла, дзьобне у них й виклює вмить їх міцним своїм дзьобом.

І з ними зникне він сам.

Повіється слідом за ним і весна—моя наймишка.

Лиш зелена вовчиця буде лежати на варті коло круглих дверей в мою хату, забувши пісню свою завивати.

Бо тепер її вмє співати одна лише Люба.

А в садку все цвіте конюшина.

Все цвіте моя Люба.

Моя Люба цвіте, як рожева троянда весною,—запашні пелюстки розгортає, ніжним промінням очі вбирає і грає красою кохання.

Повітря в садку конюшина наповнює дзвоном і медом росяним.

Бринить моя Люба піснями, і з співом линуть до мене весь час всі принади.

Я буду сидіти в норі і ловить пелюстки-поцілунки у ранішніх зорях і слухать пісень мого гаю.

То ж подарунки від Люби моєї!

Я за це їй зложу оцю казку-новелю, бо знаю— не в садку то цвіте конюшина.

Зацвіла моя Люба.

БЛАКИТНИЙ РОМАН

ІНТРОДУКЦІЯ

В твоїй душі була блакить стоячих вод, оздоблених блідо-зеленою ряскою. В ній була тьмава імла давно-минутих віків, вкритих таємничим серпанком чародійних явищ. Первісний шал і дикусська невибагливість.

В твоїй душі була блакить безмежних глибин холодних океанів. В ній було омління південних місячних ночей і млявість застиглого болотяного повітря, насиченого отруйними гострими пахощами. І міріадами бактерій жахливих хвороб.

В твоїй душі була блакить одвічної порожнечі.

Ти прагнув знати все і нічого. Ти не хотів. Спродваджував хвилини в безвість небуття.

Іна—твоя наречена. Ти не знав цього, але відчував. З самого початку.

У Іни була блакитна душа, і ти не знав її, а відчував байдужий. З самого початку.

В її душі була блакить свіжого весняного неба, блакить веселих квітів сонячної левади, омитих прозорою росою. В ній був простір і міць вільного моря і бадьорість ранішнього вітру гірських верховин.

В її душі була осліплююче-яскрава сонячна блакить.

Її душа була овіяна згагою життя.

Іна була повна віри, надії, любови й ненависти. Трьох сестер і їхньої матері, про існування яких Іна не знала, але відчувала.

Ти був сином своєї матері, дочки напіввимерлого народу південної спеки. Твоя мати—смуглява єгиптянка задивилась у священі води Нілю, прикрашені загадковими лотосами і зачарованими зорями крокодилів. В свічаді вод відбивалися безликі важкі піраміди й сфінкси, тьмарили їй мозок давніми, як порох віків, легендами про буття минулого, вливали чаруючу силу в її душу.

Єгиптянка закохалася у безликого сфінкса, що стояв ліворуч від дороги великих пірамід. Вона щодня носила квіти до підніжжя свого улюбленого, оповивала його холодний камінь своїми гарячими руками й лашцалась до нього гнучким смуглявим тілом.

Так вона досягла великої радості: вона заважніла.

В розкішному номері готелю, де мешкав пригожий вчений англієць, ти вперше побачив світу. Смуглява дочка південної спеки, що попала вперше туди, відчула свою помилку і порішила помститися за свого коханця.

Не встиг тебе побачити твій батько, а лише почути твій вереск, не встиг він ствердити, що ти був викапаний його нащадок, як засмоктуюче солодка отрута, одна з тих отрут, які знав тільки давній схід, була випита ним з ранішньою шклянкою кави. Протягом доби після того він зів'яв, сконав, списавши всю свою спадщину твоєї матері. Лікарі не викрили прикмет самогубства, а молодого вченого пишно поховали його земляки—англійці.

Смуглява єгиптянка того ж вечора понесла квіти до підніжжя свого улюбленого—безликого сфінкса, що стояв ліворуч від дороги великих пірамід. Вона оповивала його холодний камінь своїми гарячими руками і лашцалась до нього гнучким тілом.

На всіх її оточуючих вона дивилась з того часу поглядом зацькованого звіряти, а цілими днями блукала в дальніх пірамідах. В такому стані зустрів її батько Іни.

Батько Іни був єдиним примірником гульвіси. І коли левиця демімонду, спізнившись з абортom, мусила вродити від нього кирпату доньку, він у зворушливому захопленні ридав від щастя. «Левиця» більш ніколи на нього не звертала уваги й зовсім забула, що вона могла колись щось породити: у неї не було блакитної душі.

Іна тимчасом зростала у великому камінному місті, що приваблювало її вічним гаміром і людським божевіллям. Батько силкувався прийняти якнайжвавішу участь у вихованні своєї дочки, дивлячись на неї всякий раз з надзвичайною ніжністю і сльозами тихої радості на очах.

Після одної дворічної подорожі в Єгипет, батько Іни вернувся разом з твоею матір'ю і трилітнім тобою. Дочці старого Єгипту нащадок суворих скифів нагадав своїм обличчям сфінкса, що стоїть ліворуч від дороги великих пірамід. Прибувши з ним до родини Іни, єгиптянка все зрозуміла, а над вечір випав сніг, який убив її блакитну душу.

В ту ніч у безликого сфінкса, що стояв ліворуч від дороги великих пірамід, упала додолу голова.

В ту ніч не стало батька у Іни.

Два мертві трупи, з обличчями білими, як нововипалий сніг, спокійно лежали обнявшись у ліжку з виразом захованої одвічної таємниці на своїх непорушних устах.

Лікарі не викрили прикмет самогубства, а родичі й знайомі пишно поховали разом батька Іни і твою матір.

Ти цього не знав.

Твоя душа була зложена з двох ущерть повних великим змістом душ, в цілому ж вона являла собою порожню безодню. Душа Іни була зложена з двох порожніх душ і в цілому відзначалася повнотою осяйного змісту. Ваші душі являли собою два протилежні бігуни одної кулі і стриміли стати одним цілим.

Спадщина отруйна кров твоєї матері тяжким, незносимим прокляттям висіла над тобою. Ти хотів і нікого не міг покохати, крім своєї вигаданої мавки-мрії. Ти тужив за коханням. В тебе закохувалося кожне серце, в яке порожнім одрухом спадав твій блакитно-тьмавий погляд. Безодня твоєї душі несвідомо приваблювала й засмоктувала солодко кожного, хто хоч випадково зазірав в її глибини. Тоді ти став безкрайно байдужий.

Ти не кохав Іни, і ніхто не покохав її. Її всі любили за те, що вона їх любить. Іна була закохана у багатьох, але нікого не кохала. Не через те не кохала, що не могла кохати, а через те, що не могла кохати одного. Іна кохала зразу всіх, але тебе—надмірно. Її душа була необмеженою до кохання і до віддання себе в офіру загалові.

Її душа була переповнена надхненням змістом і осліплює яскравою сонячною блакиттю. Блакить її душі була протилежною твоїй. Ваші душі були бігунами одної кулі: вони не могли існувати одна без одної і не могли злитися. Як бігуни кулі—бігуни ваших душ не можна уявити ні нарізно, ні вкупі. Ти не знав цього,—але відчував з самого початку.

КОЛИ ПОЖОВКНЕ ЛИСТЯ...

Падає, падає листя.

Падає листя пожовкле на твою голову, на руки. В прозоро-блакитному, ніжно-холодному сонячному повітрі жовто-золоті сльози жалю за минулим... Падають нечутні і тануть як завмираючий лебединий сміх—лоскотною тихою тугою радісного небуття.

Оповитий різьом-жовтим серпанком осени садок задумано конав. Шемрала верхів'я дерев тобі про останнє... Молитовним піснєпохороном линули з хати звуки сопілки, на котрій тужила Іна за вікном. Тужила за весною. А за осіною?

Осінь — то вогневий птах, що, майнувши золото-пломінним крилом, сконає, спопеліє дощенту. Шалений танок різнобарвної смерті, що нижче в бурштинове намисто гаї і садки. Ти полюбив осінь.

Покохав осінь і зненавидів весну. Іде весна, як вагітна молодичка-міщанка в зеленому одягу без жадного смаку. Поважна і нечепурна, задоволена: родить, родить і їсть, їсть... Так безупинно. Ти покохав осінню красу і, коли пожовкло листя, забував про весну.

Коли пожовкне листя... Ти кохав.

Прийняв свою улюблену позу: тінню розіслався на солом'яній канапі, безсило кинув руки на поруччя, заплющив очі. Ні про що не думав.

Слухав смертний сміх осінніх сліз, що кохав. Мріяв-мавку...

Від блідоокої Іріс
з поцілунок смерті
тьмавий незримий ефір
Нілю свяченого твір
златно-срібній осені в жертву
мою насолоду коханням приніс,
наसолоду смертю Іріс...

Речитативом деклямував ти, і похоронний спів со-пілки Іни прагнув поховати це твоє кохання.

Коли пожовкне листя і полетить, повисне в павутинному повітрі... Коли твоя душа полине услід їм прозорим золотаво-блідим листком і подібно їм лишиться в павутинному повітрі... Ти кохав.

Дочку таємниць споконвічного, свою недосяжну дружину—біловолосу царівну Іріс з пишною квіткою лотосу на голові замість корони, із смарагдовими очима й губами-жаринами, з гадючим тілом—вогнем, з безсоромними рухами ти покохав безсонними блакитними ночами, покохав надлюдською мукою-коханням. З палаючими самозабуттям очима, з розслабляючим тремтінням в тілі ти видавав їй най-

кращі хвилини свого існування, ти віддавав їй місячну осінь в блакитній п'ятні своєї спальні.

Падає, падає листя.

Падає листя пожовкле тобі на заплющені вії. Ти відчуваєш в них поцілунки своєї Мавки-Іріс, що висмоктують з тебе кров краплю за краплею, що відбирають у тебе всі життєві соки, що лишають тобі лише забуття і тихий лоскіт.

Розплющив очі, а перед тобою стояла Іна з золотою короною волосся й оберемком запашного осіннього листя. І зразу заплющив.

— Чому ніколи... Ні одного погляду... Не поділилися зі мною тугою свого життя, щоб могла я понести її разом з вами і стати близькою,—лащилась Іна.

— Я пишу поему, де королівна, владителька жовтого палацу, покохала мене і жовті убрання. Чом не одяглися ви в жовте?

— Мій несподіваний,—рожево сміялася Іна,—ваш смак мінливий, як хвилі. Я кохаю вас і без цього, а поеми мені краще не читайте.

Вона схилилась над тобою і гладила твою руку:

— Розворушіться! Такого пекельно убийчого настрою не можна знести. Сьогодні до нас прибудуть червоні, сьогодні буде Яся, сьогодні ви мусите поговорити з нею, вона ненавидить вас, і це не можливо. Я хочу, щоб ви додержували нашу інтимну угоду і в дрібницях. Правда, ви це зробите? Правда ж? Ви так рідко буваєте у нас на дачі, ми так рідко бачимо один одного, ствердіть—правда?

Ти не розплющував очей, а Іна метушилася й непомітно для тебе поцілувала край твого вбрання, добачивши, як ти несвідомо повів потакуюче головою на її домагання.

— Мені однаково, тільки навіщо ви так багато балакаєте?.. Коли ми переконаємося, що кохаємо один одного, то ми станемо чоловіком і жінкою.

Сумно сурмили осінні голоси тобі про минуле, а їні—майбутнє.

Ти кохатимеш. Ти кохав... але зараз...

Коли пожовкне листя... Коли твоя душа полине у тьмаву блакить небуття... Так, її панну мавку Іріс, овиту блакитним баговінням червоногубу мрію ти не можеш забути.

— Так.

— Так,—ледве чутно торкались тебе пожовклі осінні листки і стверджували.

Конав золотий присмерк, осінній і білий місяць тремтів між деревами в жадобі кохання. Тобі неприємно було слухати, як сопілка Іни промовляла виразно про весняні поцілунки й обійми. Коли пожовкне листя—немає весняної туги.

Ти змінив свою улюблену позу й пішов назустріч хвилюючій радості. Ти віддаси сьогоднішню блакитну ніч їй, віддаси насолоду самозабуттям в п'ятьмі маленької чужої кімнати.

На веранді мусив зупинитися й опустить долу погляд: назустріч наближалася. Яся Ти не почув, що прошепотіли її шарпкі підмальовані губи, ти не помітив, як стриміли вони до злиття з твоїми в шалених, бурхливих поцілунках і стояв, аж поки вона зникла.

В рано освітленій просторій вітальні хтось великий ставно ходив з кутка в куток.

Вперше за довгий час твій погляд зустрівся з чужим.

Чи ж із чужим?

Твій погляд зустрівся з променистокарим поглядом високого огрядного, трохи заповного мужчини літ під сорок з смуглявим обличчям, русявим волоссям і такою ж кучерявою бородою. Перехрестя ваших поглядів

тривало надто довго і було надто глибоке. Після таких поглядів їх власники зразу розуміють більше, ніж треба. Ти не думав про те, що він відчував, але сам відчував, як шумувала в тобі кров.

— Мене зовуть Чоловіком, присядьмо, юначе, познайомимось.

Ти сидів біля Чоловіка на канапі, а його рука важко лежала на твоїй. У нього був вітровий голос з тембром:

— Кажете нудно? Коли розгубили життєві цінності, нічого не залишається більше, як лише нудьгувати й жити на прибутки від чужих капіталів. Мені вас дуже шкода, бо ви мені подобалися, і я хочу примусити вас переконатися ві мні.

Чоловік дивився на тебе пронизуватим карим поглядом, а ти все дужче відчував незнане, свіже шумування крові в собі.

Коли пожовкне листя, а блакитна ніч вступить в свої права... Ти віддавав їй найкращі хвилини свого існування. В маленькій чужій кімнаті панна вперше примушена була боротися за тебе, боротися з мужчиною.

Вона прийшла, як і звичайно: зі сніжно-білим розпущеним волоссям, зі смарагдовими жадібними поглядами і губами-жаринами, зложеними для всепроймаючих поцілунків, вся безсоромна і вогнево-гола. Ти відчув тоді, що згасла в тобі вічно нова згага пестоців, що залишилися вони чимсь старим, заялозеним, а заступило їх щось нове, щемляче, перед чим в знесиллі згиналися коліна й тремтіло серце. У весь зріст поруч з мавкою став Чоловік з засмаглими зарослими грудьми і мужнім станом. Він своїм тембровим голосом кликав кудись і обіцяв життя. Вся—гріх, кинулась тобі в обійми мавка-мрія з погрозою залоскотати до

смерти. А ти, як і весною, відавався млявий і не від-
повідав. Не спліталися, як раніше, твої руки з її гаря-
чими руками, не зливалися твої губи з її губами-
жаринами.

Блакитне місячне проміння невмолимо освітлювало
її прозаїчне жіноче ество, і казкова мрія розпливалася
і щезала разом з димом твоєї цигарки, що нервово
ряд-у-ряд її палив.

Щоночі з'являлася вона, як і звичайно, щоночі ла-
щилася і щезала разом з цигарковим димом, аж поки
не стирався образ мужнього Чоловіка, що кликав, аж
поки не згас блакитний місячний серп і перестало
падати осіннє, пожовкле листя.

Коли пожовкне листя, і твоя душа полине в бла-
китну безвість, ти тужиш за царівною мавкою Іріс і
пригадуєш перемінні її перемоги над тобою і над Чо-
ловіком. Коли пожовкне листя...

В САДКУ КОЛО ХАТИ

Потім мені довелося з Іною...

(Садок коло хати почорнів, і безсиле сонячне тепло
не могло змінити його похмурого вигляду).

Про тебе:

— Навіщо ви його перетягли в роботу червоних?

Вона задоволено-здивовано вся повернулася:

— Перетягли? Адже ж він не належав ні до якої
сторони, і перетягати його не було чого. Та це і не я
зробила,— сумно додала вона після довгої задуми.—
Після зустрічі з Чоловіком він завжди був з червоними,
і майже щоразу приходив на наші збори, за винятком
хіба останніх часів.

— Чоловік?

— Ви його не знаєте. Це мій дядько, лісничий по
прізвищу «Чоловік», будучий демагог. Зараз він хо-
вається в льохах. Здається, його піймають.

Іна говорила уривчасто, і в її словах про Чоловіка вчувалася захована злість.

Я зідхнув якнайглибше:

— Привчає себе. Це страшна зброя. Перед погрозою її не один зраджує. Це не те, що було в старі часи. Тепер дуже вподобали льохи... Згадаєш про ці, може, неминучу долю і затремтиш. Так хочеш жити, вхопити від життя найбільше... Ви знаєте, як щемить боляче, коли мов перед смертю перегортаєш сторінки свого життя і не знаходиш всього, що мусить бути:— не знаходиш особистого щастя. Коли б не фанатична віра в неминучу, !за стільки років виборену перемогу червоного всесвіту... І хоч не нам про це говорити, все ж хочеться. Хочеться тої ніжності, якої давно не знав, яка цінна. Ви не подумайте, що я говорю про себе з вами. Але він. Його втягнуто в роботу, треба передбачати і наслідки. Він такий особливий...

Іна пригорнула мою голову до своїх грудей і глядила по чолу вгору:

— Що за настрої. Не треба.

Я привернув своє обличчя до її обличчя, і ніжний, короткий як блискавка поцілунок опломенив нівші уста.

Ми, солодкб розмовляючи, близькі покинули вечірній садок коло хати і в маленькій кімнатці з тьмаво-зеленкуватим освітленням спали і не спали. Потім ствердили свою віру в нашу перемогу.

— Я його дуже люблю,—говорила про тебе Іна, вранці прогулюючись зі мною в туманному садку коло хати і кутаючись у велику хустку.— Він такий безпорадний і вишуканий, не ворожий. В нього всі закохані, і мені це так приємно.

Заласкана мною Іна забула про ваші взаємовідносини. Забула про те, що ти ні разу не поцілував її, забула, що вона ні разу не цілувала тебе, забула про те, як не раз, необачно заснувши у неї на ліжку, вранці

ти ніжно заявляв, що не наспів ще час здійснення інтимної угоди юнацьких ваших літ.

Люба, вона щиросердно забула про все це, а на розстанні я палко її цілував.

За тим в садку коло хати відбувалася трагедія. Сивий холодний туман окутав блакитну душу Іни міцними тенетами. Обнявши вогкий чорний стовбур мужнього дуба, вона ридала злими слізьми, що мов краплинки роси серебрилися на її віях. Самотниками проходили повз її очі численні ряди червоних борців, що були жахом старого світу. Вона мусить усіх їх полегчити, підтримати на скрайній путі, вона... А вона ж просто дівчина, яка нічого не вміє, не вміє навіть ненавидіти так, як це вважає за потрібне. Вона лише ридє з ненависти...

В садку коло хати, в тумані і в сльозах Іна заприсягнулася навіки—зробити для всіх те, чого вона сама від себе вимагає—кохання. В знак вірності свого заприсягання, вона урочисто поцілувала холодний стовбур мужнього дуба.

Щира, наївна Іна! У вирові боротьби розтопчуть тебе, як тендітну польову квітку, кінські копита дикого табуна.

В садку коло хати лишиться твоя блакитна душа сумувати улюбленими тобою звуками сопілки за животною весною, сумувати серед поруділого листя і сивих туманів.

В садку коло хати лишаться спомини однаково близьких і однаково чужих тобі людей, а сама ти навіть не зможеш піти по світу шукати людського духу й полекшень своєму людському лихові.

В садку коло хати, на стежці від хвіртки вирости жаб'ячі опеньки, які дуже зацікавили Іну. Схилившись над ними, вона зірвала...

Потім засоромилась і посадила їх знову у викопану яму. Вона ще не прочитала листа Ясі!

Тітка писала... Не писала, а дряпалась у вічі, — Іні зробилось так гірко, немов вона наїлась цих жаб'ячих опеньків. Якби була зараз побачила Ясю, поводитися б з нею так ласкаво, як ніколи.

Іна блукала в тумані і силкувалася собі уявити сонце. Її блакитні поривання кружляли у верхів'ях дерев, понад туманом в садку коло хати несвідомо зв'язані з тобою.

ПАЛАЛА ЧЕРВОНА ЗАГРАВА

Довгі роки точилася нещадна боротьба двох світів. Давно вже вона загубила свої окреслені форми й перетворилася в стихійну, уперту, масово-криваву боротьбу. Людськість забула мирне життя. І ніхто не знав, що трапиться з ним завтра. Не хотів знати.

В околицях великого міста, в якому давно не було жодного уряду, лідер червоних, Чоловік, зібрав нараду в напівзруйнованому великому подвір'ї. Сідало сонце за кам'яницями, коли ти зблід, підвівся і пошепки промовив:

— Національна гвардія...

Крізь відчинене вікно вітер зашелестів паперами на столі, і більше нічого не було чути.

У тебе солодко підгиналися коліна, і незнана блакить стисла твоє серце в тремтячому ваганні. Чуйно ловила вона якісь нечутні звуки, і крізь твій тьмавий погляд вирисувалося невиразне щастя.

За хвилю всі позникали.

Внизу перед тобою стьожкою сіріла вулиця. Ти долічерва ліг на дах, а гава цікаво наглядала з сусіднього димаря: лежить бо чорний труп. Коли б вона могла зазирнути тобі в вічі, її пташине серце стислось би від смертельного жалю. Своім блакитно-тьмавим по-

глядом ти байдуже повів по кулеметних стрічках і по сірій стьожді міської вулиці.

Чоловіка з тобою не було, але ти хотів зробити все для нього. І коли вулиця зацокала важкими чобітьми гвардії, ти не запитав себе, чи не могла випадково десь поблизу бути близька тобі людина. Ти знав, що Чоловік там не може бути, ти почував це. З безкрайно байдушним уважним виглядом ти завів машинерію.

Оглашенно підхопилася гава і не знала, куди летіти-тікати. Задзвеніли шиби у вікнах, забрязчало шкло на брукові, зацмокали кулі по вулиці, безпорядочно зміцнілось гупання важких чобіт десь унизу.

Твій кулемет гавкав весь час з невеликими перервами. Мов вірний пес. Я чув його настирливе гавкання, навіть крізь чиїсь інші численні постріли, навіть тоді, коли до нього приєдналися ще два інші гавкання.

Я знав, що ти лежиш на даху і спокійно-уперто опорожнюєш кулеметні стрічки. Затріпотало мені серце, і я захотів негайно побачити Іну.

Зростала заграва. Червонодимна й незрозуміла. Спокійна. Озираючись на неї, я вийшов за місто й відчув, що палає подвір'я, де лишився ти на даху.

Нестерпуча згага знайти Іну гнала мене вперед. Захоплено похапцем позираючи на заграву, я радісно летів у лагідно-тиху рожеву від світла пожежі ніч.

Зростала, грала червона заграва.

Вдарило й упало раптом щось в грудях у мене. Я зупинився.

Під безлистою грушею мужня постать Чоловіка. Нахилився гнучко до Іни, тримаючи її за стан.

Блакитна Іна. Іна блакитна! Я гордий за тебе! Я раз заграва! Іна як заграва! Я був щасливий вищим щастям, коли великий міцний Чоловік вхопив тебе поперек, підніс від землі, а потім злилися обое з землею.

Іна не противилася, а я життьєорядно співав. Я забув про її майбутній блакитний сум.

Росла, палала червона заграва.

Я був вкрай переповнений життям і вспішав йому назустріч. Кров переповнила жили, а від близького полум'я було душно. Було душно і Ясі, яка захищалась і зупинилась біля занедбаного паркану. Вона загубила капелюх і перук-шиньйон, а на ній помітні були сліди боротьби з вогнем.

— Де він? Він зараз має бути моїм!—Яся питала і дивилась крізь мене. На її спітнілому обличчі грали вогні пожежі і змазались фарби. Яся вказала пучкою на заграву:

— Без нього я більше не можу!

Я взяв Ясю за руку і прислухавсь, як відбивалися в мені шуми заграви.

Я переконаний, що ти розумів Ясю більше, ніж я. Я знаю, що Яся розуміла тебе,—але то був мент, коли вблизу шуміла гаряча заграва. І наші груди розпирала згага життя. Яся заплющила очі й впала в мої обійми. Наші спітнілі тіла сплелися в одне ціле під рожевим від світла пожежі парканом. В пізньому осінньому бур'яні.

Вблизу палала, грала гаряча червона заграва. В ній непомітно повз нас промайнула твоя постать з ознаками опалення в одежі.

Знесилені ми з Ясею радісно співали, а потім я пристав до озброєного загону червоних, який прибув на місце пожежі.

Ти не знав, що відшукаєш Чоловіка, але відчував. Ти несвідомо йшов вперед і знаходив задоволення в самій ході.

Старожитній курінь нагадав тобі щось предковічно-кривне, а Чоловік в ньому був як первісний дикун, що надміру стомлений—відпочивав. В розстібнутій сорочці,

з далеко відкинутою назад головою і звіряче-повним сном.

В тобі почалося невідоме шумування крові. В тобі прокинулося одвічно тьмаве захоплення. Ти тремтів.

Палала, грала червона заграва.

Не стримав себе і напружено стрибнув уперед. Стиснув міцно кулак і погрозово кинув його в небо. Обсмалене волосся, подерта одіж робили тебе схожим на печерного мешканця передмікенської доби, а в твоєму глибинному погляді щезали всі надбання новітньої культури. Твоя блакить сполучилася в одноцільну пляму зі спокійно-величною, таємничою загравою. В тобі вона росла, палала.

Простяг уперед ласкаві свої руки і наблизився до сонного.

Чоловік—лідер червоних в той мент злився з образом твоєї душі в одне щемляче омління. Ти пригорнувся до його могутніх зарослих грудей. Тобі нічого не було треба.

— Це ви, юначе?—запитав раптово Чоловік і спростання обняв тебе сильною, хапкою рукою.

Плетево тину творило незграбне мережево на тьмаво-рожевому нічному фоні заграви. Суха солома неохоче шамотіла, а в роті у тебе пересохло. Чоловік знов заснув.

Великий, вилитий з тіла-криці, зарослий фавн—лідер червоних. Це той, що темними ночами снівся тобі і обіцяв життя.

Це той...

Злякано жажнулася солома, на фоні смішного мережева зросла велетенська постать—примара. Чоловік згори міцно стис тебе за лікоть, а в горлі запекла згага.

Млявість насиченої болотяної блакити всмоктала в себе твої поривання. Чоловік згадав недавно Іну. Під безлистим деревом, тримаючи її за стан.

Коли в незрозумілому самозабутті ти в знесиллі впав на соломі без тями, Чоловік відчув, який дорогий ти для нього, який необхідний. Дивувався,—невже тебе так образив? Не повірив, посміхнувся. Розправив широкі плечі, випростав на сторони руки, вийшов з куреня й вигукнув...

Палала, грала, червона заграва.

АОРИСТ

У темних провалах одвічної тайни снувалась легенда аорист. Знаки незнані і давні твою тамували блакить. Чийсь придорожній нагробок з дикого каменю дороговказом шлях твій відзначив, нудьгу невимовну й байдужу у душу тобі навівав. Питьму безкрайних світів ти зором незрячим своїм пронизав і застиг в бутті.

Будівлі титанів, величні квіти, аромат саркофагів і порох віків. Ритмічно гойдалися постаті в убранні фіялковим, довгім. (Над усім панувала нерухома застиглість ворист). Дим благовоній, отруйні напої, тогочасна свідомість і погляд бездонний людини-аорист—гойдалися разом з тобою. З болем солодким ти линув в безвість лоскотно-щемлячу.

Смертельне кохання—байдужність аористі!

Підобгані ноги під себе і руки уперті у ліжку, безсило піднесені вгору уста, гойдання ритмічне.

Юги в індійських печерах хай вчаться у тебе.

О, сількісь!

Темно в кімнаті. Темно і дико на дачі. На кручі над насипом грізним центрозалізниці гуляє у голих деревах бурхливий вихровий; оскраженіло боре усі перепони, дико стрясує стіни твоєї схованки.

То шуми баграві стихії аорист. То говір твоєї душі!

Ти радо всміхнувся,—всміхнувся! Ти міг заспокоїтись. Відпочинок знехотя прийняв, як приймав усе інше.

Де Чоловік?

Ти глянув навколо. Коли б не негода на дворі, пішов би відразу до нього в сторожку.

Але було тобі на душі спокійно і лінь, а в темних провалах одвічної тайни снувалась легенда ворист.

Здригався від напруження й скаженої ходи експресний потяг. В непроглядну темряву ночі кидав яскраву смугу іскор. Гуркіт і брязкіт виповнювали на мить буряну порожнечу темного кола і знову зникали за вітром. Дві червоні крапки щезали в невідомому, нагадуючи про той клапоть життя, що летів в блакитну недосяжність. Солів і нетерпляче приставав на підоймі.

Ти чогось з'якався і не міг відшукати причин. Адже ж повз твою дачу проходили не раз потяги, а до того, що тебе ввіймають білі чи кольорові, ти ставився спокійно, як і до всього іншого.

Лютував коло дачі вітер.

Шипів і стрибав поміж вагонами й здирав все, що не було міцне зв'язане з основною масою його воюга—потягу.

Стоячи на буферах останнього вагону, вона вчепилася в якесь поруччя, вистромила на заплещений злий вітер, зігнулась як пантера до скоку, і в неї завмирало дихання. Рвав вітер її сукню, засмоктуюче тя за собою і лякав.

Щось рвануло... На буферах нікого не лишилось.

Яся вмить підхопилася з землі на стрункі ноги, прислухалась до зникаючого потягу, несвідомо притулила руку до невеликої рани на голові, пригнулась і зникла поспішно.

Лютував вітер за вікном твоєї кімнати і заглушав шпаркі чиїсь кроки на веранді дачі.

Ти сторожко розбирався і не міг розібратися.

В хаосі титанічних пірамід і експресного потягу тремтіла легенда ворист.

В шибу темного вікна вона зашкрябала пальцями. До мовчання буряного вітру додалося твоє мовчання. А коли відхилилися двері і до твого ліжка підстрибнула Яся—ти заспокоївся.

— Я прийшла, бо не могла не прийти. Не могла-більше.

У темних провалах одвічної тайни снувалась легенда аорист.

Гойдався ритмічно, поволі, на ліжкові сидячи. Яся присіла в куток під дверима. Буйно палало кохання у її грудях. Підвелася, протягла руки. Душила одіж: хапливо скинула все, лишилась в короткій білій кошулі.

Тоді ти спокійно одягся: щось нагадала собою сторонне для тебе. Питьму безкрайних світів ти зором незрчим своїм пронизав і застиг у м'явому забутті.

Яся тілом гарячим вилась на тобі.

Величні будівлі титанів, квіти величні, аромат саркофагів і порох віків.

Вона цілувала тебе куди хотіла і як хотіла.

Ритмічно гойдалися постаті тьмаві в убранні фіялковім, довгім.

Яся шепотіла надхнено і гарячково, а солодка безсильність всю її розтопила.

Дим благовоній, отруйні напої, тогочісна свідомість і погляд бездонний людини—аорист гойдалися у твоїх очах.

Яся м'яло скрикнула, і ти її ніби вперше помітив:

— Ви мені заваджаєте,—спокійно їй проказав. Вчувся скрегіт зубів. Яся вдарила тебе по обличчю, а ти її вдарив у груди. Вона зникла негайно.

Потім ти м'яво мусив почати пригадувати:

— Чого вона сюди з'явилась? Чого їй треба? Вона за щось, здається, вдарила мене. Але я їй нічого ж не зробив!

Голі дерева рипіли, стогнали. Чорні дерева. З веранди з'явилась між ними біла й напівгола постать повії. Тинялась від одного до другого стовбура—шукала. Душа Ясі зблідла від холодного жаху. Вона хотіла втекти кудись, назавжди,—вразило її смертельно.

— Коли б він виявив хоч презирство, хоч ненависть, хоч огиду, а не тогобічний спокій. Не спокій!

Але я його, здається, вдарила—то за сороку Іну,— машинально думала про тебе Яся і божевільним поглядом шукала гілки.

Платан біля веранди нічим не відрізнявся від усіх інших платанів. Хіба лише тим, що з боку нього в повітрі гойдалося, біліло чиясь тіло.

Несамовито гуде вітер, оскаженіло бере усі перепони, дико стрясує стіни твоєї схованки. То шуми баграві стихії аорист.

Ти заснув без снів.

Рано удосвіта, коли на безхмарному тихому небі займалися ранішні зорі, а природа спокійно й задумано відпочивала, ти обережно вийшов зустрічати сонце.

Як вийдеш ти з хати і випадково поглянеш в садок, на платані побачиш холодний і довгий труп Ясі. Обминеш його ти байдуже і підеш:—

Зустрічати сонце осіннє.

Індіго і кобальт навперейми змагались за своє павування в освітленні твоєї путі. Кошулю і ноги на трупі окутав суворий ультрамарин. Край неба баканом закаляно.

Стримів ти до нього і ні про що не хотів думать. Попереді в тебе життя й Чоловік, позаду ж—труп Ясі висить.

Чим же ти винен? Хіба лише тим, що всі інші не такі, як ти?

У мене стискається щось у грудях від жалю за тобою. На тебе не повпливала шкідливо смерть Ясі: ти був безкрайно байдужий, а Яся не могла поводи-

тися інакше. Ти спокійно пішов далі у життя, мов пішов на коротку прохідку. Пішов між іншим і не повернувся.

Чийсь придорожній нагробок з дикого каменю дороговказом шлях твій відзначив. У темних провалах одвічної тайни снувалась легенда аорист.

ПІД МІСЯЧНИМ ПРОМІННЯМ

Це був останній прояв осінньої ласки. Навіть місячними ночами не почувалося осіннього холоду.

Під ногами шамотіло сухе листя, а у вірхів'ях дерев місячне проміння творило срібно-блакитну різьбу. Ти задумано йшов без дороги поміж деревами. Ліс чатував.

Блакитна пляма місячного світла знизилась на землю і пішла тобі назустріч.

Вона була в білому хлоп'ячому вбранні, підперезана синьою стрічкою. З розпущеним довгим волоссям.

Хіба ти міг знати, що то?

Перелякано-благаюче простяг до неї руки:

— Вибачте, але я, здається, зблудився; мені треба до сторожки лісничого.

Вона зупинилася й мовчала. Відколи ж ти бачив, що в неї заплющені очі, зробилося моторошно. Ти відчув, як полинув, гойдаючись по знесилюючих лоскот них хвилях невідомого. Пішов.

Не відстаючи ні на крок вона нечутною тінню слідувала за тобою. Тобі хотілося вітром тікати, несамовито бігти вперед від неї, але ти неупевненою ходою стиха посувався від дерева до дерева. Чудно тремтів. Твоє обличчя нагадувало місячну пляму, а ти намагався йти з заплющеними очима. Блакить твоєї душі застигла під місячним промінням. В ній відзначилися нові стиски серця, що до безтями знесилювали тебе.

Аж поки не почав ховатися за лісовим обрієм
тьмавий місяць.

Поки не спіткнувся ти на тин, через який і переліз.
То була сторожка лісничого. То було в переддосвітній
час, коли ти почував утому в колінах і в серці.

Несподівано вона вийшла тобі з двору назустріч.
В білому хлоп'ячому убранні, з розпущеним волоссям.
І зустрілися біля відчиненої стодоли, відкіля надихало
теплим запашним сіном.

— Ти переспши до ранку тут, а я тобі принесу за-
раз напитися молока,—взяла вона тебе за руку, а її
вітровий з тембром голос нагадав тобі голос Чоловіка
і заставив тривожно забитися серце.

Стримано ласкало тебе м'яке ніжне сіно і запро-
шувало вснути. Чиясь гумова гаряча рука обвила тебе
за ший, підвела голову й приставила глечик до уст.
В напівсні ти покірний ні на що не звертав уваги.

Хіба ти знав, що пив?

Ти відчух давно знане тобі повільне гойдання на
лоскотних хвилях.

А на устах довгий засмоктуючий поцілунок. І за-
буття.

Поволі загубив памороки і не знав, що було далі.
Ніколи й не визнаєш.

Може, ти заснув?

Під місячним промінням ти одужував, поволі підво-
дився з ліжка, на котрому лежав цілі дні з ранку до
смерку. І йшов.

Під ногами шамотіло сухе листя, а у верхів'ях дерев
місячне проміння творило блакитно-срібну різьбу. Тебе
лякали місячні плями внизу на стовбурах. А коли ти
озирався назад, бачив її.

Вона йшла в білому хлоп'ячому вбранні, підперезана
синьою стрічкою. З розпущеним довгим волоссям.
Тобі хотілося тікати вітром, несамовито бігти від неї

вперед, але ти неупевнено посувався від дерева до дерева. Чудно тремтів.

Не наздоганяючи й не відстаючи, нечутною тінню вона слідувала за тобою.

Ганка — смуглява дочка Чоловіка. Вдень це була звичайна дівчинка в запасці, що очоче допомагала своїй глухій і німій бабі в хатньому господарстві. На тебе не звертала особливої уваги і, як і всякому хворому, подавала тобі води, застеляла ліжко. Мало говорила і не дивилася на тебе.

А коли сходив місяць, і його ще не було видно за лісом, вона впивалася в тебе своїми великими карими закоханими очима і не могла відірватися. Під місячним промінням вона завжди прогулювала в лісі, переодягшись в біле хлоп'яче убрання свого покійного брата і підперезавшись синьою стрічкою.

Тепер замість того, щоби під місячним промінням з заплющеними очима йти на зарослу полином могилу матері—Ганка невідступно слідувала за тобою.

Ти без волі, підсвідомо і неупевнено гуляв лісом, аж поки починав ховатися за лісовим обрієм тьмавий місяць.

У загоржі сторожки перестрівала тебе Ганка. Тремтіло і блідло місячне проміння. Місячні плями затьмарювалися і зникали. Твоє напруження змінювалося втомою.

А укладаючи тебе, надмірно стомленого, спать у ліжко, Ганка з захопленням цілувала твої безсилі руки.

Ти не міг зрозуміти. Ти не міг заспокоїтися. Одвик. Забув.

Ледве заплющував очі... Ти її бачив. Ти міг торкатися її.

Її прибивало на берег дніпровими хвилями. Зі сніжно-білим мокрим волоссям. Зі вплетеними в нього раками замість квітів. З жахливо-посинілою красою роздутого

тіла. З заплученими очима Іріс. Вона нежива зазіла на кручу над Дніпром і докірливо лягала блакитним трупом на пожовклих листах під місячним промінням.

Це повторювалося всякий раз, як тільки ти заплучував очі. Не міг вснути.

— Де батько?—гарячково запитався ти у Ганки.

Ти ніби вперше її побачив і застиг в надзвичайному здивуванні: так похожа вона була обличчям на Чоловіка... Ганка злякалася, і її великий зір тремтів під твоїм тьмаво-настирливим поглядом.

— Немає...

Потім вона до самого вечора плакала. Тихенько хлипала в закутках. Ти лютував на неї. Не міг бачити її обличчя, так похожего на обличчя Чоловіка. Леде заплучував очі... Докором гойдалася на хвилях мертва Іріс. Мрія-мавка, овита блакитним баговінням.

Над вечір зашумів ліс, і місячні плями метушилися, стрибали на деревах. Ти був дуже занепокоєний і пішов не в лісний гомін, а до Дніпра. Маленька Ганка в запасці, згорбившись, йшла за тобою. Вона, здається плакала: ти не озирався. Вспішався, розмахував руками, почував себе дужим і диким. Вітер розвівав твоїм убранням.

Коли ти спустився до Дніпра, Ганка лишилася на кручі й почала кидати в тебе камінцями. Чим дал більшими. Ти іноді пригинався, аби вона не влучила тобі в голову. Ніби хотіла сказати:

— Лишайся там. Більш ніколи не вертай назад.

Під розірваним місячним промінням ти шукав на березі знайомого трупу. Бродив по коліна в воді. Заклопотано придивлявся. Перебігав з місця на місце. Первернув чийсь човен. Спітнів.

— А, може, швидше знайду на кручі?..—І ти подерся на кручу.

Затремтіло в грудях у Ганки в передчутті недоброго. Перелякано побігла кудись вбік.

Коли ніде нічого не надибав, з розпукою в серці ти втомлено заплащив очі...

Під розірваним місячним промінням Ганка метушилась біля трупу, як кішка біля кошенят підчас небезпеки. Закривала його сухою травною й пожовклим листям. Посипала його землею. Але все це ти розгріб і розкидав. Вітер тобі допоміг. А місяць висвітив тобі знайомі риси дужої постаті—смугляве обличчя, русяве волосся й таку ж кучеряву бороду. І чорну рану в мужніх зарослих грудях.

Як стій, випростався, заломив над головою знесилені руки і мов підтятий упав на труп.

Цілував чоло і руки...

Під місячним промінням в блакить твоєї душі упав наглий камінь і розгойдав може в-останнє її стоячі води, оздоблені блідно-зеленою ряскою. Круги ширились, дужчали й не стихали.

Ганка сиділа осторонь. Звірятком. Під місячним промінням. Вона бачила вже втретє труп батька. Вона вже не могла плакати ані за батьком ані за своїм місячним коханням. Під місячним промінням в неї спорожніла душа в німому стремлінні до тебе.

Під місячним розірваним вітром промінням.

Коли б ти міг бачити свій тьмавий блудний погляд...
Коли б ти міг чути своє закрижаніле серце...

Ти знав, що ти не можеш лишити трупу. Не можеш відійти від нього.

Розпачливо хлюпались хвилі об човен. Вохко вітер у вуха свистів. Сизий місяць намагався схватись за куці злякані хмарки. Ганка старанно гребла веслом, а ти пильно вдивлявся у місячні бризки води.

Труп чоловіка лежав на днищі човна. Під місячним промінням з ним ти прощався в-останнє. Міцно схопив поперек, аби більше його не було. Аби більше його ти не бачив. Не снів.

Коли не спромігся підняти:

— Допоможіть мені, Ганко.

Розпачливо човен хитався, стрибав. Зачерпнулися хвилі. Подилася вода,—і...

Мовчки ви перекинулись: ніхто з вас не скрикнув. Силкувались вчепитися за перевернутий човен. Ковзались руки.

Труп Чоловіка відразу спустився на дно, а поблизу самотнє на хвилях гойдалось весло.

Ганка—прирічна мешканка. Ганка чула в воді себе рибою. Але міг і ти плавати. Лише холодно. Лише страшно. Під місячним промінням.

Під місячним промінням відбувалася трагедія. Трагедія смуглявої Ганки, дочки Чоловіка. Гострим сумом серце її защеміло:

— Я більше його не побачу. Він більше до мене не верне.

В-останнє дивилась на тебе. Тяглася руками.

Ти відчував небезпеку. Ти відчував щось недобре. Гривався як далі від неї.

— В-останнє... хоч поцілую...

Вмить опинилась перед тобою. Обхопила міцно за шию руками-обценьками. Вп'ялася губами тремтячими у твої губи...

Рішуче відривав її від себе і почував, як засмоктує вода вас на дно. Прагнув врятуватися, жити. Надаремні зусилля. Аж поки Ганка мляво згадала:

— Тепер я можу спокійно йти до батька і нені...

Руки відпали від тебе, безсило повисла на місячних хвилях. Ти стомлений бачив, як вона тонула під місячним промінням. Як поволі зникала під водою. І більше вже не з'явилась на її поверхні.

Спадщинна отруйна кров твоєї матері, що тяжким, незносимим прокляттям висіла над тобою, поглинула ще одно офірне серце. Під місячним промінням порожнім одрухом спав в нього твій блакитно-тьмавий по-

гляд. Безодня твоєї душі засмоктала його непере-
можно. Привабила і прив'язала місячним промінням.
А його мовчазна трагедія не лишила в твоїй душі жод-
ного сліду її спогаду.

Лише життєві проскими загубилися. Ніби обірвані
листки забутої квітки.

То не стало Чоловіка. Не стало того, хто кликав і
обіцяв життя вітровим тембровим голосом. Шумування
крови в собі ти поховав у шумі вітру і хвиль. Під мі-
сячним промінням.

З полегченням зідхнув: відтепер ти будеш свобод-
ний. Порожній.

Ти вистраждав це...

...під місячним, розірваним вітром промінням.

БЛАКИТНІ ДУШІ

Грудень сухий і безсніжний зимном окутав душу
твою спорожнілу. Ночі холодні не приносили сну й не
кликали з хати. Вдень ти подовгу грівся у калорифера.

Ви оселилися з Іною в місті. У великому камінному
місті, в якому давно вже не було жадного уряду.

Ти завмер з пережитого, а Іна боялась підходити до
тебе. Ваші душі застигли в сторожко-напруженому
чеканні. Ти не відчував, що Іна твоя наречена. Ти ні-
чого не відчував. Не хотів. Спроваджував хвилини
в безвість небуття.

Іна тужила за життям і не могла грати на сопілку.
Вона виявляла лише в душі силу ніжності до тебе.
І турботи в дійсності. І величезну енергію в громад-
ській праці. Зворушливо ласкаве відношення до мене
й до всіх товаришів. Вона не знала, що ваш блакит-
ний роман наближається до кінця. Лише відчувала.
Тоді згадувала:

— Коли ми переконаємось, що кохаєм один одного,
то станемо чоловіком і жінкою.

З лоскотною тугою кохання тяглася душею до тебе:
— Хіба мені треба переконувати себе чи когось
іншого?..

Я часто одвідував Іну. Я б хотів вітати й тебе, але
ти не звертав на мене уваги: я часто одвідував Іну.

Я схилив голову свою наболілу на коліна до Іни.
Я ловив її душу зворушливу:

Коли б я міг умерти коло її ніг.

Мій блакитний роман не почався. Не почавшись,
скінчився.

Іна вся тогобічна, прозора. З задуманим сміхом
в очах. Зі схованою тремтячою радістю. З підсвідомим
чеканням.

Тоді не міг вже я цілувати її. Вона легенько, але
рішуче відвела мою голову від своїх уст.

Тоді не міг вже я вітати тебе. Ти не звертав на мене
уваги, але Іна; щоразу ніжніше підходила вночі до
твого ліжка, щоразу ніжніше вітала твій сон. Щоразу
важче мені було слухати оповідання про це:

— Йому зараз нічого не сниться. Він хутко одужає.

Тоді я забував їй сказати:

— До побачення...

Мені здавалося, що я більше не з'явлюся до неї.
Я дуже часто одвідував Іну.

Білі ночі рідко бувають.

Ти не спав, але снів.

Білі ночі холодні. Білі ночі думку твою устрикнули.
Твоя думка проснулася, встала. Ти визирнув у вікно і
побачив —

— Білою вулицею міста йшла Іріс з Чоловіком у
парі. Лащилась палко до нього.

Ти скрикнув.

Ніжно стурбована Іна з'явилась негайно. За руку
тримала, у вічі тобі зазірала.

— Що з вами? Стомилося серце у вас?

Ти почув, як краплини крові важко спадали у море тьмавої блакити твоєї душі. Як стало рожевим від них. Мов під сонцем західнім.

Ти вперше обняв струнку Іну і лице заховав у неї на грудях:

— Іна кохана, одна потвора людська забила мрію мою і життя.

Іна прийняла твій незносний тягар на свої плечі тендітні.

В кутку сірої холодної кімнати ви пошепки сиділи і гріли один одного власним тілом.

— Бувший депутат всенароднього конвенту, бувший товариш—подвійний убивця. Він забив недосяжну Іріс і Чоловіка. Іна, кохана, помститься за мене... Я позбавлений змоги сам це зробити. Це виступ дуже складний.

Ти боявся, щоб вона не відмовила. Ти довго і щиро благав. Цілував її золотаве волосся і руки.

Закохана Іна притулилась устами до уст.

— Мій вистражданий, ти кохаєш?

— Кохаю.

— Юнацьку угоду ти пам'ятаєш?

— Трошки потім. Нехай, як потвори цієї вже не буде.

Правда, буде це скоро?

Блакитна Іна. Іна блакитна... Іна...

Я дуже не хотів іти одвідувати Іну. Я не хотів до самого кінця. Аж поки не постукав тихенько в напіввідчинені двері маленької спальні.

— Прошу дуже. Ввійдіть.

Я побачив тебе. Може, вперше побачив. Побачив напруження у твоїх м'язах. І в очах—твою душу. І блакить.

В ній була тьмава імла давноминулих віків, укритих таємничим серпанком чародійних явищ. Первісний шал

і дикунська невибагливість. В ній було омління південних місячних ночей і млявість застиглого болотяного повітря, насиченого отруйними гострими пахощами. І мір'ядами бактерій жахливих хвороб. В твоїй душі була блакить одвічної порожнечі.

Я перше побачив і потягся до тебе.

Невиразною плямою промайнула сонячна Іна кохана і зникла. Я хотів запитати:

— Де ділася Іна? — а натомість промовив:

— Коли ще раз вас можна побачити? — і з жахом подумав:

— Невже це в-останнє? Невже більш не побачу?

З цього часу я себе загубив. Я не хотів вже одвідувати Іну.

Ти радий був плакати в неї в ногах. Весь тремтів і тулився до неї. Іна всміхалась краями стомлених уст. В її погляд влелася промені щастя.

Ти боявся її відпустити від себе. Ти не міг надивитися в душу росяну блакитної Іни.

Іна відчула тебе. Забула ту ціну, що, не замислившись, кинула, в порожню безодню твоєї, душі, зазирнула в чорне провалля. Ти був щасливий, — Іна жила твоїм щастям. Собі не лишила від нього нічого.

Вона усунула останню перешкоду до твого щастя: подвійну потвору. Так, — бувший депутат всенароднього конвенту захлинувся в калюжі своєї поганої крові. Хіба то обходить когось, що для цього Іна мала віддатись під нього?

Ти радий був плакати в неї в ногах. Весь тремтів і тулився до неї.

В маленькій блакитно-освітленій спальні... Повітря холодне нагрілось диханням палаючим щастям. Грудень сухий і безсніжний не міг остудить променистої радости: ви стали чоловіком і жінкою.

А над ранок випав сніг, який убив ваші блакитні душі.

Два мертві трупи з обличчями білими, як новопавший сніг, спокійно лежали, обнявшись у ліжку з виразом захованої одвічної таємниці на своїх непорушних устах.

Лікарі не викрили прикмет самогубства, а обидва трупи були відпроваджені мною в міський крематорій.

ПОСВЯТА

Останній свій погляд тобі я присвячую...

Присвячую ці слова, що разком нанизав між рядками свого смертного присуду, написав власною кров'ю...

В сутіні вогкого льоху ти з'явився мені, як звичайно: блакитною плямою блідого світла, зі втомленим поглядом тьмавих очей. Тогобічний і вишукано-безпорадний приняв свою улюблену позу...

Не було в моїй камері жадної меблі. Льох давучо-похмурий, холодний не приймав тих гостей, що приносили радість.

...Руки кинув безсило на поруччя фотелю і очі спокійно заплющив.

Я з захопленням марив про тебе ночами безсонними. І не міг відірватися зраз від білоблакитної плями на вогкому мурі темного льоху.

Ти був по той бік. З самого початку. Ти був тим, чим стану я завтра. А може сьогодні?..

Я марив про тебе весь час, відколи побачився вперше. В маленькій відчиненій спальні.

Приємно було мені бачитись знову. Бачить близький мій спокій довічний...

Може, завтра, а, може, сьогодні...

В сутіні вогкого льоху з'явишся ти, як звичайно: блакитною плямою блідого світла, зі втомленим по-

глядом тьмавих очей. І на скару піду я спокійний і
вдячний тобі.

Ти єдиний, що для мене в цей час є утіхою.

Коли нічого більше не лишилось...

В блакиті твоєї душі я розгадав усі таємниці і вгледів
прийдешнє.

Бєсь потік своїх слів безборонних, що разком
нанизав між рядками присуду смертного, я тобі присвятив.
Ти проймаючий. Ти незлічимий. Ти мікроб розкладаючий.
Ти отрута живих.

На страті тебе я пригадую.

Останній свій погляд тобі я присвячую.

ЧУЖЕ СВИЧАДО

(Акварельні плями)

В кімнаті кострубата блакить. Кострубата блакить у кімнаті і рожеві пахощі. Звуки тьмаві металевої музики.

Щуляться речі, тремтять і до ліжка звертаються. А на ліжкові ти непрозорою плямою тьмиш.

Ти—сіроока сорока. Ти куля-кривуля незримих глибин. Ти—неіснуюча.

Похнюпившись, згорбившись, рота роззявивши, сів у фотелю письменник. Це—я. Гідний жалю.

Пожовклі губи життя цілують мене у потилицю.

Пожовклі... Потилицю...

Яка зневага. Чи заробив я того? Чи того заробив?

Завтра я зароблю двісті карбованців. Ні? Завтра я загублю свої злидні.

Завтра буду я генієм.

Неіснуюча ти, чи існуюча—я надсилаю прокляття тобі. Я вищий того.

На мене майбутня весна не впливає. Ні рожеві пахощі кострубатої блакити. І нічого того, власне кажучи, немає, не було й не буде. То я збрехав.

Я збрехав.

Я просто сиджу на дебелим кріслі у чужій кімнаті. А ліжко порожнє, бо я сам уложив на ньому пакунки свої.

Життя з'явилося лиш у свічаді. У чужому свічаді. Розумієте? Ні,—

Я життя поцілую просто у губи. У червоні повні губи гарячі.

Я життя відіб'ю, відвоюю для всіх. Охоплю її занімію.

Заплачу.

У чужому свічаді...

У чужому свічаді постать з'явилась незграбна, кудлата:

— То ж я!

Який симпатичний. По правді, такого не знайдеш ніде. Я такого не бачив. По правді, — я не маю свічада.

А ти така і смішна і просто кумедна. Я тебе пожалію.

Ти повітряна зозуля. Ти тирса осіннього звіря. Тильоаяна нісенітниця.

Хочеш?

В кімнаті запашне повітря, світло-м'яке. І захист байдужий, негрітій. Нагрієш?

Таємнича півтьма і тиша густа. Правда—погано, що міста не чути? Ми чуємо.

Заповідні види я вгледів у чужому свічаді.

Свічадо.

Свічадо—своє і кімната своя, і місто, країна, і все-світ, і життя! Життя наше.

Похнюпившись, згорбившись, очі заплющивши, я сів у кріселко. Гідний жалю.

А свічадо—все ж не моє...

І пожовклі губи життя, мов мерця, намагаються цілувати мене. У потилицю.

В кімнаті кострубата блакить. Кострубата блакить у кімнаті й рожеві пахощі. Чорні троянди, бляшаний ведмідь і пальці мої атраментом солоним фарбовані.

Звуки тьмаві металевої музики і—

Чуже свічадо.

Вихований, бодай—чемний читач зрозуміє цю вишукану маленьку символіку. Може, й не зрозуміє (ні в кого немає зайвого розуму, щоб витратити його на мене), то зробить вигляд, що розуміє.

Розуміє, тільки мовчить.

Мовчить, бо навіть говорить, коли всякий порядний читач має також її зрозуміти.

Але ви, я знаю... Ви не тільки не зрозумієте, а й нахабно проголосите це.

Буде так. Я знаю.

Коли у вас нема свого (розумієте?), то ви свідомо користуєтесь чужим.

Тільки чужим і тільки чужим.

Коли ви загубили своє (розумієте?)—то шукайте, чим би заповнити старе його місце.

У вас нічого не виходить, бо у вас його не було й немає. Свічада.

Ви не лякайтесь. Коли ви є, то у вас мусить (мусить!) бути і своє.

ЯК ХРАНЯ СУМУВАЛА

(Новеля)

Храня перемивала в кухні миски, ложки й взагалі посуд, але думки її були далеко від того.

Великі карі очі дивилися кудись в просторінь, і їм ввижалося казкові краєвиди. Торохкотіння ложок заглушувалося дивною незнаною музикою... Матуся Храні сиділа біля столу і щось перебирала.

— Виходила б ти вже заміж та не муляла б мені більше очей, — байдуже проговорила матуся, не дивлячись на Храню і чогось зідхнула.

— Я так і знала! Що це ви надумались? Оце мені!.. — розсердилась Храня, прокинувшись із мрій до буденної дійсності.

— А що ж? — повернулась до неї матуся, — оце й надумалась. Людські діти попристроювалися, живуть по-людськи, лише у нас не так, як у людей. Другим матерям радість, а мені за слізьми й світу не видно. Думала, — виросте — утіха буде, а вона... По-віялась на якісь курси, бурси, турси... Лиш би не по-людськи.

Матуся навіть рукою махнула від зневаги і знов почала перебирати щось на столі.

— Вам все не по-людськи. Прогризли вже мені голову тими курсами. Так що я кину! Шукайте женишка! Ото, думаєте, перший стрічний і візьме? — сперечалась Храня, і в її голосі чулися заховані злі сльози й невисловлені жалі за щастям, змарновані дні і сум невимовний.

— Авжеж—не по-людськи,—докоряла матуся,—мортається, як та несповідана бариня...

Матуся докладно почала була вияснити нелюдськість Храні, але та не стрималася.

— Та що це мені таке!—вигукнула голосно, схопила хустку і вилетіла з хати, грюкнувши дверима.

Нарвала величезний букет розкішних квітів: жоржин, нагідок, любистку і м'яти. Як тільки смеркло, Храня буда вже на Головному проспекті містечка і на великому мості через Псьол.

В золотавих західніх загравах мережилося зеленкуватою смугою невелике узгір'я понад річкою. Зір Храні стримів за сонцем і згасав разом з його промінням.

— Ой, дівчата, дивіться, як сяє манастир,—з поетичним тремтінням у голосі вигукнула приятелька Храні—Дуся, і всі подруги вплилися поглядами у далекі золоті маківки церковних башт на горі за річкою.

— Даваймо туди поїдемо завтра, — запропонувала друга приятелька Храні—Надя.

— Поїдьмо, поїдьмо!—загукали всі.

— Знаєте, дівчата, я уже порішила поступити в чернички і з неділі поїду з тіткою у Борисівський манастир назавжди—умить збрехала золотоволоса, бистролиця, весела й вигадлива Олеся.

Зчинився загальний лемент, а Храня, стоявши коло поруччя мосту, здригнула і впустила свій пишний букет у воду.

Квіти, гойдаючись на ліневих хвилях Псла, поволі зникали, а Храня проводила сумним поглядом своє не-виплакране щастя, що щезало разом з квітами.

У неї на очах навернулися сльози.

Швиденько поприбирала у хаті, підмела підлогу, помила руки присіла біля матусі.

— Мамо,—почала зворушливо, — надумала я поступити у черниці.

Матуся недовіжливо позирнула на Храню, але та сумно замовкла.

— Он Олесья Кравчишина їде з неділі у Борисівський монастир з тіткою...

Матуся лагідно перебила.

— Кравчишина, кажеш? Ой, мабуть ні... То що ж, он родичівна тітка Олександра хороше знає скільки монастирів, чи в Борисівський, а то в Сорочинці або у Святі Гори. І, боже, як гарно там, розкаже. Вона вхожа до самих матушок-ігумень, і до неї завжди заходять поважні черниці і ченці. Я здавна хотіла, щоб хтось з нашого роду пішов у монастир. Ото і одмолюватимеш наші гріхи. Ох-ох-ох... А тітка Олександра якраз їде скоро ось. Я тоді зараз загляну до неї, а ти того—приготов дещо спекти і зсмажити тобі на дорогу, збери там одіж. Та що там багато брать,—ото є білизна, спідничини, тощо. У черницях не до модних убрань. Покладемо у монастирську скарбницю двісті карбованців, то на послушницях нічого й не робитимеш, одвідуватимеш акуратно всеночні й утренні... Я бачила якось черниць—такі приємні... Ну, то я піду...

І не вчулася Храня, як матуся накинула собі на голову хустку, причепурилася похапцем і вийшла.

Храня знала матусину пристрасність до монастирів, але такого раптового повороту справи не сподівалася. В порожній кімнаті з широко розкритими очима залишилася вона сама. Їй ввижався вже чорний шлях, ладан келій і всеночних, тогочасний сум черниці...

Неприємно здригнула і з нудьгою впала на лаву.

Матуся була страшніша грому, а Храня темніша мари.

Де ж таки чувана річ?.. Все було налагоджено до святобожньої справи, і на тобі—рішуче відмовлення від своєї ж волі! Мало того.

Трапилось весілля, якраз теї Кравчишиної Олесі Прибігають:

— Хранечку, любя, дорога — ніхто так не вміє танцювати, як ти. Поїдемо, голубонько, золота!

І наша Храня оддирає танців, аж повітря гнеться. А потім сльози та сварка, а потім... Де ж таки чувана така річ?

Матуся від обурення слова не могла вимовити, дивитися на Храню не хотіла.

А Храня на городі, замість того, щоб аби що робити, опустить сапачку, обіпреться об стовбур груші та й «ловить гав»—, як висловилася матуся.

А думи невизначні, гнітючі роєм обступили її столбену голову і не дають ані хвильки спокою.

Не можу я вже глядіти ні на що у цьому остобрідлому містечку,—іритувалася Храня, і в її уяві вирисовувалися привабливі незнані обрії й можливості.

Нарешті, матуся зложила гнів на милість.

— І-і, справді, буде черниць-молитовниць і без нас. Живуть люди і не в монастирях. Ось Кравчишина вийшла заміж, матері веселість. Вийде й Храня, порадію і я.

— Храню, а Храню...—почала було.

Але не змінила Храня гнів на покору і навіть не відгукнулася—зникла.

Бдарилася матуся в нарікання на свою гірку долю.

І чого я така нещаслива! Та хіба я вже гірша від усіх? Та хіба ж мої діти не такі, як і людські, що вони ські й неслухняні, погані.

Причитуючи таке, жалько стало їй Храні, відчула вона її сум невимовний, та не знала, як дати поради йому. Здивованню й переляку її не було кінця-краю, коли Храня не повернулася додому один день, не повернулася й другий.

— Ото, храни мати божа, ще втопилася...—лякалася матуся і вдарялася в сльози. Вже боялася розпитувати й сусідок.

Аж ось на другий вечір з'являється утікачка.

— Де це ви були, доню? Приплентали, кажете,— зустріла її матуся зі стриманим гнівом.

Не відповіла Храня, мовчки найшла собі попоїсти і мовчки ж лягла спати, не чула сварливого виговору матусі.

Ой, сумувала Храня, сумувала, та й сама не знала чого. Здавалося їй, що ось діжде часу, поїде на курси, і це все скінчиться. Але розмислювала собі і знову сумувала:

— Ні, не це. Науки? Науки цікавлять постільки, поскільки... Що ж саме треба?

Десь в глибині смутно зоріло щось, чого вона не спроможна була ще усвідомити й назвати.

Помирилася з матусею, переживши першу гостроту взаємовідношень.

Сум Храні вступив у нову фазу свого розвитку, але ще більше не давав їй спокою.

Сумувала Храня, ой, сумувала за життям.

— Не сперечалася мамуся, погодилася. Поїдеш,— так поїдеш. Справді—чого тобі вдома нудьгувати—а там розважишся.

Уложила маленький клуночок, зав'язала хустку взяла, в руки свитку і вийшла.

Перед нею слався без кінця далекий життєвий шлях. Храня силкувалася побачити в далечині ту провідну думку, за якою їй треба йти, побачити свою мету поза буденною дійсністю.

Навколо пропливали обдерті села. Зустрічалися обшарпані люди і все говорили... Говорили про ті ж злидні, від яких Храня втікала. Тікала від самої себе.

А нужденність і убогість життя уперто лізли їй на очі, охоплювали всю її саму, давали знати себе на кожному кроці, засмоктували.

Храня все йшла, але йшла вже зі спокійно-лагідним поглядом великих карих очей і не тікала від життя і його злиднів. Вона пила міць цього життя, підійшла щільно до нього. Та далека провідна зірка, яку вона шукала в далечині, на кінці шляху, починала прояснюватися і виявлятися вблизи, навколо неї.

Храня знаходила себе і свій світовий сум.

Той сум, яким Храня сумувала раніше—безпорадно танув мов туман, йому йшов—кінець.

Так Храня сумувала і так вона сумує відтоді.

МАЛЕНЬКА ДОКІЙКА

(Різдвяна новеля)

Докійка і справді була маленька і дрібненька, як мишенятко. Такою вона залишалася в моїй уяві до самого останнього часу, хоч я до того ні разу, ніколи не згадував про неї ані в розмові, ані в думках. До того менту—Докійка є для мене маленьким дівчатком, тоненьким, з острыми очицями з-під лоба, в куценській спідничці, з русявою обсмиканою кіскою.

Мої спогади про маленьку Докійку починаються від... фотографії. Це—численна група зфотографованих у садку, яка всім своїм еством свідчить про переповнюче її вщерть міщанське щастя і задоволеність, що вичерпує все їхнє життя.

В цій групі, в числі інших дівчаток і хлопчаків, на попередньому плані в ногах дорослих, поруч зі мною присябрилась і маленька Докійка з ображеним, сердитим виглядом всієї своєї фігурки.

Це—все, що залишилось у мене від першої доби життя маленької Докійки.

Перехідних часів, що відділяють маленьку Докійку від теперішньої, я ніяк не можу відшукати,—їх не було. Маленька Докійка була до самого останнього часу, а одного чудового великоднього ранку виявилось, що її вже немає...

Моя психологія цієї зміни не може собі перетворити, і можливо, що єдине це і спричинило цю маленьку трагедію, яка вкінці прийшла.

Я загубив спокій на весь дальший час. В моїй уяві

було дві Докійки, і ніяк не міг я їх сполучити, хоч як силкувався.

Я мрійливо лягав на ліжко, закладав руки під голову і пригадував.

Здається, незадовго перед тим... Докійка в гімназійській формі... Крім того—десь на вечірці, чи на весіллі... На святках на вулиці на санках... Все це промайнуло напівпримітно, не звернуло на себе моєї уваги, але я пам'ятаю, що то була здавна знана маленька соромлива Докійка, гостролиця, тоненька...

Де ж слідуючий ступінь, перехідний до теперішнього?

— Ми зійдемо за Докійкою,—пояснила сестра.

— Докійкою?—перепитав я не уважно, байдуже.

Було сонячне рано, весна з кожного погляду. В грудах співали всі почуття, і те, що побачив я замість маленької Докійки, вразило особливо яскраво. Зі мною привіталась пишна доросла панночка, у вишуканій стрію, солідна столична курсистка.

Моему здивованню не було кінця-краю. Я не знав, як поводитися з тою, що з'явилася на місце маленької Докійки. Ні, не так. Я забув про Докійку взагалі, а бачив перед собою нову, трошки чужу, приемну напівзнайому, яку випадково звали Докійкою. Не те...

Яку мені дуже кортіло називати Докією Олексіївною, чемно взяти під руку і показувати рідному містечкові, як горду красуню.

Маленька Докійка і Докія Олексіївна—це два протилежні і навіть ворожі одне одному явища. Я механічно звик звати Докійкою новий образ, що розгортався все більше і різноманітніше, що цілковито був застив образ маленького дівчатка. В думках я називав його лише Докією Олексіївною. Всі спроби довідатись про зміну і зріст маленької Докійки не задовольнили мене, залишивши мою психологію на роздоріжжі. Однак...

Всі ці хвилювання при першому розстанні були забуті.

— Докійка теж зі мною приїде—зауважила сестра і запитуюче поглянула на мене.

— Докійка.

В моїй уяві невиразно промайнуло маленьке дівчатко, але услід йому негайно з'явилася доросла Докія Олексіївна і переможно заняла її місце.

— Якщо їй можна?—нерішуче запитав я.

— Вона охоче поїде, бо дома їй не особливо весело,—відповіла та незаперечливим тоном.

Відтак, більше ніж через рік з'явилася Докійка знову бік-у-бік зі мною на літньому хуторі.

Дні літнього життя на хуторі ще свіжі в моїй пам'яті. В моїй уяві склалося вже три ясно окреслені образи: офіційна Докійка з маленьким серцем, котру я називав «на ви», неіснуюча ще Докія Олексіївна з великим серцем, котру називав «на ти» і покійниця маленька Докійка зовсім без серця, яка старанно скрізь заваджала, де тільки могла і як тільки могла і яка стала для мене найлютішим ворогом.

Коли я вертався на хутір з своїх далеких подорожів, то вертався до Докії Олексіївни, яку називав «на ти». Я лягав тоді на своє пляс в купе вагону і мрійно відпочивав. Маленька Докійка під такі хвилі не особливо надокучала. Вона з'являлась вдалеку, ховала кулачки за спину і позирала гострими очима з-під лоба, готва кинутися на мене при першій небезпеці.

Але коли на хуторі я хотів розмовляти з реальною Докійкою, яку називав «на ви», маленьке дівчатко негайно з'являлось між нами, сердите, зле, з палаючими вогнем обурення оченятами.

— Чого вам треба тут? Пішли геть від нас. Геть, геть відціля!—кричало, пхалось воно, аж поки зіпсувало мені настрої і тим досягало своєї мети.

І я нічого Докійці не міг сказати з того, що хотів, що мусив сказати.

Ліс був залитий місячним сяйвом. Теплинь літньої ночі, співи закоханого птаства і пахощі квітів були нами відчуті в напівзабутті.

Я був у лісі з Докійкою, яка злилася для мене з Докією Олексіївною в прекрасний близький образ. Було сказано дуже багато, було сказано все. Я почував себе щасливий, як раптом з'явилась маленька-маленька Докійка і стала між нами. Я хотів стати з другого боку, але вона була і там. Відкіля б я не зайшов—скрізь бачив маленьку дрібненьку дівчинку. Їх з'являлося чим далі все більше і більше, маленькі фігурки заповнили всі простори круг мене, і в цьому натопті почала тонути Докія Олексіївна, благаючи рятунку...

З жахом, із спітнілим лобом я прокинувся. Одномаїтно, глухо грюкотів потяг, сонце було високо, під'їжджали до знайомої станції, де треба було висідати.

Ми умовилися, коли збиралися їхати додому.

— Це буде дуже-приємно нашим родинам і всім нашим знайомим, якщо ми вінчатимемось у церкві,—говорили. Наші провінціальні весілля, це така зворушлива картина.

— Їм приємність, а нам все одно, що начхать,—сміявся щасливий я.

Потім було чогось сумно. В родині Докійки я полаявся зі всіма, виявивши цілковиту відчуженість, незрозумілість і ворожнечу моїх і їхніх поглядів.

— Я прошу руки і серця вашої дочки Докії Олексіївни,—заявив зрештою і знав, що то надаремне прохання.

— Щоб ви нам не появлялися на очі—відповіли мені.

— Ви ж знаєте, що ми в такому разі одружимося помимо вас?—зрадів я і, послухавши мовчання у відповідь, поспішив геть.

— Вінчатися треба обов'язково у парафіяльній церкві молодої,—порадила сестра, коли збирались їхати до вінця.

— Та ви ж десять років як не сповідались—вигукнув здивований піп.

— То ви мене одразу, без зайвих формальностей, висповідайте,—знайшов я вихід.

У церкві не було нікогісінько, холодно і майже темно, у засніжене вікно з вулиці зазірала малецька Докійка, посинівши від холоду.

У нас не було шаферів, і вінці наділи прямо на голови.

— Поїдемо до мене додому і там будуть страшенно раді,—потішав я Докійку.

Піп на нас не дивився і швиденько сам справлявся за себе, за дяка і за півчих.

Я не помітив, як вкралася у церкву маленька Докійка, одіпхнула молоду з її місця й сама стала поруч зі мною, нятягнувши собі аж на уші вінця. Напівсвідомо я відчув, що Докія молода десь зникла.

Глянувши навколо себе, побачив сердиті гострі очі з-під лоба і якусь маленьку фігурку.

— Розвінчайте нас назад, це не та,—з жахом гукнув до попа, але побачив, що попа немає, а замість нього якесь мале хлоп'я-безштанько розмахує кадилом і весело виспівує вуличної пісні.

Вже пізно,—раптом над самим ухом заревло мото-рошним басом це хлоп'я-піп і...

...Розбудило мене...

Я витер піт з лоба, сів на ліжку, звисивши додолу ноги й уставився упертим поглядом в порожній куток кімнати.

— Люба Докійко, ще трошки і буде вже пізно, я збожеволюю,— прошепотів стиха.

Пройшло літо і жовто-золота осінь... Хутір залишили давно. Я рідко зустрічався з Докійкою, але в думках завітав до неї дуже часто.

Наближалось Різдво, і ми знову опинилися дома, в рідному містечку.

Всі думки й старі образи з новою силою опанували мене.

— Що ж мені робити? Я щиро не знаю—де вихід,— питався я сам себе в часи розпуки і не знаходив відповіді.

Коли у мріях я починав згадувати про Докію Олексіївну, мене вабила до себе можливість щастя і можливість кохання. Вкінці ж з'являлась маленька дівчинка і наочно переконувала, що все це дурниці, що ні того ні другого немає й не може бути. Настрій псувався, і я погоджувався з нею. Коли зустрічав Докійку, яку звав «на ви», повторювалося теж саме.

Я тихенько постукав до неї у двері.

Вона спить? Вона мене не чекала? — з неприємним почуттям подумав.

Ні, вона не спала, вона чекала і зразу відчинила мені.

В кімнаті, такій затишній і теплій, мені здалося, що ми з Докійкою повік були вкупі й ніколи не розлучимось. Ми були наївними і ніжними, як діти, як закохані маленькі брат і сестра.

Несподівано, непомітно у мене з'явилося якесь підозріння і занепокої.

Я озирався в темноті, прислухався до дихання Докійки, але не чув його.

Помацки почав шукати її, і мої руки доторкнулися до маленького худенького тільця, зовсім холодного, дрібненького трупика...

Похапцем я упевнився, що то був трупик маленької Докійки.

Волосся з жаху стало мені догори, я хотів крикнути і... прокинувся...

В кімнаті горіла, палала свічка, потріскував гніт.
Завтра Різдво.

— Фу, як мені тяжко, яким самотним і непотрібним я себе почуваю,—думав я, і у мене кувалося заколисує бажання—умерти.

Мій погляд упав на фотографію численної групи, де у ніг дорослих сиділа маленька Докійка і з прихованим гнівом позирала на мене гострими очима з-під лоба.

Я зняв фотографію, і першим бажанням моїм було—вирізати цю маленьку фігурку і сховати її у себе на грудях. Потім взяв олівець і почав підмальовувати. Через хвилину на мене дивилась кругловида весела дівчинка, з ласкавими оченятами і постаттю Докійки. А мені зробилося ще більш сумно.

— Тепер я можу...

На чистому папері я написав чітко:

«В моїй смерті прошу нікого не обвинувачувати»...

Одягся і пішов з метою більше ніколи самому не повертатися.

Поцілував веселеньку дівчинку на фотографії на знак всепрощення й прощання з усім світом.

Я попрямував у ліс, в таке місце, де б мого трупу ніколи не відшукали... За декільки годин ходу стомився і радісно присів. Наді мною велично пила морозна різдвяна зоряна ніч. Линули відкілься нечутні співи і ніжний голос маленької Докійки.

— Я тут,—обізвався я до неї—жду тебе.

Я чув, як рипіли по снігу її маленькі ніжки все ближче й ближче.

Вона прийшла і пригорнулась всім тількицем до мене.

— Я сам жити не можу, з тобою—не вдається, з іншою—не хочу, померемо разом...

— Померемо — згоджувалась серйозно маленька Докійка.

Я тримав її у себе на грудях і почував, як вона з маленької Докійки виросла в Докію, потім в Докію Олексіївну, потім... Потім?

...Вона дивилася на нас здалека і радісно посміхалася.

— Тепер маленька Докійка нам прощає,— говорив я Докії Олексіївні й пригортав її до свого закрижанілого вже серця...

На третій день різдвяних святків знайшли мене обмерзлого в лісі й привезли додому.

Докійка, дізнавшись про це, скопилила губу, запишталась і промовчала.

НЕПАРНА РУКАВИЧКА

(Бульварна новеля)

Я сумував, я тяжко сумував.

І не міг знайти причини.

Мені було тяжко, мені було дуже тяжко.

Чого?

Як тільки смеркало на дворі, я надягав свої руденькі рукавички, брав ціпок у руки і йшов. Куди?

Просто без мети. Я блукав і шумними, ясно освітленими центральними вулицями міста, і безлюдними напівтемними провулками околиць, і садками, і бульварами... Я ходив, доки остаточно стомлювався. Ледве пересуваючи ноги, я зморений повертався додому десь після півночі. Повернувшись—негайно роздягався, лягав і спав давучими снами - кошмарами, глухо стогнав уві сні й часто прокидався. Вранці вставав весь розбитий, знуджений...

І сумував. Цілий день сумував.

А ледве смеркало надворі, я знову йшов.

Я нікого й нічого навколо себе не помічав, йшов я самотній зі своєю тугою, що смоктала мої груди.

Мені було тяжко, мені було дуже тяжко.

Я втомую силкувався задушити свій сум, я ходою хотів відвернути мою увагу від зажерливої нудьги.

Зморений повертався і навіть ві сні нудьгував.

Так тяглося з дня на день.

Щодня з нудьгою в серці вставав я рано вранці і чекав, поки смеркне надворі, щоб можна було йти без мети блукати містом.

Я йшов маленьким бульваром, повертаючись додому після півночі.

Я був дуже зморений і тому, побачивши садову лавку в затишному затінку дерев, мимохіть звернув до неї і сів.

Я не знаю, чи довго сидів там, чи ні. На душі в мене було порожньо й байдужо. Я вже намірявся підвестися, щоби йти додому, як раптом помітив на протилежному краю лавки постать дівчини.

Я її помітив, хоч нікого й нічого не помічав раніше, в своїх блуканнях.

Я її помітив тільки зараз, і не знаю, чи сиділа вона там вже тоді, коли я прибув, чи ні. Напевно, вона вийшла збоку, з вулиці, але коли—невідомо.

Вона, також як і я, спокійно відпочивала на протилежному краю лавки.

Вона, також як і я, одночасно зі мною на хвилину повернулася в мій бік.

Лихтар з вулиці своїм тьмавим промінням освітлював її обличчя.

Я здригнувся. Я відчув якийсь теплий струмок у себе всередині, що вливав у мої жили життя і радість, ніби лікував мене. Я відчув, як мій отруйний сум поволі розпливав і зникав, мов вогкий туман під сонячним промінням, бо...

...Я побачив лице і очі мадонни...

Лихтар замало освітлював голову дівчини, і я не міг би сказати, яка вона з себе. Я не міг би сказати, чи вона чорнява, чи білява. Я не міг розібрати, якого кольору в неї очі, які у неї риси обличчя.

Я знав твердо тільки те, що в неї лице і очі мадонни.

Коли я на нього дивився...

А дивився я на нього весь час, не відриваючись...

Я робився весь світлим, мені на душі ставало легко, мого суму—як ніколи й не було. Я навіть не почував

утоми, я забув, що перед цим я більше шости годин без зупини блукав по місті.

Такого обличчя й таких очей я ніколи не бачив. Я ними лише снів, я про них лише марив, і мені хотілося на них молитися. Стати на коліна і простягати до неї молитовно руки.

Бо я бачив лице і очі мадонни.

І мені було гарно.

Я сидів, затаївши дихання і дивлячись на дівчину і почував себе щасливим.

Я не знаю, як довго ми сиділи—може кілька хвилин може годину, може більше.

Потім ми майже одночасно підвелися й пішли в різні боки. Я радісний повернув додому, а, засипаючи, бачив перед собою лице й очі мадонни.

Але я сумував, я тяжко сумував.

Мені було нудно, мені було важко.

А як тільки смеркало на дворі, я надягав свої руденькі рукавички, брав ціпок у руки і йшов.

Куди?

Я блукав знову і шумними ясно освітленими центральними вулицями міста, і безлюдними напівтемними провулками околиць, і садками, і бульварами...

Зморений повертав додому і негайно лягав спати.

Так було з дня на день.

Я забув про свою зустріч з дівчиною на бульварі, як забував про всі свої численні зустрічі в часи мого блукання.

Приблизно через тиждень після півночі я повертав додому тим самим маленьким бульваром. Як і перший раз, я помітив садову лавку в затишному затінку дерев і згадав...

Мені жагуче захотілося побачити дівчину з лицем і очима мадонни... Але дівчини там не було.

Я сів на лавці й почав чекати. Я чекав з величезним напруженням, я чекав так, як чекають лише кохану істоту на призначеному побаченні.

Але дівчини все не було.

А я чекав...

І коли я вже намірявся підвестися, аби йти додому, раптом вона з'явилася з вулиці на бульвар. Поспішно і привітливо хитнула мені головою... Ніби усміхнулася...

І в мені все зразу почало усміхатися.

Спокійно сіла на протилежний край лавки і, здавалося, відпочивала.

Я дивився на неї й бачив лице і очі мадонни.

Лихтар замало освітлював постать дівчини, і я навіть не міг би сказати, в якому убранні вона була. Я знав твердо тільки те, що це дівчина з лицем і очима мадонни, на які треба молитися. Які приносять мені радість, спокій і щастя. Мені було гарно.

За це я був їй дуже вдячний.

Потім ми майже одночасно підвелися й пішли в різні боки. Повернувшись додому, я довго лежав на ліжку й бачив перед собою дівчину-мадонну.

Після цього я вже більше не блукав по нічних вулицях. Я вже знав, що мені треба робити.

Як тільки смеркало, я надягав свої руденькі рукавички, брав ціпок у руки і йшов на маленький бульвар в затишній затінок дерев. Іноді я її здибував там з самого вечора, і тоді ми мовчки, радісні сиділи до півночі, здебільшого ж вона з'являлася пізно.

Я весь час почував лице і очі мадонни, на які хотілося молитися. Я був неначе в казці. Вона сиділа спокійно і, здавалося, безпечно відпочивала. Потім ми майже одночасно підводилися й розходились в різні боки.

Так було щодня.

Я вже не сумував. Я вже не почував себе важко й пригнічено.

Встаючи вранці, я згадував, що ввечері я піду на маленький бульвар і там буду дивитися на дівчину з лицем і очима мадонни.

Я ще не знав, що був уже закоханий.

Я йшов на бульвар і, дочекавшись приходу дівчини, забував про все на світі. Я не зробив ні одного кроку для зближення з нею. Ми не промовили ні одного слова один до одного. Лише при зустрічах ми привітно усміхались один до одного. А вкінці ми майже одночасно підводились і розходилися в різних напрямках.

Майже тиждень, як вона ні на хвилину не з'являлася на маленький бульвар. Я знудився в очікуванні на бульварній лавці в затишному затінку дерев. Я просиджував там іноді з самого присмерку аж до світанку. Я не спав, загубив спокій.

Встаючи вранці, я вже починав тривожиться, що ввечері піду на маленький бульвар і там не діждуся дівчини з лицем і очима мадонни. Що б я не робив, куди б я не йшов, я був стурбований тим, що ні ввечері, ні вночі не прийде на маленький бульвар дівчина з лицем і очима мадонни.

Лавка в затишному затінку дерев була якась особлива—туди ні разу ніхто не приходив за всі дні мого відсиджування там.

В довгі години мого чекання я на самоті багато дещого передумав. Дуже багато. Може більше ніж треба.

І я зрозумів, що кохаю ту незнайому мені дівчину з лицем мадонни. Кохаю надміру, несамовито, до самозабуття.

Я дуже жалкував, що не знаю навіть її наймення: може я відшукав би її якось.

Якби я не боявся, що можу пропустити її прихід на бульвар, я б пішов блукати по вулицях з надією її десь зустріти. Але як я її знайду, коли я не знаю навіть її убрання, а не то що рис обличчя? Я про це не думав,

а був певний, що знайшов би, коли б не боявся, що пропущу прихід її на маленький бульвар.

Часами мене охоплювала розпука.

А, може, вона зовсім мене не помічала? Може наші зустрічі треба пояснити лише кумедною випадковістю? А я, дурень, почав будувати казкові палаци.

Може, вона мала просто свій куточок відпочинку, до которого призвичаїлася. Нема нічого дивного, що їй вподобалась ця лавка в затишному затінку дерев на маленькому бульварі. Яким рідним здавався ї мені цей куточок. А я, як якась нахабна причепа, почав вчашати сюди, і вона змушена була замінити місце своїх гулянок, щоб позбутися можливих неприємностей. Вона ж завжди була одна...

Я тоді хвалив себе, що ні разу не спробував заговорити з нею і не виявив себе вульгарним.

Може, із вдячності за це вона мені привітно усміхалася.

А, може, вона виїхала з міста?

І більш ніколи сюди не повернеться?

Мене охоплював відчай.

Я почував, що, коли вона не з'явиться на маленький бульвар ще кілька день, я засумую.

Тоді ніщо вже не може втішити мене. Я передчував уже сум, від якого холоде кров, зникає сон, розкитуються усі рухи, завмирає думка.

Ще трошки—і я засумую.

Було це рано: година після півночі. Але я вже не чекав.

Мені було однаково. Я знав, що більше не з'явлюся на маленький бульвар на лавку, в затишному затінку дерев. Я намірявся вже підвестися, щоби йти додому. І більш не приходити.

Раптом вона з'явився. Вона поспішно вийшла на бульвар з вулиці.

У мене все затремтіло. Забилося міцно серце, закрутилося в голові.

В підвівся.

Вона наближалась, посміхаючись своїми очима мадонни. Вона не сіла, як звичайно, на протилежний мому край лавки, а прямувала просто до мене.

Я не знав, що діється зі мною, і боявся, що не витримаю і впаду неспритомний. Але вона швиденько наблизилася до мене і, привітно-ласкаво посміхаючись, взяла мої обидві руки і заговорила. Вперше заговорила:

— Я щиро прошу пробачення. Я змучила тебе, але повір, я не могла вирвати навіть кількох хвилин, щоби прийти побачитись. Я сама теж змучилась дуже... Пробач...

Голос у неї був такий, ніби я його знав з самого дитинства. Я навіть не звернув уваги на те, який у неї був голос.

Я пробачив їй, бо я був дуже радий і щасливий.

Я тримав її за руку й за стан, і ми сіли посередині на лавці в затишному затінку дерев маленького бульвару.

Ми говорили так, ніби боялися, що у нас не вистачить часу все висловити. Ми говорили майже разом і не могли наговоритися. Наше довге мовчання вибухло цілим водоспадом слів.

Про що ми говорили?

Я не пам'ятаю, але напевно говорили про якісь дурниці.

Я не почував, що розмовляю з дівчиною, якої не знаю навіть на ймення. Я цим не цікавився. Я зазірав їй в очі, цілував їй руки.

Вона ніжно горнулася до мене.

Я цілував її. Я її пестив.

Промайнув тиждень наших розмов і пестоців на маленькому бульварі на лавці в затишному затінку дерев. Тиждень, як один вечір, як одна ніч.

Я про неї вже не думав цілими днями й ночами, я справляв звичайне своє діло. Ми умовилися, що будемо зустрічатися рівно опівночі, коли їй найзручніше при-

ходити на бульвар. Коли наближався час півночі, я кинув свою працю, надягнув руденські рукавички, брав ціпок у руки і, весело приспівуючи собі під носа, йшов на маленький бульвар.

І там зустрів її.

Лише коли я йшов останній раз, я не надягнув рукавичок, бо перед тим одна з них десь зникла.

Я пошукав, пошукав, пожалкував трохи й заспокоївся: нема за чим особливо турбуватися. Я пішов без рукавичок.

У мене не було ніякого передчуття. Я з'явився на своє місце трохи раніше півночі і спокійно чекав, граючись ціпком.

Раптом підходить якась чужа дівчина і, не вітаючись, упевнено звертається до мене (очевидно, вона знала, що робила).

— Вибачте, мене просили передати вам, що сюди більше ніхто не з'явиться, а натомість ось маєте одержати листа,—і вона вручила мені якийсь зложений папірець.

Я оторопів і не вчувся, як чужа дівчина десь зникла.

Потім я яскраво все зрозумів і кинувся услід, сподіваючись наздогнати посланицю. Може, я її й наздогнав би, коли б міг впізнати. Але я впізнати її не міг. Я не знав, яка вона. Я не знав, хто вона—чи покоївка, чи приятелька моєї дівчини. І я з похиленою головою засмучено поплентався додому.

Лист був від неї й навіть письмо, яке я бачив вперше, нагадувало мені її. Вона писала коротенько, в трьох рядках, але ті три рядки, мов блискавиця, пронизали мій мозок.

Вона писала:

«Мій коханий. Прощай, не шукай мене. Коли в мене буде від тебе дитина, я з'явлюся сама».

Жадного підпису і дати не було під цими трьома рядками.

Скінчилося. У мене опустилися долу руки.

«Не шукай»... Як я буду шукати, коли я не знаю не тільки прізвища, я не знаю—чи чорнява, чи білява та, котру б я шукав. Але я відчував, що впізнав б її, коли б зустрів.

Я не шукав. Я лише іноді ходив опівночі на маленький бульвар, без надії когось там зустріти. Сідав на лавку в затишному затінку дерев, заплющував очі й пригадував.

— Я дуже жалкував, що не міг пригадати нашої останньої ночі вдвох на тій лавці. Вона, очевидно, була такою ж, як і перші шість. А перші шість були як одна.

Врешті, я перестав ходити і на бульвар.

З того часу минуло більше року. Мене захопили події, і я зовсім забув про дівчину на бульварі. Тільки непарна руденька рукавичка, яку я чомусь старанно зберігав, нагадувала мені про ті минулі дні, коли була загублена її пара.

Наближалася осінь. У мене був чудовий настрій. Я не був закоханий, і взагалі причини мого гарного настрою не мають жадного відношення до справи, про яку я оповідаю.

У мене був чудовий настрій, коли я ввечері вертався додому.

Я йшов маленьким, давно колись знаним бульваром. І—зустрів її.

Але я її зустрів не на лавці в затишному затінку дерев. Ні, ні...

Я її зустрів біля виходу в тіні лихтаря, котрий колись освітлював голову дівчини з лицем і очима медонни.

Вона була тепер в тіні, а лихтар освітлював мене. Тому вона мене швидше пізнала.

Я б на неї не звернув уваги й напевно пройшов би мимо. Навіть поведінка дівчини під лихтарем справила на мене вражіння поведінки звичайної повіі.

Нема в цьому нічого дивного, бо воно так і було.

Дівчина підбігла хутенько до мене, схопила за рукав і вп'ялася поглядом в мої очі.

Я намірився відмахнутися від неї і йти далі своєю дорогою. Але мене щось зупинило від цього останнього образливого руху.

Дівчина ж, пильно дивлячись на мене, прошепотіла.
— Впізнаєш?

Голос у неї був грубий і хрипкий. Я здригнув. По тілу мені пройшов холодний жах, я все зрозумів.

— Впізнаю,—ледве чутно, не знаючи свого голосу, відповів їй.

Дівчина п'яно засміялася, потім раптово змовкла і уважно похапцем почала щось шукати у себе за пазухою.

— Ось мій документ на тебе—і вона показала мені мою другу руденьку непарну рукавичку, яку я так добре знав.

Я весь тремтів. Мовчав. Дівчина стояла вичікуючи, ніби бажаючи ще щось сказати.

Я відчув це. Я відчув, як їй важко було вимовити. Але вона вимовила:

— Твоя дитина вмерла...

Вмерла...—мов луна прошепотів я глухо услід за нею. Корчі здавили мені горло. В очах помутніло.

Моя дитина... Моя перша дитина вмерла... Далі я вже мало що пам'ятаю. Дівчина, очевидно, відчула мое горе, мій незносний тягар і нечутні ридання душі, бо мені здалося, що вона випустила мою руку особливо ніжно. І десь зникла.

Більше після того я не зустрів її. Я гадаю так, що вона мусіла покінчити самогубством.

На моїм же столі ще й до цього часу лежить руденька непарна рукавичка.

НА РІЧЦІ МЕРЕЖЕНІЙ

Вони засіли в гаю на річці Мереженій. І чекали. Чекали з раннього ранку.

День випав холодний. Вогка, вкрита торішнім листям земля знов відмерзла. Перед Таласиком за кількома пошарпаними осичками виднілась Мережена, далі за нею розстились чорно-бурі лани, байраки й безбарвна сіра далечінь з холодним обрієм. Сам Таласик прилаштувався за невеликим бугриком і чималим сухим пеньком. Він пережовував житні сухарі й силкувався зогрітися. Ноги йому змерзли, кругловиде обличчя почервоніло, а ніс навіть посинів. Але Таласик пильнував, і рушницю обачно тримав поруч. І чекав, чекав...

Передові німецькі відділи мусіли незабаром з'явитися в цих місцевостях. Таласик добре уявляв собі цих непривітних німців, бо бачив їх немало.

По лінії передали наказа—приготуватися.

— О, нехай скорше з'являються. Кожна моя куля має собі окремого німця—а все ж Таласика щось непокоїло. Хвилюючись, він мав звичку пощипувати свою ріденьку чорняву борідку. Так і зараз. Він чекав. Чекав, бо іншого нічого було робити.

По лінії прийшла команда: вирихтувати на правий бугор, поставити на 12, стріляти по першому ж вибуху...

Таласик миттю був весь наготові. Але як він не вдивлявся—на правому бугрі нічого не помічав. Він заспокоївся. Йому навіть набридло тримати в руках рушницю: він поклав її поруч на землю.

Раптом вчулись один, а потім швидко один по одному вибухи.

Таласик ніде, нікого й нічого не бачив.

— Куди стріляти? Де німці?—питався він сам до себе, підвівся, озирався на всі боки, навіть назад.

А вибухи зміцнювалися. Скоро до загальної стрілянини приєднався кулемет.

Таласик ні в якому разі не хотів пускати своїх куль за водою. Він безпорадно блимав очима і не бачив німців. Його проймав піт.

Потім вчулися вигуки:

— Німці, німці!

Мимо Таласика понад узліссям пробіг один, а потім другий салдат... Німці нападали з правого флангу.

— Відступати, відступати,—хрипів, наближаючись до Таласика, поручник Заривайко.

— До рівчаків! Запосісти рівчакі!

Захекавшись, він гукнув до Таласика, котрий стояв нерухомо, з непорозумінням в погляді своїх великих очей:

— Йолоп! До рівчаків! Кому наказую?

Поручника все дратувало, а Таласик у тім числі. Німці, дійсно, перехопили нашу заставу за правим бугром, звідки й обстрілювали гайок, шматуючи роту Заривайка.

Вилаявши Таласика нелітературною лайкою, поручник націлився у нього пістолю:

— До рівчаків...

Таласика завжди ображала нелітературна лайка. А до того ж він вважав неможливим тікати від німців.

Разом вибухли два постріли: з пістолі й з рушниці...

Заривайко поранений в лице заюшився кров'ю, а оскаженілий Таласик прожогом побіг вперед, на німців. Він зразу ж зустрів фельдфебеля Чаплія, що тікав на-впростець.

— Ти куди?—тримнув люто на нього Таласик і націлився з рушниці. Чаплій звів угору свою пістолю. Таласик довго не роздумував і попередив фельфебеля. ...У того з рук випала пістоля. Він крикнув щось і впав... Лаючись, Таласик побіг далі...

Коли рушниця випала з рук, безпорадно озирнувшись, Таласик помітив, що він поранений в плече. Від несподіванки він навіть не лаявся.

Що робити? Тікати? Перед німцями? Ні в якому разі. Він заспокоївся й сів на землю. Він почував, що по руці тече щось тепле—мабуть кров. Але не збирався перев'язувати.

Чулися весь час вибухи. Кулі чокали по сухому гауззі, у верхів'я дерев. І зразу стихли.

Через деякий час у різних кінцях показалися німці. Вони вгледіли Таласика. Оточили його. Суворо гукнув до нього один із німців і тихше додав по-українському: — Хто ти? Встань.

Таласик похмуро позирав на чорняве обличчя високого сухорлявого німця і мовчав. Не поворухнувся.

Після якогось наказу по-німецькому Таласика вхопили під руки і поставили на ноги.

Таласик образився. Вагався: чи куснути за руку цього сухого німця, чи ні?

Коли його вели кудись, Таласик пручався до останнього. Високий німець роздратовано пхнув його коліном, а хтось ззаду дав стусана прикладом рушниці межі плечі.

Врешті Таласик дістався в полон.

Він не жалкував за поручника Заривайка і за фельдфебеля Чаплія, але коли б він міг дізнатися, що вони одержали ягорівські хрести за поранення в боях з німцями на річці Мереженій, то його кристалево-чисте серце переповнилося б ще більшою зневагою до них.

ЗАБИВ

Як було його справжнє ймення—невідомо; звали ж його всі Таласиком. І більше над усе він ненавидів німців.

Лягер бранців, де мешкав Таласик, лежав в східній частині Галичини і являв звичайні собі військові «касарні» з огорожею і вартою, які містилися в самому осередкові чи то міста, чи тільки містечка.

Таласик попав в полон не дуже давно і досі ще ні з одним німцем не розмовляв і надалі навіть не гадав.

А, проте, яке «надалі»?

Ніякого «надалі» тут у нього тепер немає й не буде.

Сьогодні припав прегарний день на дворі, і Таласик засумував. Власне й не сум, а якась солодка, щемляча туга охопила його, не знаходячи виходу собі,—нудьгує він. А сонце, хоч і скупе ще на тепло, сяє яскраво, і калюжі блищать осліпляючо, життьєрадно. Лютий був на утечі, і Таласик сумує за рідними краєвидами, за своїми людьми.

Так, так, він конче, остаточно вирішив. Сьогодні він вирішив тільки що вночі. Головне не в тім, щоб обминути варту, як тутешню, так і міську, хоч і всякий має тебе спитати:—«ти русін»? хто ти, куди ти?...—у нічній пільмі він зуміє їх обминути.

Головне в тім, що і як робити з доглядачем, який прогулює повз двері й вікна Таласикової касарні. Це—високий і сухорлявий, чорнявий жовнір. О, це певно німець. Таласик не помиляється, бо бачив їх і на позиціях на війні чималенько таки. Точнісінько такий же німчура-бісурмен полонив і його, Таласика.

Не було сумніву і в тім, що цей німець теж був на війні і забив не мало наших.

Чи ж може тепер Таласик припустити хоч на мить, що доглядач не стрілятиме? Стрілятиме, навіть не попередивши про це. Стрілятиме, як тільки помітить його, утікача.

Звичайно, Таласик не буде з ним панькатися і ні хвилинки не вагатиметься. Вже ж він має ножика для чогось.

Друге питання йшло о тім, де дістати цивільного зодягу. Грошей, справді, у нього було досить, та коли ж він не добре знає німецької мови, та й польської—кепсько. А проте, це абищиця,—міг же він собі дістати капелюха навіть у касарні... Взагалі неприємна, турботна це річ—зодяг, і про неї Таласик силкувався не думати.

Здавалось, справа дійсно вирішена, так ні ж. Зрадлива доля й тут наковерзувала Таласикові.

Таласик цілісінький день хвилювався, пощипуючи по звичці свою ріденьку чорняву борідку. А його круглоvide обличчя з чепурним носом іноді від жалів палкої яви робилось блідим-блідим.

Йшло на присмерк, коли чергового попереднього, завжди напівсонного білобрисого доглядача мав змінити наш сухорлявий німець жовнір, який аж удосвіта знову змінявся. Річ звичайна.

А незвичайне в тім, що Таласик, сидючи біля вікна в касарні, підрахував деякі свої висновки в останнє, дививсь на журливий присмерк і раптом почув...

Що б ви думали, почув?

Заповіт, заповіт почув...

Високий чорнявий доглядач приємним баритоном ладно виспівував знайомий рідний мотив Шевченкового заповіту.

Від такої несподіванки помутніло Таласикові в очах, а потім охопила його нестримана радість:

— Наш, наш... свій... українець... — Більше нічого він не спромігся вимовити. Почав і собі підспівувати:

...і Дніпро і кручі...

Доглядач почув Таласика і, всміхнувшись, промовив:

— То ж ся маємо за землячків? Добривечір вам, зі святом. Сьогодні теж і мій іменинник.

Хоч Таласик і не сьогодні був іменинником, але все таки приємно, що вони навіть «тьозки», і він, стоячи біля вікна і усміхаючись доглядачеві, привітно мовчав.

Нарешті Таласик, схаменувшись, відійшов вбік.

Він пригадав, що сьогодні дійсно свято 26-го лютого — Шевченкові роковини. Далі стало йому жаль, що цей жовнір не німець, а українець. Це навіть лютувало Таласика.

— Що? невже я не втечу тепер? Чому?..

Але він розумів, чому йому важко... не так, як німця, було вбивати українця. Звичайно, як що це неминуче... А це так. Тікати ж Таласик хотів о що б це не ходило. Ночами завжди доглядає цей жовнір, українець.

Як ся вам це подобає?

І Таласик зважився.

Він тікає, але почасти змінює свій план і, безперечно, тоді доглядача не заб'є. Він по зможі уникатиме цього способу, він уникне його.

Але щеміло щось Таласикові в грудях. Він топтався на місці й одно пухкав.

— Ху ти, лихо яке причепилось.

В дождданні нічної перевірки об одинадцятій, після якої до обіду наступного дня за ним не потурбуються, Таласик вклався на ліжку о сьомій. Та йому щось не заохочувало, хоч він і не боявся, що не прокинеться в свій час.

Дуже йому мабуть дався в тямки цей українець-доглядач. І сниться йому.

Таласик в полоні, але не в галицькому містечку, а чомусь в Оренбурзі. Стереже його якийсь старий мо-

скаль, а він лаштує утечу. Наблизившись стиха вночі до вартового москаля, він вихопив у нього рушницю і луснув його прикладом по потилиці. Вартовик заюшився кров'ю, але не впав зовсім, а, ставши навколішки, звернувся до нього з благаюче простягнутими руками.

— За віщо, синку? Схаменися. Діти мої, квіти мої...

Таласик впізнав... Таласик впізнав у вартовому москалеві Тараса Шевченка і зомлілий стояв і не ворухився, а волосся йому ставало догори.

З жахом силкується розплющити очі Таласик. Він втер холодного пота з лоба. Справді—повірка.

«Я не можу так... Це не на добре»...

І в цей мент Таласик особливо ненавидів німців:—Це все вони, все німці...

Власне він більше не думав, не хотів думати, а з великою обачністю й обережністю збирався в дорогу... Коли після перевірки все втихомирилось, Таласик накинув шинелю на плечі й, сховавши під полу капелюха, пішов мов би за природними потребами. Жалкував, що скриньку, яку він вже встиг господарствено придбати, цю скриньку він не має змоги взяти з собою.

В уборній озирнувшись і ніякої небезпеки не помітивши, одчинив навстіж вікно, все було тихо.

Тоді він мерщій одягся і, тримаючи в руці ножа, виліз у двір. Все йому сприяло. Він навіть знов причинив вікно.

Доглядач в кожусі стояв на розі касарні спиною до Таласика. На жаль, і він мав іти в той бік, хоч можна і одалі, по плацу, але на світлі лихтаря.

Та це була і решта всіх його нових витівок.

Не встиг ще Таласик і ступнути, як доглядач раптом рушив на нього. Серце йому затенькало швидко, швидко, а він притулювся до стіни і замер. Жовнір, на якихось п'ять кроків не дійшовши до нього, теж сів біля стіни, знову спиною в Таласиків бік.

Ніч була холодна досить, повівав дужий вітер, миготів лихтар серед пляцу.

Таласик про все забув. Мітив на одне: зробить все якнайвлучніше. Він підповзав на животі.

Та що там розповідати... Все сталося так, як і треба було сподіватись. Не було лише останнього, як у сні.

Жовнір повалився додолу лицем, тільки хекнув глухо. Таласик же голосно, якнайголосніше крикнув йому на ухо:

— Чуеш, німці винні, прокляті німці...

Та той вже не чув і ніколи більше нічого не почує. Таласикові таки довелося доплентатись до своїх і навіть знов стати в ряди армії.

Як було його справжнє ім'я—невідомо, звали ж його всі Таласиком.

І більш над усе він ненавидів німців.

ПРОЛЕТАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Старе, буржуазне мистецтво, зокрема поезія, було мистецтвом байдикування, празности, мистецтвом святової лінії.

Нове, пролетарське мистецтво—це мистецтво праці, поезія праці, велич праці, велич її досягнень, захоплення процесом праці і її неосяжною чинністю.

Жадної п'єси на сцені ми не бачимо в процесі роботи. Праця (і то здебільшого не справажня) окремих персонажів, коли іноді і трапляється, як випадкова, нічим не зв'язана з розгортанням події п'єси, то не змінює загального тону байдикування дієвих осіб. Ми не тільки не бачимо їхньої роботи, але здебільшого навіть не знаємо, що могли б вони робити і чи взагалі працюють вони.

Дев'яност дев'ять, (99) (!) відсотків поезії («лірики») буржуазної епохи оспівують ідилічний спокій, нічогонероблення, байдикування. Те з найбільш влучного, що поетизує працю, не являється характерним, воно або поезією дрібно-буржуазного індивідуалістичного господарювання (як чистий приклад—кововця), або в значній мірі і зародками пролетарської поезії (ковалі, ткачі й т. д.). Часто ж це є гідне обурення проливання крокодилячих сліз над працівником або віршована агітація.

Буржуазне мистецтво розквітло з паростів феодално-аристократичного мистецтва, коли нічогонероблення, вічне святкування вважалося нормальним

станом, хвальним ділом. Згідно ж розвивалася лицарська поезія, коли лицарювання і війна вважалися також за нормальну і хвальну працю. Сюди треба залічити патріотизм, як опоестизування війн за батьківщину і самої батьківщини, якнайкращої.

У наступний за тим період буржуазного ладу психологія щодо цього змінилася, але стан речей лишився старим. Буржуазія стриміла до нічогонероблення і вічного святкування, яке отруєне було їй клясовою боротьбою пролетаріату, і з яким вона ховалася. Ці свої устримління вона опоестизувала, з устримління пролетаріату, як свого клясового ворога, вона глузувала, прививаючи всьому громадянству погляди на це, як убийчу пошлість, яка не може бути мистецтвом, а лише буденщиною. Вона систематично профанувала пролетаризацію мистецтва.

Буржуазія, форми капіталістичного устрою громадського життя задавали тон мистецтву. Все, що було продуктом цього і не перечило цілям, поставленим ними, систематично підбиралося, підтримувалося, підбадьорювалося і пускалося в хід. І, навпаки, все, що дисонувало з цим, також систематично не пропускатися, придушувалося, занедбувалося само собою.

Пролетарське мистецтво має перед собою майже порожнє місце, не має кадрів своїх мистців, здибується з законсервовано ворожими поглядами суспільства на основний зміст мистецтва пролетаріату — поезію праці.

Пролетарським мистецтвом буде не все те, що створене робітником пролетарем. Робітник може творити під впливом ще непозбутої буржуазної епохи мистецтва — мистецькі речі ворожої йому кляси і навпаки, не-робітник може дати зразки пролетарського мистецтва.

Як загальне твердження, все ж має бути — пролетарське мистецтво — мистецтво пролетаріату і, головна

вага творення його спаде на сили самого пролетаріату.

Буржуазія не сама творила, вона здебільшого примушувала до послугованню собі проміжні соціальні угруповання—т. зв. інтелігенцію, пролетаріат розумової праці, задаючи їм загальний тон. В пролетарському мистецтві цей загальний тон буде задавати пролетаріат, примусивши працювати в цьому напрямкові всіх інших—витиснувши з мистецького ринку твори чужі або ворожі його класовим устримлінням, оскільки пролетаріат буде головним споживачем у мистецтві.

Революція духа (і мистецтва) є зтяжний процес, який постає лише в наслідок революції соціально-економічних взаємовідносин, а тому остаточних форм пролетарського мистецтва відразу бути не може.

Перший період творення пролетарського мистецтва можна схарактеризувати, як період наслідування старих форм мистецтва в приложенні їх до пролетарської революції.

Поезія революції не є тотожною річчю пролетарської поезії. Крім опоетизування революції під поглядом старого буржуазного ладу, треба зазначити поетизування самоцільної революції, оскільки вона в теперішні часи для цілих пролетарських шарів є щоденною працею, заняттям. Переходова доба пролетарської поезії неминуче утворює спадкоємну бойову поезію, поезію червоної війни, яка різниться лише формально від поезії буржуазних війн (в першу чергу патріотичних) і яка є неминуча, незаперечна в історії розвитку пролетарського мистецтва та в історії революції духа.

Пролетарське мистецтво є тоді не щось інше, а саме мистецтво, що залишає за собою дотеперішню філософію цього слова і змісту (яскраво виявлена образність, музичність, захоплююче-гармонійне піднесення людських почуттів і т. д.).

Маючи в своїй основі працю, рух, громадський колектив—пролетарське мистецтво не може не відбивати в собі ознак особистого відчуття й виявлення індивідуальності творця і постільки являється індивідуалістичним.

Пролетарський індивідуалізм від буржуазного різниться тим, що він стримить не від громади, як цей останній, а до громади. Пролетарське мистецтво стримить стати масовим, як доконча передумова дальшого його поступування, а отже практичним висновком з цього буде щось подібне до гасла—мистецтво на вулицю.

Мистецтво не терпить машинізації в продукуванні й перестає бути мистецтвом, але машинізація змісту є одним з невідлучних елементів пролетарського мистецтва. Свідомий своїх класових устримлень, пролетаріят машинованої праці неминуче опоестизує її. І, справді, що може бути величніше цього? Поетичніше?

Пролетарське мистецтво має знайти віднині новий ритм, забити в один такт з тактом праці.

Творячи нове мистецтво, пролетаріят мусить дати йому не тільки новий напрямок змісту, а й поставити собі завдання нових форм його виявлення. Крім ритму, музичності, гармонійності ліній і рухів, є ще творчість слова, словотворення.

Словотворення в тих формах, які воно приняло в останні часи агонії буржуазного мистецтва, є не тільки нездоровий прояв занепадницької інтелігентщини, але й невірний в своєму напрямкові.

Словотворення пролетаріату має на меті не конкуренцію новослівних вибриків, а певний історичний і психологічний ухил до створення в далекому майбутньому живої інтернаціональної мови. З цього погляду газетна мова має повні права громадянства в пролетарській поезії. Роздвоєння між загальною поведінкою і мистецтвом, як це помічалось у буржуазії, у проле-

таріату не може бути. Йому немає чого ні ховати, ні підмальовувати.

Більшу роль в творенні пролетарського мистецтва мусить відіграти не слово, а мова, якою це слово сказане. Маючи за далеку провідну зірку — червону інтернаціональну живу мову, мусимо ствердити, що шляхи до неї лежать тільки через національні мови.

Навіть більше, будучи в основі мистецтвом інтернаціональним, пролетарське мистецтво до завершення свого інтернаціонального ества може дійти через шляхи національні не тільки формою, а і змістом та його відтінками.

Пролетарське мистецтво від буржуазного з цього боку різниться тим, що воно не тільки не знало, а навіть не може знати доби націоналістичного розцвіту з ухилом до сепарованости. Буржуазний інтернаціоналізм в мистецтві є занепадом (націоналізм), пролетарський — здоровим зародком майбутнього розцвіту, який впливає з самого ества пролетаріату і його клясових устримлінь.

Патріотично-націоналістична течія в теперішньому революційному мистецтві в Росії є тимчасовий нездоровий намул на пролетарському мистецтві, принесений чужими пролетаріатові, інтелігентськими дрібно-буржуазними елементами.

Взагалі ж практичне творення пролетарського мистецтва, зокрема, українського, повторюю, можливе лише в конкретних умовах життя даної нації, але про це я не мав говорити в цьому своєму докладі загальнопринципового характеру.

ТОЙ, ЧИЄ ЖИТТЯ БУЛО ТВОРОМ МИСТЕЦТВА

Андрій Заливчий... Художник слова, художник революції життя. Вічно бадьорий, з кипучою натурою, з невичерпаною енергією, з фанатичною вірою в перемогу своїх ідей, життєрадісний, всебічно розвинений, дієздатний—він не дждався втілення своїх заповіданих мрій. При повстанні проти гетьмана (і директорії) в грудні 1918 року він загинув на своєму посту революціонера—в панцернику в м. Чернігові.

Я не наміряюся тут освітлювати його політичну діяльність, як члена Ц.К.У.П.С.Р.(К) і члена Центр-Ревкому. Андрій Заливчий є символ. Андрій Заливчий—мистець, і, як такий, він символізує, вичерпуючи всіх тих художників-пролетарів, яким обставини буржуазного ладу не давали змоги розвинути свої таланти. Оточення, в якому вони виховувалися змалку, не сприяло цьому, воно скермовувало їхні сили й устримління в інший бік. Про своє дитинство А. Заливчий пише в своїх автобіографічних новелях:

«А мати вже в третьої сусідки позичила паляницю. Уже днів чотири видавцем нам давали хліба:—нас було п'ятеро—вранці по скибці і ввечері. І ми вдвох з сестрою цілий день попеременно трималися матері за поли і прохали «папи» (хліба). Вже в третього сусіди позичала хліба і ніде було більше; та й ті прохали якомога швидше повернути. І мати щодня разів по п'ять шукала, у кого б ще можна було позичити. І не знаходила. У одних не було, до других почуття гонору не дозволяло йти. Щоразу вона вгалялась, але потім таки, ні, не ходила.

А ми так мало схожі були на людських дітей, — обтріпані, замурзані. Пам'ятаю, у нас на голові були струпи: запалось волосся від гною і крові; гній тік просто на обличчя й на шию; якось важко було повернути голову; руки завжди стирчали у волосся і чухали, чухали. Якось сумно, тоскно було. Головне, ми не почували себе людськими дітьми. Другі діти були чистіші і кращі. Вони дражили нас «мурзами». Ми почували себе страшенно приниженими, прибитими, нелюдськими дітьми»¹⁾.

Це дитинство не одного Заливчого. Це дитинство мільйонів дітей голоди, пролетарів. Злидні й нудьга батьків і родини виливалася в дитячий сум і тугу.

Андрій Заливчий, як художник слова, майже нікому невідомий. Це доля не його одного, сина і борця пролетаріату. Але те, що ми знаємо, вражає нас своєю силою артизму. Візьмемо ту ж хоч би брошурку — «З літ дитинства». Треба б цілком навести ці невеликі перлини слова, щоби відчуті їх глибини.

«Так я пригадую себе вперше» — вступна новела в брошурі — є величавою, незрівняною символікою цілого життя.

«Сіра півтьма навкруги. Повітря неначе складається з чорних і білих крапель: ці краплі дрижать, одні тихо спускаються вниз, інші підіймаються вгору без системи, без порядку. І навкруги нічого, крім напівсірого світла, крім білих і сірих крапель повітря.

Довгі, товсті, нові, дубові балки, збиті навхрест, чотирикутні, гарно обтесані, гарно обстругані. І вздовж і впоперек балки, — багато. без краю багато. І вся ця система важких дубових хрестів неначе б то рушиться в гору, неначе б то пливе вниз; але разом з тим неначе б то повертається, — ні з чим зрівняти. І все неначе б то стоїть: не рушиться, не підіймається, не спускається.

На одному з перехрестів звичайно товстим, звичайно широким, гарно обтесаним, гарно обструганим, лежу я. І немає мені форми...

«...Я дивлюся вниз в чотирикутний просвіт між балками і нічого не бачу крім ще сірішого, ще темнішого повітря. Вгорі, навкруги — нічого не видно, крім сірих і білих крапель; вони то спускаються вниз, то підіймаються. Я з тугою знову оглядаюся навкруги, дивлюся вниз і знову нічого не бачу, крім сірих і білих крапель повітря.

¹⁾ «З літ дитинства», IV, «Істи»

Перехрестів балок безмежно далеко, безмежно багато. І на одному з них лежу я. На важкому дубовому хресті. І сіро, темно і важко навкруги. І важко душі.

Підіймаються і спускаються сірі й білі краплі повітря. Неначе б то крутяться, підіймаються й знову спускаються велетенські дубові грати... І ні з чим зрівняти: неначе й стоять нерухомо. І так— без кінця, без краю»...

Це не декадентське белькотання, якого так багато було в останні часи перед революцією. Це є вислів безмежного класового тягару, який з народження сина голоти навис над ним, як одвічне соціальне прокляття.

Класово-пролетарська художність яскраво виявлена в цілому ряді цих його новель: «Родина», «Істи», «З благородними дітьми». Деякі з цих небагатьох (десяти) новель досягають вражаючого артистичного викладу:

«Або церкви строїтимо, або ні чорта не стоїтимо» — здоровий порив життєрадісної людини. «Зарізяка» — поезія дитячого жаху— звиряти на самоті. Наводимо її тут частково:

«Хата. Синювато-білі стіни, сіра вікна, сіра лава, сірі двері, велетенсько нависла над хатою піч з біло-синім комином, темно-жовта долівка, темно-зелений світ по кутках переходить в п'ятьму. Заперті вікна, заперті двері сінешні й хатні. Під лавою вогко і темно.

Дрижать потихеньку стіни й долівка. Дедалі—синішає в хаті. Жах...

Під лавою в темній куточку трипочється серце, в конвульсіях тіло. Жах... Далі, в кутках, в нійтемішій, в норку... Сховатись... закрити очі... руками... Нічого немає навкруги, нічого,—лише я. Там коло ніг якась друга істота, до мене подібна. Але то тільки на мент— я одинокий, я сам. Сховатись...

Стукають у вікна, рушається стіни, долівка... ломляється в двері... тріскають... Темно... темно і страшно Жах...

Он якась маса безбарвна, сіра. Щось людське по формі з ножем у руках—великий, блискучий. О це Зарізяка. Шукає... шукає... на долівці, на печі, шукає під піччю й в печі...

Немає вже нічого. Ніж... ніж... тільки ніж...

Змішалось усе в безбарвну, безформну масу, тільки я... тільки ніж... Брат у моїх ніг... Його немає,—тільки я... тільки ніж...

Найде... заріже... Сховатись... А найде ж. безумовно, найде.

О, хто ж оборонить... Десь там нічого немає. Сама тільки мати. Так, мати...

Навкруги вже нічого немає, — маса, сіра маса. Хитається вся, немає ні спокою, ні певного напрямку руху. Безформний рух, безформна маса. Жах...

Підожди... підожди...

Ось воно, бліде обличчя, худі темні руки, заломлені за шию. чорне довге волосся, засмальцьована кубова керсетка, хвилюються груди... Біжіть... стриміть... Швидше додому. Жах...

У неї теж жах. Але ж вона рятує. Вона єдина... Вирве, спасе від ножа. Я чую—вона спасе, я бачу, що спасе*...

Всі інші новелі Заливчого можуть також бути зразковими для красного письменства з дитячого життя. Я переконаний, що всі вони будуть конче потрібні в кожній шкільній хрестоматії й читанці. Кращого матеріалу для цієї мети не може бути. Єдиною хибкою їх з цього боку є лише вживання місцями важких і чужомовних слів, але вони легко можуть бути замінені відповідними загально-вживаними в народі словами.

Це частина того, що дійшло до нас, хоч і без кінця, але в закінченому вигляді. Революційна діяльність небіжчика не сприяла його творчій художній праці, але папери А. Заливчого ще ждуть свого упорядкування, і немає сумніву, що ми побачимо ще дещо з його містецьких прозів, які внесуть своє в свіжий подув революційно-пролетарської творчости.

РОБОЧИЙ ПАЛАЦ¹⁾

(Переклад із російської)

На темних руїнах зі щєбню булого,
 Зі сміху і зморених слізьми сердець
 Ми горді будуем, ми горді будуем,
 Будуем робочий дворець!

Бадьорість хвилює, міцні наші руки,
 Ми бачим будівляю і в ночі похмурі;
 За цеглою цегла, за цеглою цегла—
 Повстануть за мурами мури!

Над ними насупилось небо з погрозою,
 Втомлено впав не один вже борець,
 Ми горді будуем, ми горді будуем,
 Будуем робочий дворець.

Повстане у млі він ночей мовчазливих
 І сяйвом проріже пільму крижану;
 Ми прийдем могутні, ми прийдем могутні
 Без сліз, кайданів; ми розіб'єм тюрму!

Сміливо, товариш, не бійся мари ти
 І хто б ти не був, вслід за нами їди;
 Як віриш ти в сонце, як віриш ти в зорі,
 В підвалину цеглу клади!

На темних руїнах зі щєбню булого,
 Зі сміху і зморених слізьми сердець
 Ми горді будуем, ми горді будуем,
 Будуем робочий дворець.

¹⁾ Із тюремного зшитку (записника). Картка 71, стор. друга.

МУРІВЩИК¹⁾

(Переклад із російської)

Мурівщику, чуеш? Мурівщику!

Що ти будуєш? Кому?

— Не заважай, бо ми працюєм.

Будуєм, будуєм тюрму.

Мурівщику, чуеш? Мурівщику!

Скажи м'ні, хто нудитись буде там?

— Та вже ж не ти і не твій багач брат—

Нема потреби красти вам.

Мурівщику, чуеш? Мурівщику!

Хто ж сну та спокою отут не зазна?

— Та може й син мій, теж робітник,

Бо всюди нам доля одна.

Мурівщику, чуеш? Мурівщику!

Чи ж добре згада він тебе, кленучи?

— Не заважай лиш, ми бо працюєм.

Сам знаю—мовчи...

¹⁾ Із тюремного зшитку (записника), там же. Картка 71, ст. 2.

ЕТАП ¹⁾

(Переклад із російської)

Ми йдемо... І сміються кайдани яскраві,
І сміються кайдани на присмерку дня.
Нас в'язниця стомила, ми суворі і мляві,
Не нові нам кайдани—і в ході не дзвенять.
 І блукають вогні над вечірньою млою,
 І блукають вогні понад дахами хат.
 А в повільній ході розпач з люттю людською
 І безмежного горя безмежний захват.
Ми прямуем сибірським холодним простором,
Де сніги непробудно вікуючи сплять.
Ми повернем до рідного краю не скоро,
Ми повернемо сиві—та повернем назад.
 І, мов мрія вечірняя, стелеться тінь
 І згряє поволі на присмерку дня...
 І байдуже навколо, і така ж далечінь,
 Сумні погляди барви в собі хоронять.
І ідуть мимо нас непривітні люди,
І змовкають далекі кроки ходи...
Проходіть, проминайте! Не зідхнуть ваші груди,
Не облегчать кайданів, не розвіють журби.

¹⁾ Із цього ж зшитку, друга стор. 85 картки та 86 картка, перша стор. з датою 28 січня 1916 р. і ініціалами Г. М.

ТЮРЕМЩИК 1)

Згадалось минуле і серце зануло, на волю просилося і груди палило. Неначе вугілля, горіло воно і стукало в груди, як дощ у вікно. Заплакані очі дивились кудись, і сльози перлисті по щоках лились. Палили обличчя пекучим вогнем і груди змочили неначе дощем. Даремнії сльози... Навіщо вони? Сонечко яснеє, всі їх спали! Дай відпочити хоч трохи людям і змученим їхнім від болю серцям. Проте ж, відпочинку тому, хто жадає, і груди від болю собі роздирає, не буде ніколи, бо щирих у нас, карають без жалю в проклятий цей час.

Сиджу в тюрмі, але не каюся і ллю з душі струмок ясний, рядок маленький рідних слів на сіру стіну... Боже мій!..

В неволі... Ние серце мое дуже у тяжкій неволі, плачуть очі, та що з того? Не виплачуть долі. Мене зима й ясне сонце весело засвіте до праці; вийдуть твої діти, Україно квіте!..

Утнуть вони тобі, матусе, заплакані очі, заспівають рідну пісню, в поле ідучи.

Зацвітуть садки вишневі біля білих хаток, знов побачиш, рідна мамо, веселих дівчаток...

1) Поданий нарис є у зшитку-нотатці на картці 87. Направо від назви написано «Баранник». Також накінці: «Баранник 1915 р.» Мабуть це не оригінал Г. М.-а (це не його стиль) а списаний із напису на тюремній стіні, незвісним ув'язненим Баранником. Подіємо це, як зразок тюремних настроїв, будучи майже певні, що оригінал хоч написаний у зшитковій рукою Г. М.-а, не належить до нього. Його погляди й уклад мислення був цілком інший. В. Г.

Слава, слава по всім світі піде про Україну, про не-
вільницю московську, воскреслу руїну.

Вогонь.

Загорівся вогонь, душу пале мою. Я в обіймах міц-
них уже з другою стою. І тремчу, мов той лист, і цілую
її. А вона, мов той віск од жаркого вогню, тає й каже
мені: «тебе дуже люблю».

— Тяжко плакав у неволі, тай тепер ще плачу, бо
нічого навкруг себе гарного не бачу. Дике поле, сіре
небо та згорблені люди... Боже милий, боже милий!..
Що ж то далі буде!?

Баранник 1915 р.

ЧОМУ?

Пророче велій України!
Пророче волі на землі!
В часи зневіри і руїни
Слова лунали нам твої.
Твої слова на бій зогріли
Сто тисяч лицарів палких,
Громи степами заgrimіли,
Нема хайданів вікових!
Чого ж сумує Україна?
Чого степами леться кров?
Чому не втихне хуртовина?
Поникла рідна хоругов...
І тут і там курять пожежі,
Брати з братами, тут і там—
Ступив чужий на наші межі,
Не дайте волі ворогам!
А серед нас сміється третій,
Безцеремонний зрадник, хам...
Брати, чого гуляє третій
По наших рікам і шляхам?
Чого в скрутну таку годину
Нема ліків для наших ран?
Чому не злучить в міць єдину

¹⁾ Вірш, присвячений пам'яті Т. Шевченка із газ. «Боротьба» № 24 з 11 березня 1918 р. Він підписаний ініціалами Г. М., що може значити Ігнатій Михайлич. Проте, є певні сумніви в товаришів його щодо Гнатового авторства. Через те подаємо цього вірша в «Додатках» В. Г

Братів всесвітній ураган?
Пророче велій України!
Ти тут, між нами кожний час.
Скажи, чого в часи руїни
Нема думок єдиних в нас?
Навіщо всі ці фіміями
Несуть в цей час вони тобі,
Коли сціпилися зубами
Брати в запеклій боротьбі?

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ
ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

№	Назва твору	Друк, під прізвищем чи псевдо- німом	Коли написано (приблизно)	Де друковано	Де оригінал	Примітка
		П	Р	О	З	А
1	Чотири віршини Із початкових вправах. Три укр. і одна рос- мовою. Із т. зв. „Кольо- рової книжки“	—	1911 1912 1913	Не друк.	У Д. Голя- ренко	Вірші є першими зраз- ками літератури Г. М-ка, так би мовити „шкільні проби“. Літературної вартості не мають. Ці- каві з біографічного боку. До цього і тому не увійшли
2	Погроза невідомого (З тюремних зшитків)	Ігнатій Михайлич	1915 (можливо, що на по- чатку 1916р.)	В тюремному жур- налі „За ґратами“, що його видавали політ. в'язні в Харк. Губ. Тюрми, і в аль- манахові „Зшитки боротьби“ Київ, 1920 р.	Немає. Журналу „За ґратами“ не вдалося ре- дакції відшу- кати. Текст поданий за текстом із „Зшитків боротьби“	До „Погроза невідомо- го“ є в матеріялах, за- лишених після смерті Г. М-ка, ілюстрація до цього нарису. Це звісно, чи не ілюстрація роботи самого Г. М-ка, чи його тов. Базавлук, що та- кож любив малювати. Спогад із часу, коли арештованих перевезено на Холодну Гору до Кат. тюрми на весні 1915 р.
3	Із тюремного зшитку- нотатки	—	1916	Не друк.	В матеріялах редакційного видаєня, що їх отримано від С. Михай- личенко- Підгаєць	Переклади віршів рос. поета А. П., що їх, як видно, читав М-ко у в'яз- ниці. Йони йому подо- балися. Переклади не- ошліфовані, за те щ- каві змістом

4	Історія одного замку Історична повість з життя українських революціонерів до революції	Ігнатій Михайлович	1916	Окремою книжкою в 1918 р. в Одесі і уривками в газеті "Боротьба", Київ, 1918 р. Фейлетоничні	Немає	Друкуються за текстом одеського видання "Історія одного замку" з 1918 р.
	Д і в ч и н а (Шкіл)	Гжит Михайловиченко	1916 (грудень)	В журналі "Шляхи Мистецтва" № 2 з 1921 р. Харків	Немає	Дата встановлена на підставі тексту: "Вчора замерзла Ангара" ... із оповіання. Друкуються за текстом із "Шляхів Мистецтва" № 2 з 1921 р. Харків
6	Т ю р м а (Присвячено соціальному)	Ігнатій Михайлович	1916 (кінець) або початок 1917 після революції	У збірнику "Червоний вінок" в 1919 р. Одеса	Немає	Друкуються за текстом із збірника "Червоний вінок"
7	Кольорові аркушини (Осічні листки з-під стігу)	—	1916 частина їх писана можливо 1919 р.	Уперше друковано в журналі "Байси" № 2, Одеса—1928 р., ст. 49 з приміткою редакції — 11 аркушків, 12 уперше в цьому виданні	У Л. Ковальова (1 прим.) і у Д. Голіцаревкової (2-й прим.) в Харкові	Оригінали друковані на машині, одябані власноручними машинками Г. М-ка на обкладинці, що їх роблено правдоподібно "На Кручі" в 1919 р. Друковані на різноманітних картках
8	Чуже світадо (Акваарельні плями)	—	1917 (початок — перед від'їздом на Україну із Сибіру)	У збірнику "Червоний вінок" в 1919 р., Одеса і в альбому на захід на "Музагет" в 1919 р. (стор. 45), Київ	Немає	Друкуються за текстом одеського видання—збірник "Червоний вінок"

№	Назва твору	Друк, під прізвищем чи псевдо- німом	Коли написано (приблизно)	Де друковано	Де оригінал	Примітка
9	В тумані (Інтермеццо)	—	1917 (більш прав- доподібно 1918)	Не друк.	У Л. Ковальо- ва в Харкові	Друкується з оригівалу, що зберігся у Л. Кова- льова, друк. на машинці
10	М і с т о (Шкіл)	Ігнатій Михайлич	1918 (після при- ходу військ Муравйова до Києва)	У журналі „Мистец- тво“ № 1 з травня 1919 р., Київ	Немає	Друкується за текстом із журналу „Мистецтво“ В „Мистецтві“ друко- вано із зшитка, що його Г. М-ко передав вестюю 1919 р. ред. „Мистецтво“ Зшиток загублений
11	К р и к (Шкіл)	Ігнатій Михайлич	1918 (після при- ходу військ Муравйова до Києва)	У журналі „Мистец- тво“ № 3 з червня 1919 р., Київ	Немає	Друкується за текстом із журн. „Мистецтво“ № 3
12	Як Храпа сумувала (Оповідання)		1918 (грудень)	Не друк.	У Д. Гонча- ренкої, в Харкові	Друкований оригінал на машинці. П'ять стор.
13	П о в і я (Новеля)	Ігнатій Михайлич	1918 або 1919	У журналі „Мистец- тво“ № 2 з червня 1919 р., Київ і у журналі „Шляхи Мистецтва“ № 2 1921 р. Харків	Немає	Друкується за текстом „Шляхи Мистецтва“ № 2, 1921 р.

14	Старчиха (Із циклу „Місто“)	Ігнатій Михайлич		В журналі „Мистецтво“ № 3 з травня 1919 р., Київ	Немає	Друкується за текстом із журн. „Мистецтво“, № 3
15	Блакитний роман (Повість)	Гнат Михайличенко	1918 (кінець) або 1919 (початок)	У журналі „Шляхи Мистецтва“ № 1 з 1921 р. (Харків) і окремою книжкою після зреститу видання ДВУ 1921 р. (Харків)	Оригінал пропав укупі з матеріалами, що їх забрала „На Кручі“ денікінська контррозвідка	Друкується за текстом із журналу „Шляхи Мистецтва“. Цей текст друкувалося із копії, що її передала ред. „Шляхи Мистецтва“ т. Д. Глячак-Ренкова. Ця копія загублена також. До „Бл. Роману“ є малюнок т. Л. Ковальова, але їх до цього видання не використано, через те, що не всі закінчено
16	Ч о м у (Вірш)	І. М.	1919 (березень)	В 24 № газети „Боротьба“ з 11 березня 1911 р. (Шевченківське число)	Немає	Ірш присвячення Т. Г. Шевченкові! Див. примітку в тексті ст. 278
17	Огонь моїх очей (Новеля віршем у прозі)	Гнат Михайличенко	1919	У журналі „Шляхи Мистецтва“ № 2 з 1922 р., Харків Під назвою „Огонь моїх очей“ (ближ плач розстання)	У Л. Ковальова в Харкові друкувався на машині з додатком тексту, що писаний рукою К. Ковальової	Друкується за текстом що зберігся у т. Ковальова. У журналі „Шляхи Мистецтва“ надруковано „Огонь моїх очей“ як „Ближ плач розстання“. Рукопис із якого друкувано текст, що вміщений в № 2 „Шляхи Мистецтва“ не зберігся

№	Назва твору	Друк, під псевдоні- ми	Коли написано (приблизно)	Де друковано	Де оригінал	Примітки
18	Д і в ч а (Шкіл)	Гінт Михайли- ченко	1919 (можли- во в 1918 р. з листопад або грудні. Більш прив- доподібно перше	У журналі „Шляхи Мистецтва“ № 2 з 1919 р. Харків	Немає	Друкється за текстом із журн. „Шляхи Ми- стецтва“ № 2
19	Пошлунок (Вірш прозою)	Гінт Михайли- ченко	1919 (можливо також улітку 1918 р. Під- час шмецьк. окуп. в Києві)		Немає	В „Шляхах Мистецтва“ № 2 з 1921 р. надруко- вано: „Пенарна рука- вичка“ (бульварна но- вела). Друкється за тим текстом
20	Непарна рукавичка	Гінт Михайли- ченко	1919 (можливо райніше)		Немає	В „Шляхах Мистецтва“ № 2 з 1921 р. надруко- вано: „Пенарна рука- вичка“ (бульварна но- вела). Друкється за тим текстом
21	На річці Мережній	Гінт Михайли- ченко	Не звісно	У журналі „Шляхи Мистецтва“ № 1 з 1922 р. Харків	Немає	Встановити дату не вда- лося навіть приблизно щодо року написання. Немає звісток, щоб Г. М-ко бував на імпер. фронті. Про Таласика, щодо якого хтось оповідав вому. Можна припус- кати 1919 р. або раніше

22	Забив	Гват Михайличенко	Не звісно	У журн. „Шляхи Мистецтва“ № 1 з 1922 р., Харків	Немає	Т е ж
23	Непроспівана пісня (Егод коханні)	Гват Михайличенко	1919 12 вересня (На Кручі)	У журналі „Зори Грядущего“ № 2 з 1922 р., Харків, стор. 62	У Л. Ковальова в Харкові	Оригінал являє собою гарно складену книжечку з окладковим орнаментом і кішечкою роботи Г. М.-на. Друкований на машинці. Друкується за текстом, що зберігся у т. Л. Ковальова. В журналі „Зори грядущего“ № 2 з 1922 р. надруковано. Коли квітнуть айстри (Непроспівана пісня)
24	В розстанні (Новеля)	Гват Михайличенко	1919 5 жовтня (На Кручі)	У журналі „Шляхи Мистецтва“ № 2 з 1922 р., Харків і в журналі „Зори Грядущего“ № 2 з 1922 р., Харків	У Л. Ковальова (надрукований на машинці) в Харкові	В оригіналі, що зберігся у т. Л. Ковальова є на окладці „В розстанні“ (новеля), а на титулі: В розстанні (осніня новеля). У журналі „Ш.М.“ подано напис із титулки. Друкуємо за текстом, що у т. Л. Ковальова
25	Зацвіла моя Люба	Гват Михайличенко	1919 7 жовтня (На Кручі)	У журналі „Зори Грядущего“ № 2 з 1922 р., Харків	У Л. Ковальова (надрукований на машинці) в Харкові	Друкується за оригіналом, що зберігся у тов. Л. Ковальова в Харкові
26	Маленька Довійка	Гват Михайличенко	1919 (якостанд) правдолюбівно, На Кручі	У журналі „Шляхи Мистецтва“ № 2 з 1921 р.	Немає	У „Шляхах Мистецтва“ надруковано. Маленька Довійка (Рідявана новеля)

№	Назва твору	Друк. під прізвищем чи псевдо- німом	Коли написано (приблизно)	Де друковано	Де оригінал	Примітка
Ф Е Й Л Е Т О Н И						
27	Городські нотатки (Шакали)	Г. М.	1918 лютий	У газеті „Боротьба“ № 1 з 23.II 1918 р., Київ	Немає	
28	Лішар на роздоріжжі (Маленький фейлетон)	Глатко	1918 лютий	У газеті „Боротьба“ № 2 з 24.II 1918 р., Київ	Немає	До цього збірника не увійшли
29	Блок-нот фейлетоніста (I II)	Глатко	1918 лютий	У газеті „Боротьба“ № 4 з 27.II 1918 р., Київ	Немає	
30	Нотатки українця (Замість фейлетону)	Глатко	1919 лютий	У газеті „Боротьба“ № 5 з 15.II 1919 р., Київ	Немає	
31	На весні (Шкіл)	Глатко	1919 березень	У газеті „Боротьба“ № 8 з 3.III 1919 р., Київ	Немає	Увійшло до циклу „Ми- сто“. Друкується за тек- стом із газ. „Боротьба“

Х У Д О Ж Н Я К Р И Т И К А Т А І Д Е О Л О Г І Я

32	<p>„Vojo rasem aetegnat“ (З приводу прочитаних новель Б. О. Зарудного) Літ. крит. нарис</p>	<p>Дмитро Зарудний</p>	<p>1916, травень, В. Харк. Губерн. Тюрмі</p>	<p>У збірнику „Б. О. Зарудний“ під редакцією С. Зарудного і Г. Михай- личенка. Харків, 1919 р.</p>	<p>Немає</p>	<p>До цього збірника не увійшло</p>
33	<p>Пролетарське мистецтво</p>	<p>Гнат Михай- ченко</p>	<p>1919, березень або квітень</p>	<p>У журналі „Ми- стецтво“ № 1 травень 1919 р.</p>	<p>Немає</p>	<p>Стаття в формі тез для доповіді, що б виголо- сив Г. М. ко ЗІУ. 1919 р. на засіданні дискусійно- академічної комісії Все- українському про НКО УСРР. Друкується за текстом із журналу „Ми- стецтво“</p>
34	<p>Той, чіе життя було твором мистецтва</p>	<p>І. Михай- лич</p>	<p>1919, травень, Київ</p>	<p>Теж</p>	<p>Немає</p>	<p>Друкується за текстом із журналу „Мистецтво“</p>

Складено в серпні 1927 р. В. Г

Про Г. Михайличенка та його твори

Важливіші статті та рецензії

- Міяковський*. Рецензія про журнал «Мистецтво». «Книгарь» № 25—26 з 1919 р., ст. 1715, Київ.
- Некролог (без автора). Гнат Михайличенко (Ігнатій Михайличенко). «Книгарь» № 28 з 1919 р., Київ.
- А. Народніченко*. Рецензія на книжку «Історія одного замаху» «Боротьба» № 19 з 4.11.1919 р., Київ.
- „*Зшитки боротьби*“ Стаття «Від видавництва» (альманах видавництва «Боротьба»), ст. 63—64; 1920 р., Київ.
- А. Цebro*. Футуризм в укр. поезії (1914—1922). В журналі «Семафор у Майбутнє», 1922 р., № 1, Київ, ст. 40—43.
- О. Дорошкевич*. Українська література, ДВУ. 1922, Дивись: «Гнат Михайличенко», ст. 417—418.
- В. Гадзінський*. Рецензія на «Шляхи Мистецтва» № 1. Перша спроба пояснення «Блакитного роману», «Вісти», 12.x-1921 р., Київ.
- Вармій Кирко*. Рецензія про Михайличенків «Блакитний роман». Альманах «Буяння» № 1 з 1921 р., Кам'янець на Поділлі.
- М. Хмара*. Рецензія на збірник «Жовтень». Альманах «Буяння» № 1 з 1921 р., Кам'янець на Поділлі.
- М. Йогансен*. Стаття «Еротизм у новій укр. поезії». Альманах «Жовтень» з 1921 р.
- В. Гадзінський*. Стаття «Символіка Блакитного роману», «Шляхи Мистецтва» № 2 з 1921 р., Харків.
- В. Коряк*. Стаття «Місто в укр. поезії» (Частина друга), «Шляхи Мистецтва» № 2 з 1921 р., Харків.
- В. Сонціт*. Рецензія на «Шляхи Мистецтва» № 1. Альманах «Вир. революції» з 1921 р., Катеринослав (Дніпропетровське).
- В. Коряк*. Стаття «Мотиви соціальної боротьби в сучасній укр. літературі», «Книга» № 1 з 1923 р., Харків.
- М. Сулима*. Історія укр. письменства (Конспект), стор. 3, 1923 р., Харків.
- В. Гадзінський*. Естетика Блакитного Роману. «Черв. Шлях» № 6—7 з 1923 р., ст. 177—186.
- М. Яловий*. Перші хоробрі. 1923 р., «Червоний Шлях» № 9.

- М. Доленго.* Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі. 1924 р., «Червоний Шлях» № 1—2. ст. 167—173.
- Г Коцюба.* Незабутні. «Література, Наука, Мистецтво». (доп. до газети «Вісти» № 46, 1924 р., Харків.
- Ю. Якович.* Літературні межі, «Література, Наука, Мистецтво» № 44, 1924 р., Харків.
- Б. Якубовський.* Сім років (1917—1924). Жовтневий збірник, ДВУ Харків, ст. 87—103.
- О. К. Незабувані* втрати, 1924 р. «Глобус», № 26.
- О. Дорошкевич.* «Підручник історії укр. літератури», Вид. третє з 1924 р. Про Михайличенка на стор. стор. 268, 269, 293, 319, Київ.
- А. Шамрай.* «Українська література» (Стислий огляд). стор. 181, 1926 р., Харків.
- О. Плевако.* Хрестоматія укр. літератури, стор 261—264, Харків.
- М. Доленго.* Критичні етюди. 1925 р., ДВУ, ст. 49.
- В. Коряк.* Збірник «Організація Жовтневої літератури», ДВУ, 1925 р.
- В. Коряк.* Перші хоробрі». Газета «Комсомолец України», 1926 р., № 162 з 4.-XII, Харків.
- Ф Олійник.* Чотири постаті. 1926 р. Журнал «Зоря» № 24 (грудень) ст. 23—25.
- Ф. Якубовський.* Пам'ять трьох. 1926 р., «Глобус» № 24, ст. 449.
- В. Гадзінський.* Фрагменти стихії (статті й рецензії). Про Г Михайличенка стор. 5—33, 1927 р., Харків—Одеса.
- С. Трипільський.* Художня спадщина Г М—ка. Зоря № 10, 1927 р.
- Б. Коваленко.* Десять років пролет. літератури. 1927 р., «Літературна газета» № 16—17, Київ.
- Ф. Клочья.* На перехресті. Газ. «Комсомолец України» № 276 (471) з 3.XII-1927 р.
- Б. Коваленко.* Перший призив. У журн. «Молодняк» № 11, ст. 65—79 і № 12, ст. 67—80 з 1927 р.
- В. Гадзінський.* Г Михайличенко (Біографічний; нарис). «Життя й Революція» № 6, 1928 р.
- В. Коряк.* Конспект укр. літератури. ДВУ. 1928 р., стор. 168—169. Журнал «Блиски» № 2. Одеса. Примітка редакції до вміщених у тім же № «Кольорових аркушків», 1928 р.
- Є. Григоруц.* Твори. У передмові В. Гадзінського. ст. 4, 22, 23, 29, ДВУ, 1928 р.
- В. Самусь.* Трое, «Книгоспілка», 1928 р.
- Піддубний.* Стаття про Г. Михайличенка в «The Socialist» orgen of the Socialist Labour Party, Glasgow, 1920.
- Піддубний.* Ця ж стаття в «Укр. Щоденні Вісті», Нью-Йорк, С. Ш. 1921 р.

ЗМІСТ

<i>А. Приходько</i> , Гнат Михайличенко	Стор.	5
<i>В. Гадзінський</i> , Гнат Михайличенко (Життя і творчість)		19
ТЮРМА		
Погроза невідомого		87
Тюрма		66
Історія одного замаху		99
МІСТО		
Місто		152
Повія		156
Старчиха		158
Дівча		160
Крик		162
На весні		163
ЛІРИКА		
Огонь моїх очей		166
Кольорові аркушки		170
Поцілунок		176
Дівчина		179
В тумані		184
Непроспівана пісня		186
В розстанні		190
Зацвіла моя Люба		194
Блакитний роман		198
РІЗНІ		
Чуже свічадо		229
Як Храня сумувала		232
Маленька Докійка		238
Непарна рукавичка		246
На річці Мереженій		256
Забив		259

КРИТИКА

Пролетарське мистецтво	264
Той, чие життя було твором мистецтва	269

ДОДАТКИ

Робочий палац	273
Мурівщик	274
Етап	275
Тюремщик	276
Чому?	278

Хронологічна таблиця художніх творів	281
--------------------------------------	-----

Про Г. Михайличенка та його твори	291
-----------------------------------	-----

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА:

Поезія

- Ведміцький О. — Покуси. 90 стор., ц. 90 к.
Косяченко Г. — Шторм. 93 стор., ц. 1 крб. 10 к.
Кулик І. — Чорна епопея. 78 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Масенко Т. — Південне море. 70 стор., ц. 1 крб.
Рильський М. — Гомін і відгомін. 79 стор., ц. 1 крб.
Терещенко М. — Республіка. 62 стор., ц. 90 к.

Сучасні письменники

- Бабенко Г. — Люди з червоної скелі. 101 стор., ц. 65 к.
Блаkitний В. — Твори. 392 стор., ц. 3 крб. 50 к.
Блюм і Розен. — Атом у запряжі. 189 стор., ц. 90 к.
Гордієнко Д. — Поламани люди. 262 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Григорук Є. — Твори. 138 стор., ц. 1 крб.
Досвітній О. — Алай. Вид. II, 117 стор., ц. 1 крб.
Досвітній О. — Гюлле. Вид. II, 120 стор., ц. 1 крб.
Досвітній О. — Нас було троє. 281 стор., ц. 1 крб. 65 к.
Епik Г. — Облога. 406 стор., ц. 2 крб. 10 к.
Ле І. — Танець живота. 160 стор., ц. 90 к.
Ле І. — Юхим Кудря. Вид. II, 241 стор., ц. 1 крб.
Льобченко А. — Буремна путь. Вид. III, 159 стор., ц. 80 к.
Минко В. — Беладонна. 182 стор., ц. 85 к.
Орлівна Г. — Емігранти. 133 стор., ц. 1 крб.
Панч П. — Голубі ешелони. 147 стор., ц. 70 к.
Панч П. — Мишачі норн. Вид. II, 188 стор., ц. 1 крб. 15 к.
Свекла О. — Останній етап. 194 стор., ц. 1 крб.
Сенченко І. — Дубові гряди. 210 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Шкурупій Г. — Для друзів, поетів сучасної вічності. 172 стор., ц. 2 крб. 20 к.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Перекладна література

- Асанга А. — Чорна хвиля. 196 стор., ц. 80 к.
Бальзак О. — Бідні родичі. 471 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Бальзак О. — Шагренєва шкура. 300 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Беннет А. — Місто розваги. 234 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Вудгауз П. — Псміт журналіст. 214 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Гельрїгель А. — Тисяча і один острів. 235 стор., ц. 1 крб.
Дгебуадає П. — На рутнах шастя. 83 стор., ц. 50 к.
Золя Е. — Твори, т. I. 348 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя Е. — Твори, т. VI. 519 стор., ц. 2 крб. 70 к.
Золя Е. — Твори, т. VII. 472 стор. ц. 2 крб. 50 к.
Золя Е. — Твори, т. X. 307 стор. ц. 2 крб.
Ожешкова Е. — Міртала. 320 стор. ц. 1 крб. 25 к.
Прус Б. — Фараон. 398 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Роні Ж. (Старший). — Етруське коханя. 141 стор., ц. 85 к.
Роні Ж. (Старший). — Червона хвиля. 458 стор., ц. 2 крб. 30 к.
Тудуз Ж. — Люди з огнедишого Айсберга. 227 стор., ц. 80 к.
Тудуз Ж. — Людяна, що збудила вулкани. 389 стор., ц. 1 крб. 69 к.

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР.

Пересилання й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більш, ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівково.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ
Одеса, вул. Ласаля, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ
Дніпропетровське, Просп. К. Маркса, № 49. Поштовий відділ ДВУ

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ФІЛІІ ТА КНИГАРНІ ПО ВСІХ ОКРУГОВИХ І ЗНАЧНІШИХ МІСТАХ УКРАЇНИ